

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

**X. Shennayev
T. Baymuratov**

SUG‘URTA ISHI

**Kasb-hunar kollejlari uchun
o‘quv qo‘llanma**

**TOSHKENT
“Turon-Iqbol”
2013**

UO‘K 368 (075)
KBK 65.27(50‘)
Sh-45

Mas’ul muharrir: i.f.d., prof. **A. Vahobov**

Taqrizchilar: i.f.d., prof. **N. Haydarov**
i.f.n., dots. **P. Saidxodjayev**

Shennayev X.

Sug’urta ishi: kas-hunar kollejlari uchun o’quv qo’llanma / X. Shennayev, T. Baymurotov; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi, o’rat maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi. - Toshkent: Turon-Iqbol, 2013. - 224 b.

Mazkur o’quv qo’llanma mamlakatimizda sug’urta sohasining yuqori malakali kadrlarga bo’lgan talabi ortib borayotgan hozirgi sharoitda kasb-hunar kollejlari «Sug’urta ishi» fanini o’qitish uchun mo’ljallangan.

KBK 65.27(50‘)
Sh-45

KIRISH

Sugʻurta har qanday davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim oʻrin tutadi. Shuni eʼtiborga olgan holda mamlakatimizda sugʻurta sohasini tubdan isloh qilish va rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mustaqillikning dastlabki yillarida Oʻzbekistonda yagona – davlat sugʻurta organlari faoliyat yuritgan boʻlsa, hozirgi paytda ularning soni 30 dan oshib ketdi. Sugʻurta tashkilotlarining aksariyati respublikamizning mintaqalarida oʻz filial va boʻlimlarini tashkil etgan boʻlib, ular joylarda yuridik va jismoniy shaxslarga 200 dan ziyod sugʻurta xizmatlarini koʻrsatmoqdalar.

Bugungi kunda aholiga munosib turmush tarzini yaratish, iqtisodiyotni barqaror rivojlanishini taʼminlash, tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish, mamlakat iqtisodiyotini jahon xoʻjalik tizimiga integratsiyalashuvini jadallashtirish – hukumat olib borayotgan siyosatning markaziy oʻrinlaridan birini egallaydi. Milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlanishiga erishishda sugʻurta tizimi muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, oldindan koʻrib boʻlmaydigan tabiiy va boshqa hodisalarni roʻy berishi oqibatida koʻrilgan zararlarni sugʻurta yoʻli bilan qoplanishi korxona va tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini taʼminlaydi, ikkinchidan, sugʻurta tashkilotlarida zaxira shaklida yirik miqdorda boʻsh pul mablagʻlarini mavjud boʻlishi investitsion resurslarga boʻlgan ehtiyojni qondirishda oʻziga xos ahamiyat kasb etadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov va mamlakat hukumatining sugʻurta sohasini ildam rivojlantirishga yoʻnaltirilgan farmon hamda qarorlari tufayli mazkur sohada qisqa muddatda katta yutuqlarga erishildi. Soʻnggi yillarda sugʻurta tashkilotlari tomonidan toʻplangan sugʻurta mukofotlari hajmining oʻsish koʻrsatkichlari yillik oʻrtacha 30 foizni tashkil etayapti.

2008-yilda “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida”gi, 2009-yilda “Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida”gi qonunlarning qabul qilinishi munosabati bilan sugʻurta iqtisodiyotining barcha tarmoqlari va aholi keng qatlamiga kirib bordi. Boshqacha soʻz bilan ifodalaganda, ilgari sugʻurtaga murojaat qilmagan shaxslar endilikda u bilan toʻgʻridan toʻgʻri aloqada boʻlishga intilayapti.

Kun sayin sugʻurta tizimida roʻy berayotgan ijobiy oʻzgarishlar, pirovardida, ushbu soha uchun yuqori malakali, zamon talabiga javob beradigan kadrlar tayyorlashni samarali yoʻlga qoʻyishni taqozo etayapti.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, mamlakatimizda sugʻurta tizimi uchun malakali mutaxassislar tayyorlash boʻyicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Toshkent moliya institutida “Sugʻurta ishi” bakalavriat yoʻnalishi va mazkur yoʻnalish bazasida magistratura mutaxassisliklari boʻyicha kadrlar tayyorlash yoʻlga qoʻyilgan. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablaridan kelib chiqqan holda va sugʻurta sohasi uchun kadrlar tayyorlash uzluksiz tizimini yaratish maqsadida oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi boʻgʻini darajasida sugʻurta boʻyicha ham kichik mutaxassislar tayyorlanayapti. Mazkur oʻquv qoʻllanma, aynan “Sugʻurta ishi” yoʻnalishi boʻyicha kichik mutaxassislar tayyorlayotgan kasb-hunar kollejlari uchun moʻljallangan boʻlib, uning dastlabki nashri 2006-yilda amalga oshirilgan. Holbuki, oʻtgan qariyb 7 yil mobaynida milliy sugʻurta tizimimiz misli koʻrilmagan darajada oʻzgardi, koʻplab qonunchilik hujjatlari qabul qilindi. Shu sababli, mualliflar oʻquv qoʻllanmani mazmunan yangilab va boyitib qayta nashr ettirishni maqsadga muvofiq deb hisobladilar.

Ushbu oʻquv qoʻllanma kollejlarda uchun moʻljallangan.

1-MAVZU: SUG'URTANING MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

1. Sug'urta haqida tushuncha.
2. Sug'urta munosabatlarining vujudga kelishi.
3. Sug'urtaning funksiyalari.

1. Sug'urta haqida tushuncha. Ma'lumki, turli ko'ngilsiz hodisalar, xususan, zilzila, suv toshqini, qurg'oqchilik, yer ko'chkisi, sel, kuchli shamol, do'l va shunga o'xshash tabiiy ofatlar qadimdan insoniyat boshiga katta kulfatlar keltirgan. Keyinchalik ishlab chiqarishning rivojlanishi, sanoatning yangi bosqichga ko'tarilishi turli texnogen tusdagi xavflarning vujudga kelishiga olib kelgan.

Jamiyatning barcha jabhalari taraqqiy etishi barobarida fuqarolarning bir maromda hayot kechirishlariga va korxonalarining barqaror faoliyat ko'rsatishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar ham kengaya boshladi. Mana bir misol, sanoatning tez sur'atlar bilan rivojlanishi tabiat va jamiyat o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga, birinchi galda, ekologik vaziyatning tang ahvolga tushib qolishiga sabab bo'ldi. To'g'ri, insoniyat tabiatning injiqliklariga ko'nikib yashashga o'rgangan, ammo, shu bilan bir qatorda tabiiy ofatlar, yong'in va boshqa noxush hodisalar ro'y berishi oqibatida yuzaga kelgan zararlar, yo'qotishlarning o'rnini qoplash vositalarini izlab topishga ham harakat qilgan. Hatto, insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida hayot kechirgan ajdodlarimiz bunday ko'ngilsiz hodisalar ro'y berishi natijasida ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar va nobudgarchiliklardan saqlanish choralari ko'rganlar. Ana shunday choralardan biri qurg'oqchilikdan saqlanish maqsadida suv omborlari va oziq-ovqat zaxiralarini yaratganlar. Har ehtimolga qarshi zaxiralarni yaratish va oldindan ko'rib bo'lmaydigan hamda insoniyatning ongi bilan boshqarib bo'lmaydigan ko'ngilsiz hodisalar

sodir bo'lishi oqibatida yuzaga kelgan zararlarning o'rnini qoplash hozirgi zamon sug'urta munosabatlarining asosini tashkil etadi.

Tabiiy ofatlar, yong'in va boshqa noxush hodisalar yuz berishi natijasida yetkazilgan zararlarning o'rnini qoplashda sug'urta muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy adabiyotlarda sug'urta tushunchasiga turlicha ta'riflar keltirilgan. Ulardan eng keng tarqalgani "yuridik va jismoniy shaxslarning badallari hisobidan maxsus pul jamg'armasini tashkil etish va turli noxush hodisalarining sodir bo'lishi natijasida ana shu shaxslarning hayoti va faoliyatiga yetkazilgan zararlarni mazkur jamg'arma hisobidan qoplash bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarga sug'urta deyiladi"¹. 2002-yil 5 aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunida sug'urtaga quyidagicha ta'rif berilgan: "Sug'urta deganda yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan shakllantiriladigan pul fondlari hisobidan muayyan voqea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish tushuniladi"².

Ko'rinib turibdiki, yuridik va jismoniy shaxslar xizmat haqi sifatida to'laydigan sug'urta mukofotlari hisobidan maxsus maqsadga mo'ljallangan pul fondlari tashkil etiladi. Bu pul fondlari sug'urta tashkilotlarining tasarrufida bo'ladi. Sug'urta tashkiloti yuridik hamda jismoniy shaxslar bilan tuzgan sug'urta shartnomasiga asosan sug'urta hodisasi sodir bo'lishi natijasida yetkazilgan zararlarni qoplaydi.

Sug'urta hodisasi sodir bo'lishi natijasida yetkazilgan zararlar, faqat, sug'urta tashkiloti bilan tegishli sug'urta shartnomasini tuzgan yoki sug'urta polisini olgan yuridik va jismoniy shaxslarga shartnomada ko'rsatilgan xavf-xatarlar sodir bo'lgan taqdirdagina qoplanadi. Demak, sug'urta qoplamasini olish uchun yuridik yoki

¹ Ермасов С.В., Ермасов Н.Б. Страхование: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. стр.5.

² O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonuni.// Xalq so'zi, 2002, 28 may.

jismoniy shaxs sug'urta mukofotini to'lagan va shu asnoda pul fondini shakllanishida ishtirok etgan bo'lishi kerak.

Sug'urta faoliyati jismoniy va yuridik shaxslar manfaatlarini himoya qilish, ularning risklar yuz berishi oqibatida ko'rishi ehtimol bo'lgan zararlarini qoplashning zaruriy vositasi sifatida paydo bo'ldi hamda rivojlandi. Shunday anglanilgan zarurat – aniq sug'urta manfaatlari negizida sug'urta munosabatlari yuzaga keldi.

Sug'urta munosabatlari, ularning tashkiliy shakllari qandayligidan qat'i nazar, sug'urta fondini yaratish va undan foydalanish jarayonidir. Ta'kidlash lozimki, sug'urta munosabatlari – murakkab va keng qamrovli moliyaviy-pullik iqtisodiy munosabatlar bo'lib, ular yuzaga kelishi uchun o'zaro bog'liq shart-sharoit majmuasi mavjudligi ham muhimdir.

2. Sug'urta munosabatlarining vujudga kelishi. Ma'lumki, sug'urta nazariyasiga bag'ishlangan turli adabiyotlarda sug'urta, bir yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan ko'rilgan zararlarni sug'urtalanuvchilar o'rtasida taqsimlash orqali qoplash usuli sifatida talqin etiladi. Sug'urta qoplamalari esa, mazkur faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir etuvchi ahamiyatli omil sanaladi. Sug'urta munosabatlari ishtirokchilari bo'lgan sug'urtalanuvchilar tomonidan to'langan mukofotlar evaziga shakllantirilgan maxsus fond hisobidan qoplama to'lovlari amalga oshiriladi. Darhaqiqat, sug'urtani ommaviy himoya vositasi sifatida tushunish uning uzoq yillar davomidagi tadrijiy rivojlanish jarayoni natijasida vujudga kelganligini qayd etib o'tish lozim.

Ta'kidlash joizki, tabiiy va boshqa ofatlardan ko'rilishi ehtimol bo'lgan zararlardan ommaviy tarzda himoyalaniish ancha samarali bo'lganligi sababli qadimdan keng foydalanilib kelingan. Buni quyidagi ma'lumotlardan ham ko'rish mumkin. Eramizdan avvalgi 1792–1750-yillarda qadimgi Bobil davlatini boshqargan shoh Xamurappi davrida savdo karvoni a'zolari yo'lga chiqishdan avval o'zaro kelishuvga ega bo'lganlar.¹ Ushbu kelishuvga asosan biror-bir karvon a'zosining

¹ М.Иванов «Теоретические аспекты страхования», Журнал Страховое ревью, 7(123)/2004, стр.20.

mol-mulki yo'qolgan, o'g'irlangan yoki qaroqchilar tomonidan talangan bo'lsa, bu zarar karvon a'zolari tomonidan qoplab berilgan. Kemaning cho'kishi va dengizchilarni ta'qib qiluvchi turli xavflar oqibatida yetgan zararlarni savdogarlar o'rtasida o'zaro taqsimlash bo'yicha kelishuvlar ilk bora hozirgi Suriya va Livan hududlarida joylashgan qadimgi yaqin sharq davlati – Finikiyada amalga oshirilgan.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, qadimda dastlab sug'urtaning fondsiz shakli vujudga kelgan va rivojlangan. Sug'urta sohasida tadqiqotlarni olib boruvchi mutaxassislarning ba'zilar jamoaviy tarzda o'zaro yordam shakllarini sug'urtaning ma'lum shakli deb hisoblasalar, boshqalari bu munosabatlarda sug'urta fondi tashkil etilmaganligi sababli sug'urtaning ilk bosqichlari deb tan oladilar. Qadimda moddiy va boshqa zararlarni keltirib chiqaruvchi tabiiy va boshqa ofatlarni insonlar tasodifiy deb hisoblaganlar. Keyinchalik tabiiy ofatlar sodir bo'lishining turli qonuniyatlari aniqlandi. Mazkur qonuniyatlar ijtimoiy ishlab chiqarishning risklilik xususiyati bilan bog'liqdir. Ijtimoiy ishlab chiqarishning risklilik darajasining asosi bu har bir mulk egasi yoki ishlab chiqaruvchining o'z moddiy asosidan manfaatdorligidir. Shuni ta'kidlash joizki, manfaatdor shaxslar soni har doim tasodifiy hodisalar oqibatida zarar ko'rgan shaxslar sonidan ko'p bo'lgan. Bu esa, o'z navbatida tasodifiy hodisalar oqibatida yetgan zararni xolisona tarzda manfaatdor shaxslar o'rtasida taqsimlash fikrini keltirib chiqardi. Natijada manfaatdor shaxslar tasodifiy tarzda zarar ko'rgan shaxsning xarajatlarini qoplash uchun olidindan jamiyatlarga birlasha boshladilar va bu sug'urtaning ilk shakllarini keltirib chiqardi (o'zaro sug'urtalash).

Sug'urta munosabatlarida avval sug'urta zararini ishtirokchilar o'rtasida natural tarzda taqsimlash amalga oshirilar edi. Keyinchalik tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bilan sug'urta munosabatlari ham pul shaklida amalga oshirila boshlandi. Zararlarni pul shaklida qoplanishi eng avvalo o'zaro sug'urtalash uchun keng imkoniyatlar yaratdi.¹ Ta'kidlash joizki, sug'urtaning ilk shakllarida sug'urta

¹ O'zaro sug'urtalash munosabatlarida faoliyat foyda olishga yo'naltirilmagan bo'lib, asosiy maqsad jamiyat a'zolarining zararlarini kamaytirish hisoblanadi.

mukofotlarining umumiy fondda jamg'arilishi kuzatilmasdan, balki sug'urta hodisasi ro'y bergandan so'ng zararining ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi amalga oshirilgan. Keyinchalik pulli munosabatlarning rivojlanishi bilan sug'urta fondi sug'urta badallari evaziga oldindan shakllantirila boshlandi. Sug'urtaning maxsus fondni shakllantirish orqali amalga oshirilishi uning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi. Mazkur fondning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u a'zolarining oldindan to'langan badallaridan emas, balki bo'lajak zararlarni a'zolar o'rtasida taqsimlash majburiyati sifatida tashkil etilgan. Faoliyat davomida yetgan iqtisodiy zararlarni bunday tartibda qoplash sug'urtaning qadimiy shakllaridan biri hisoblanadi. X–XII asrlarga kelib, Yevropada savdoning jadal rivojlanishi savdogarlarning raqobatchilarga qarshi kurashish va o'zaro yordam ko'rsatish uchun gildiyalarga birlashishiga olib keldi. Lekin, gildiyalarning asosiy funksiyasi sug'urtaning funksiyalariga yaqin bo'lib, tasodifiy hodisalarda o'zaro yordam ko'rsatish hisoblangan. 1310-yilga kelib Bryuggeda (Germaniya) turli savdo va hunarmandchilik gildiyalarining manfaatlarini himoya qiluvchi hamda sug'urta operatsiyalarini amalga oshiruvchi «Sug'urta palatasi» tashkil etildi¹. Birinchi sug'urta shartnomasi 1347-yilda Genuyada tuzilganligi qayd etilgan².

Bugungi kunda sug'urta munosabatlari, xo'jalik subyektlarini iqtisodiy va tabiiy muhitning salbiy ta'sirlaridan himoyalovchi, barqaror va zararsiz faoliyat yuritishga yo'naltirilgan munosabatlarni ifodalaydi.

3. Sug'urtaning funksiyalari. Sug'urtaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati uning funksiyalarida o'z aksini topadi. Funksiyalar sug'urtani mamlakat moliyaviy tizimining tarkibiy qismi sifatida, uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab beruvchi tashqi mezon hisoblanadi. Sug'urta moliya tizimining tarkibiy qismi sifatida o'z

¹ Басаков М.И. «Страхование: 100 экзаменационных ответов», Издательский центр «Март», Москва, 2003.

² Губарь О. «Возникновение и эволюция института страхования», Журнал «Страховое дело» Издательство «Анкил», август, 2001.

iqtisodiy mohiyatini, avvalo, taqsimlash funksiyasi orqali namoyon etadi. Sug'urtaning taqsimlash funksiyasi o'z navbatida faqatgina sug'urtaga xos bo'lgan funksiyalarda to'liq mazmunga ega bo'ladi. Bular: risklilik, oldini olish va jamg'arish funksiyalaridir.

Funksiyalarning eng asosiysi albatta risklilik funksiyasi hisoblanadi, chunki aynan risk sug'urta munosabatlarini vujudga keltiruvchi omil sanaladi. Sug'urtaning risklilik funksiyasi amalga oshishi doirasida qiymatning sug'urta munosabatlari ishtirokchilari o'rtasida pul shaklidagi qayta taqsimlanishi yuz beradi.

Sug'urtaning oldini olish funksiyasi riskning darajasini kamaytirish va sug'urta hodisasining oqibatlarini bartaraf etishda amalga oshadi. Turli hodisalarni oldini olish tadbirlari maxsus oldini olish fondi mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Sug'urtaning jamg'arish funksiyasi aholining jamg'armalarini sug'urtaviy himoyalashda o'z aksini topadi. Yuqorida ta'kidlangan funksiyalardan tashqari sug'urta nazorat, kredit va investitsiya funksiyalarini ham amalga oshiradi.

Nazorat funksiyasining mohiyati sug'urta fondining to'la-to'kis shakllanishi va foydalanilishida namoyon bo'ladi. Nazorat funksiyasi sug'urta operatsiyalarining qonuniy amalga oshirilishi ustidan moliyaviy nazorat asosida amalga oshadi.

Ma'lumki hayot sug'urtasida sug'urta mukofotining qaytarilishi kuzatiladigan bir qancha sug'urta turlari mavjud. Mazkur holat sug'urtaning ma'lum darajada kredit funksiyasini bajarishini ham ifodalaydi. Sug'urta tashkilotlari tomonidan sug'urta fondining vaqtincha bo'sh mablag'larini investitsiya qilish imkoniyati uning investitsiya funksiyasining amalga oshishiga olib keladi.

Sug'urta yuqoridagi funksiyalarini amalga oshirish orqali albatta mamlakat iqtisodiyotiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ma'lumki, sug'urtalashda sug'urta tashkiloti ma'lum haq, ya'ni sug'urta mukofoti evaziga o'z zimmasiga sug'urtalanuvchining riskini, ya'ni mazkur risk o'zini namoyon qilgan taqdirda yetgan zararlarni qoplab berish majburiyatini oladi. Ushbu jarayonda sug'urta tashkilotlari ko'p sonli mijozlaridan undirgan mukofotlaridan sug'urta zaxiralarini

tashkil etadilar. Tashkil qilingan zaxiralar ma'lum vaqt davomida bo'sh qolganda ular iqtisodiyotning turli sohalariga investitsiya qilinadi. Investitsiya faoliyati bo'yicha ayniqsa hayot sug'urtasini amalga oshiruvchi sug'urta tashkilotlari katta salohiyatga ega hisoblanadi. Chunki hayot sug'urtasida insonlarning hayoti, sog'lig'i va yashashi bilan bog'liq mulkiy manfaatlari sug'urta qilinib, sug'urta shartnomalari uzoq muddatlarga tuziladi.

Odatda, hayot sug'urtasi shartnomasi kamida besh yilga tuzilib, unda sug'urta hodisasi sifatida sug'urtalanuvchining ma'lum yoshgacha yashashi, vafot etishi, nikoh qurishi va boshqa hodisalar hisoblanadi. Sug'urta mukofotlari odatda, yillar davomida davriy ravishda to'lab boriladi va sug'urta tashkilotlari uchun investitsiya siyosatini samarali amalga oshirish uchun boshqa sug'urta tashkilotlariga qaraganda qulayroq imkoniyat yaratadi. Sug'urta bir tomondan iqtisodiyotga salmoqli investitsiyalarni kirituvchi mexanizm sifatida baholansa, ikkinchi tomondan iqtisodiyotda ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlovchi va aholining ijtimoiy himoyasini bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida amalga oshiruvchi tarmoq hisoblanadi.

Iqtisodiyotning taraqqiy etishi bilan tabiiyki, iqtisodiyotda turli risklar hajmi ham ortib boradi. Mazkur risklarni sug'urtalash uchun albatta sug'urta tashkilotlarining kuchli to'lov qobiliyatiga ega bo'lishi talab etiladi. Ba'zan sug'urta obyektlari bo'yicha olinayotgan javobgarlik hajmining yuqoriligi sug'urta tashkiloti uchun mazkur obyektни to'liq sug'urtalashning imkonini bermasligi mumkin. Bunday holda sug'urta tashkilotlari sug'urta sohasida qadimdan rivojlanib kelgan qayta sug'urta mexanizmidan foydalanadilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urtaning mohiyatini tushuntirib bering.
2. O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risi"gi Qonunida sug'urtaga qanday ta'rif berilgan?
3. Sug'urta munosabatlarining rivojlanish tarixi haqida so'zlab berihg.

4. Sugʻurta munosabatlarining asosida nima yotadi?
5. Birinchi sugʻurta shartnomasi qachon va qayerda tuzilgan?
6. Sugʻurta qanday funksiyalarni bajaradi?
7. Sugʻurtaning investitsiya funksiyasini qanday tushunish mumkin?
8. Sugʻurtaning kredit funksiyasi uning qaysi turlariga xos?
9. Ushbu mavzu boʻyicha qanday xulosalar chiqardingiz?

2-MAVZU: SUG'URTA MUNOSABATLARINI IFODALOVCHI ASOSIY ATAMA VA TUSHUNCHALAR

- 1. Sug'urta fondini tashkil etish bilan bog'liq atamalar.**
- 2. Sug'urta fondidan foydalanish bilan bog'liq atama va tushunchalar.**
- 3. Xalqaro sug'urta amaliyotida ishlatiladigan atama va tushunchalar.**

1. Sug'urta fondini tashkil etish bilan bog'liq atamalar.
Sug'urta fondining shakllanishi bilan bog'liq atama va tushunchalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Sug'urta munosabatlarida quyidagi tomonlar qatnashadilar:

Sug'urtalovchi – sug'urta xizmatlarini ko'rsatishga ixtisoslashgan va tegishli litsenziyaga ega bo'lgan yuridik shaxs. Tadbirkorlik faoliyatining muhim bo'g'ini. O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra, sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta to'voni (sug'urta puli) to'lovini amalga oshirish majburiyatini oluvchi yuridik shaxs sug'urtalovchi deb hisoblanadi.

Sug'urtalovchilar turli mulk shakliga ega bo'lishi mumkin (davlat sug'urta tashkilotlari, aksionerlik sug'urta tashkilotlari hamda o'zaro sug'urtalash jamiyatlari). Sug'urta faoliyatini olib boruvchi tashkilotlar maxsus davlat organining tegishli litsenziyasiga ega bo'lishi zarur.

Sug'urtalanuvchi – sug'urtalovchi bilan aniq sug'urta munosabati o'rnatgan va tegishli sug'urta mukofotlarini to'lovchi yuridik yoki jismoniy shaxs.

Sug'urta vositachilari – sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida vositachilik vazifasini bajaruvchi yuridik shaxs. Maqomi bo'yicha vositachi sug'urtalanuvchining manfaatlarini himoya qiladi. Ko'rsatgan xizmatlari uchun vositachi tegishli vositachilik haqini oladi.

Risk – bitta kutilayotgan hodisa bo'yicha xavfning yuzaga kelishi. Risk tushunchasi ko'rinishlarining xilma-xilligi, uni sodir bo'lishi natijasida yuzaga kelgan oqibatlarining og'irligi, riskni ro'y berishi sababli paydo bo'lgan zararlarni mutlaq tugatishni imkoniyati bo'lmaganligi sug'urta ishini tashkil etish uchun asos yaratdi. Shunday qilib, risk sug'urtaviy huquqiy munosabatlarni shakllantirish uchun shart-sharoit yaratadi. Risk-riskli holatlarning yagonalik va o'zaro aloqadorlik yig'indisidir.

Sug'urta fanida risk tushunchasiga turlicha ta'riflar berilgan. Jumladan, risk – bu konkret hodisa yoki hodisalar yig'indisi bo'lib, ular sodir bo'lgan taqdirda sug'urta kompaniyasi qoplamalar to'laydi. Risk sug'urta obyekti bilan to'g'ridan to'g'ri bog'langan. Obyektga risk salbiy ta'sir ko'rsatib, uni shikastlashi yoxud nobud qilishi mumkin. Shu tufayli risk – bu yagona tasodifiy hodisa bo'lib, uning ro'y berishi inson ongiga yoki irodasiga bog'liq emas. Sug'urta risklarining ro'yxati sug'urtalovchining sug'urta javobgarligi hajmini tashkil etadi.

Tibbiy sug'urta – aholi sog'lig'ini himoya qilish vositalaridan biri. Sug'urta hodisasi ro'y berishi munosabati bilan, sug'urta polisi orqali bepul tibbiy xizmat ko'rsatilishi. Tibbiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlarni sug'urta kompaniyasi to'laydi. Tibbiy sug'urta majburiy yoki ixtiyoriy bo'ladi.

Mulkiy sug'urta – turli ko'rinishdagi mol-mulklarni saqlash bilan bog'liq manfaatlar sug'urta munosabatlarining obyekti hisoblangan, sug'urtaning mustaqil tarmog'i. Sug'urtalanuvchining shaxsiy mulki, uning qaramog'ida joylashgan mol-mulklar sug'urtalanishi mumkin. Sug'urtalanuvchi sifatida, nafaqat mol-mulkning sohiblari, balki mol-mulkning saqlanishi uchun mas'uliyatli bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin.

Netto-stavka – brutto-stavkaning asosiy tarkibiy qismi. Netto-stavka sug'urta qoplamasini to'lashga mo'ljallangan pul mablag'lari resurslari bo'lib, u brutto-stavkaning 90 foizigacha miqdorini tashkil etishi mumkin.

Majburiy sug'urta – sug'urta munosabatlarining qonun kuchiga ega bo'lgan shakli. Majburiy sug'urta qonunchilik huj-

jatlari asosida amalga oshiriladi. Ushbu hujjatda sug'urtaga tortiladigan obyektlar soni, sug'urta javobgarligining hajmi, sug'urta munosabatlarida qatnashadigan tomonlarning huquq va majburiyatlari hamda boshqa rekvizitlar ko'rsatiladi. Amaldagi qonunchilikka asosan, O'zbekistonda majburiy sug'urtani tegishli litsenziyaga ega bo'lgan har qanday sug'urta kompaniyasi o'tkazishi mumkin. Shuningdek, majburiy davlat sug'urta turlari ham mavjud. Masalan, harbiy xizmatchilar, davlat bojxona va soliq xizmati xodimlari hamda shunday toifadagi shaxslar baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasiga tortiladi. Bu sug'urta turi bo'yicha sug'urta mukofotlari Davlat budjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

Risklarni joylashtirish:

1) sug'urta manfaati tufayli yuzaga keladigan sug'urtaviy huquqiy munosabatlarning boshlanish jarayoni. Risklarni birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi joylashtirish mos ravishda to'g'ridan to'g'ri sug'urtalash, qayta sug'urtalash va retrosessiyani anglatadi. Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotda risklarni joylashtirish sug'urta vositachilari orqali sug'urta bozorida amalga oshiriladi;

2) sug'urta brokeri yordamida bir vaqtning o'zida yirik va xavfli risklarni qismlarga bo'lib bir nechta sug'urta kompaniyasida sug'urtalash uslubi. Bir qancha sug'urta kompaniyalari tarkibidan bittasi yetakchi sifatida ajralib chiqadi va u sug'urta shartnomasidagi shartlarni ma'qullab, riskning tegishli qismini o'z javobgarligiga oladi. Keyin, broker boshqa sug'urta kompaniyalariga murojaat qilib, riskning qolgan qismini ham joylashtiradi.

Sug'urta – har xil noxush hodisalar ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararni qoplash hamda fuqarolarning hayotida tegishli sug'urta hodisalari ro'y berganda ularga moddiy yordam ko'rsatish maqsadida tashkil etiladigan va undan foydalanish bilan bog'liq (maqsadli pul fondlari) iqtisodiy munosabatlar yig'indisi. O'tkazish shartiga qarab, sug'urta majburiy va ixtiyoriy bo'ladi. Obyektiga ko'ra, mulkiy, shaxsiy va javobgarlik sug'urtasiga bo'linadi. Sug'urtaning asosini risk tashkil etadi. Sug'urta – bu riskni taqsimlash usulidir.

2. Sug'urta fondidan foydalanish bilan bog'liq atama va tushunchalar. Sug'urta fondidan foydalanish bilan bog'liq atamalarga quyidagilar kiradi:

Bosh polis – sug'urta kompaniyasi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi yozma bitim. Bu bitimga muvofiq, tegishli davr mobaynida sug'urtalanuvchi barcha obyektlarni sug'urta kompaniyasiga sug'urtalash uchun beradi. Chet el tajribasida bu bitim «ochiq polis» yoki «polis – abonament» deyiladi. Mazkur bosh polis asosida sug'urtalash tashqi savdo yuklari sug'urtasida keng tarqalgan. Sug'urtalanuvchi sug'urta kompaniyasiga har bir jo'natilgan yuk haqidagi ma'lumotlar (yukning vazni, sug'urta summasi, yukni jo'natish va qabul qilib olish punktlari) bayon etilgan arizani taqdim etsa yetarli, yuk avtomatik ravishda sug'urtalangan hisoblanadi.

Kvotali qayta sug'urtalash – sug'urta kompaniyasi qayta sug'urtalovchi kompaniya bilan kelishgan holda unga risklarning bir qismini beradi. Bu operatsiya kvota shartnomasi orqali rasmiylashtiriladi. Qayta sug'urtalovchi kompaniyaga sug'urta mukofotini tegishli qismi beriladi va qayta sug'urtalovchi kompaniya mutanosib ravishda ko'rilgan zararni qoplashda ishtirok etadi.

Vositachilik haqi – mijozlarni sug'urtaga tortganligi uchun sug'urta kompaniyasi tomonidan vositachilarga (sug'urta brokeri, agent) to'lanadigan haq. Vositachilik haqining miqdori sug'urtaning turiga va kelib tushgan mukofotning hajmiga bog'liq holda sug'urta mukofotiga nisbatan foizlarda to'lanadi.

Sug'urta polisi – sug'urta shartnomasi tuzilganlik faktini tasdiqlovchi hujjat. Sug'urta polisida quyidagi rekvizitlar bo'lishi shart: sug'urta kompaniyasining yuridik manzili, sug'urtalanuvchining nomi, sug'urta obyekti, sug'urta mukofotining miqdori, shartnomaning amal qilish muddati. Sug'urta qoplamasini to'lashda sug'urtalanuvchi sug'urta polisini sug'urta kompaniyasiga taqdim etishi zarur.

Sug'urta dalolatnomasi – sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urta kompaniyasi tomonidan tuziladigan hujjat. Dalolatnomada mol-mulkning zararlanish yoxud nobud bo'lish sabablari, ko'rilgan

zarar miqdori va boshqa ko'rsatkichlar bo'ladi. Dalolatnomaga, zarur hollarda sug'urta hodisasi va mol-mulkning zararlanganligini tasdiqlovchi tegishli tashkilotlarning (yong'inga qarshi kurash, davlat avtomobil nazorati, veterinariya xizmati va boshqalar) yozma xulosasi ilova etiladi. Xalqaro sug'urta munosabatlarida sug'urta dalolatnomasini adjaster yoki avariya komissari tuzadi va mohiyatan avariya sertifikatiga yaqinlashadi.

Sug'urta mukofoti – sug'urta xizmatini ko'rsatganlik uchun to'lanadigan haq. Sug'urta mukofotining miqdori sug'urta summasiga nisbatan foizlarda aniqlanadi. Sug'urta mukofotining miqdori aniq summalarda ham ifodalanishi mumkin. Masalan, avtomobil egalari uchun shaxsga zarar keltirish fuqarolik javobgarligini sug'urtasida sug'urta mukofoti aniq pul birligida ko'rsatiladi.

Sug'urta puli – sug'urta majburiyatini bajarish hamda sug'urta operatsiyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmasdan o'zaro kelishgan holda bir qancha sug'urta kompaniyalarining ixtiyoriy uyushmasi. Sug'urta puli, asosan, xavfli, yirik obyektlarni sug'urtalash maqsadida tashkil etiladi. Har qaysi kompaniya o'z sug'urtalangan riskni pulga beradi va buning uchun, pul orqali yig'ilgan sug'urta mukofotlarining bir qismini oladi. Olingan sug'urta mukofotlari hajmiga qarab sug'urta qoplamasini to'lash bo'yicha javobgarlikni o'z zimmalariga oladi. Xorijiy mamlakatlarda aviatsiya, atom, harbiy risklarni sug'urtalash uchun sug'urta puli tashkil etiladi.

Sug'urta obyekti – shaxsiy sug'urtada fuqarolarning hayoti, sog'lig'i, mehnat qobiliyati bilan bog'liq manfaati; mulkiy sug'urtada binolar, qurilmalar, transport vositalari, uy-joy mulki, tashiladigan yuklar va boshqa moddiy boyliklarni saqlashga bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarning manfaati; jismoniy yoki yuridik shaxsning o'z xatti-harakati bilan uchinchi shaxsga zarar keltirish fuqarolik javobgarligi – javobgarligi sug'urtalashda sug'urta obyektlari bo'lib hisoblanadi. Riskni baholash maqsadida sug'urta obyekti sug'urta kompaniyasining mutaxassislari tomonidan ekspertiza qilinishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi – ikki yoki undan ortiq tomonlar o'rtasida tuziladigan yozma ravishdagi bitim bo'lib, bunda sug'urta kompaniyasi sug'urta hodisasi tufayli zarar ko'rilganda sug'urtalanuvchiga sug'urta qoplamasi yoki sug'urta summasini to'lash majburiyatini, sug'urtalanuvchi esa belgilangan muddatlarda sug'urta mukofotini to'lash majburiyatini oladi. Sug'urta shartnomasi tuzilganlik faktini tasdiqlash uchun sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga sug'urta polisi beradi. Sug'urta shartnomasini tuzishdagi asosiy, oddiy va qo'shimcha shartlar sug'urta shartnomasining mazmunini tashkil etadi.

3. Xalqaro sug'urta amaliyotida ishlatiladigan atama va tushunchalar. Xalqaro darajada qo'llaniladigan sug'urtaga oid atamalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Abandon – to'liq miqdordagi sug'urta summasini olish uchun sug'urtalanuvchining sug'urtalangan mol-mulkdan sug'urtalovchining foydasiga voz kechishi (sug'urtalangan kema nobud bo'lganda, u xabarsiz yo'qolganda, kema yoki yuk qaroqchilar tomonidan bosib olinganda). Abandon to'g'risidagi ariza voqea-hodisa ro'y bergandan keyin olti oy mobaynida berilishi kerak. Ayrim chet mamlakatlar qonunchiligida abandon sug'urtalanuvchining bir tomonlama akti hisoblanadi. Faqat, Angliya qonunchiligida abandon uchun sug'urtalovchining roziligi talab etiladi.

Avariya komissari – sug'urta kompaniyasining vakolatiga ega bo'lgan jismoniy yoki yuridik shaxs. Sug'urtalangan kema yoki yuk bo'yicha ko'rilgan zararning xususiyati va miqdorini aniqlaydi, hodisa ro'y berganlik sabablarini o'rganadi. Sug'urta kompaniyasi avariya komissarining chet elda ham, mamlakat ichkarisida ham tayinlashi mumkin. Avariya komissarining yuridik manzili, telefon va teleks raqamlari sug'urta kompaniyasi tomonidan beriladigan sug'urta polisida ko'rsatiladi. Sug'urtalanuvchi sug'urta hodisasi ro'y berishi zahoti avariya komissariga murojaat qilishi zarur. Avariya komissari mol-mulkning zararlanganlik darajasini aniqlaydi va sug'urta kompaniyasining topshirig'iga asosan, ko'rilgan zararni qisman qoplashi mumkin. Avariya komissari bajarilgan ishlar to'g'risida sug'urta

kompaniyasi uchun avariya sertifikati tuzadi yoki unga yozma axborot tayyorlaydi.

Avariya sertifikati – mol-mulk sugʻurta hodisasi tufayli zararlanganda, koʻrilgan zararining miqdori va xususiyatini tasdiqlovchi hujjat. Avariya sertifikati avariya komissari (adjuster) tomonidan tuziladi va tegishli vositachilik haqi hisobiga sugʻurtalanuvchiga taqdim etiladi. Avariya sertifikati sugʻurtalanuvchining sugʻurta qoplamasini olish toʻgʻrisidagi arizasiga ilova etiladi va qoplamani toʻlashda sugʻurta kompaniyasiga asos boʻlib xizmat qiladi.

Adjuster – sugʻurta hodisasi roʻy berishi munosabati bilan sugʻurtalanuvchi tomonidan bildirilgan eʼtirozni tartibga solishda sugʻurta kompaniyasining manfaatlarini himoya etuvchi jismoniy yoki yuridik shaxs. U sugʻurtalanuvchi bilan unga toʻlanadigan sugʻurta qoplamasi miqdorini kelishishga harakat qiladi. Adjuster sugʻurta hodisasini roʻy berish sabablarini oʻrganadi va tahlil etadi. Ushbu tahlil natijalari boʻyicha sugʻurta kompaniyasiga ekspert xulosasini tuzadi hamda avariya komissari funksiyasini bajaradi. Adjuster vazifasini sugʻurta kompaniyasining tarkibiy boʻlimi yoki ixtisoslashgan tashkilot amalga oshirishi mumkin.

Aktuariy – lotin tilidan tarjima qilganda hisobchi degan maʼnoni bildiradi. Aktuar hisob-kitoblar nazariyasini oʻzlashtirib olgan sugʻurta matematikasi sohasidagi mutaxassis. U sugʻurta tariflarini hisoblash va metodologiyasini ishlab chiqish, uzoq muddatli sugʻurta turlari boʻyicha sugʻurta zaxiralarini shakllantirish bilan bogʻliq hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hozirgi paytda Angliyada aktuariylar instituti faoliyat koʻrsatmoqda. Aktuariylarning xalqaro uyushmasi mavjud.

Aktuar hisob-kitoblar – sugʻurta tarifi stavkalarini hisoblashning iqtisodiy-matematik usullari yigʻindisi. Ushbu hisob-kitoblar katta sonlar qonuniga asoslanadi. Aktuar hisob-kitoblarning metodologiyasi, ehtimollar nazariyasi, demografiya qonuniyatlariga asoslanadi, tarif stavkasining miqdori sugʻurta hodisalari roʻy berishining ehtimoliyligiga bogʻliq. Demografiya maʼlumotlaridan fuqarolarning hayotini sugʻurtalashda sugʻurtalanuvchilarning yoshiga mos ravishda sugʻur-

ta tarifi stavkasini tabaqalashtirishda foydalaniladi. Uzoq muddatli hayotni sug'urtasi bo'yicha sug'urta summalari sug'urtalangan shaxs vafot etganda yoki u ma'lum bir yoshga yetganda to'lanadi. Yetarli miqdordagi sug'urta fondini shakllantirish uchun, sug'urtalovchi shartnoma amalda bo'lgan davrda qancha shaxs vafot etishi yoki ma'lum bir yoshga yetishi ehtimoliyligini bilishi zarur. Aholi o'limi darajasi haqidagi statistik ma'lumot asosida turli yoshga yetishi ehtimolligini hisoblash hamda fuqarolarning o'limi to'g'risidagi jadvalni tuzish mumkin. Bu jadval asosida nafaqani va hayotni sug'urtalash bo'yicha tarif stavkalarni hisoblash mumkin.

Anderrayter – 1) turli risklarni sug'urtalash vakolatiga ega, sug'urta kompaniyasi tomonidan tayinlanadigan shaxs. Sug'urta kompaniyasini sug'urta portfeli shakllanishi uchun javob beradi. U sug'urta shartnomalarini tuzish, risklarni baholash va sug'urta tarifi stavkasini belgilash yuzasidan tegishli malakaga ega bo'lishi zarur; 2) Lloyd sug'urta polislarini beradigan Lloyd sug'urta korporatsiyasining a'zosi; 3) potensial mijozlarga sug'urta polisini sotish bilan shug'ullanadigan yoki manfaatdor tomonlarga sug'urta sohasi bo'yicha yuqori darajada maslahat xizmatlarini ko'rsatadigan jismoniy yoki yuridik shaxs.

Anderrayter siyosati – sug'urtalash bilan bog'liq yangi takliflarni ko'rib chiqish va mazkur taklifni qabul qilish yoki rad etish to'g'risida xulosalar chiqarishga qaratilgan siyosat.

Annuitet – renta va nafaqalarni sug'urtalashning hamma turlarini umumlashtiruvchi tushuncha. Bunda sug'urtalanuvchi sug'urta kompaniyasiga bir vaqtning o'zida yoki bir necha yillar davomida tegishli sug'urta mukofotlarini to'laydi. Keyin sug'urtalanuvchi butun hayoti davomida sug'urta kompaniyasidan daromad oladi. Annuitetning bir turi hisoblanadigan fuqarolarning yillik daromadini sug'urtasi bugungi kunda Buyuk Britaniyada, Fransiya va AQSHda keng rivojlangan.

Dispatcher – dengiz transportida umumiy avariya sodir bo'lganda ko'rilgan zararni kema, yuk va fraxt o'rtasida taqsimlash bo'yicha hisob-kitoblarni tuzadigan mutaxassis. Rivojlangan mamlakatlarda

dispasher funksiyasini maxsus kompaniyalar bajaradi. Zararlarni taqsimlash bo'yicha hisob-kitoblar dispasha deyiladi va dispashani tuzganlik uchun haqni manfaatdor tomonlar (kema egasi, yuk egasi, yukni sotib oluvchi shaxs) to'laydi.

Yevropolis – Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida sug'urta shartnomasi tuzganlik faktini tasdiqlovchi sug'urta polisi.

Kovernota – sug'urta vositachisi tomonidan sug'urtalanuvchiga beriladigan va sug'urtalanuvchining sug'urta shartnomasi tuzishini tasdiqlovchi hujjat. Ushbu hujjatda ko'rsatilgan muddat mobaynida sug'urta brokeri sug'urtalanuvchiga sug'urta polisini berishi shart. Chunki, kovernota sug'urta kompaniyasi uchun yuridik kuchga ega bo'lgan hujjat hisoblanmaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urtalovchiga ta'rif bering.
2. Risk tushunchasi nimani anglatadi?
3. Mulkiy sug'urta nima?
4. Sug'urta puli nima sababdan tuziladi?
5. Sug'urta riskiga ta'rif bering.
6. Qaysi risklarni sug'urta himoyasiga olish mumkin emas?
7. Aktuariylarning asosiy vazifasi nimalardan iborat?
8. Sug'urta obykti va subyektining bir-biridan farq qiluvchi jihatlarini ko'rsating.
9. Sug'urta dalolatnomasi nima sababdan tuziladi va uni tuzishda kimlar ishtirok etadi?
10. Yevropolis haqida so'zlab bering.
11. Kovernota deganda nimani tushunasiz?

3-MAVZU: SUG'URTA FAOLIYATIDA RISKLAR

- 1. Risk tushunchasi va uning turlari.**
- 2. Risklarni aniqlash, baholash va tahlil etish.**
- 3. Risklarni boshqarish va uning bosqichlari.**

1. Risk tushunchasi va uning turlari. Risk bo'lmasa sug'urtalashga hojat qolmaydi. Risk – sug'urtaviy pul munosabatlarining asosini tashkil etadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolarning hayotiga turli risklar doimo ta'sir ko'rsatib turadiki, bu o'z navbatida ushbu risklarni ro'y berishi natijasida yuzaga keladigan ehtimol tutilgan zararlardan himoyalaniş zaruratini keltirib chiqaradi. Risklarning yuz berishi tasodifiylik xarakteriga ega va u inson ongiga bog'liq bo'lmaydi.

Sug'urta riski deganda voqea va hodisalarning sodir bo'lish ehtimoli tushuniladi. Riskni ro'y berishi, aksariyat holatlarda, talafot va zararni paydo bo'lishiga olib keladi. Risk-sug'urta munosabatlari paydo bo'lishining asosiy shartidir. Risk bo'lmas ekan, sug'urtaning bo'lishi mumkin emas. Riskning hajmi, miqdori ehtimollar nazariyasi va matematik statistika usullari yordamida aniqlanadi. Sug'urta risklarini tahlil qilish ularni ikkita yirik guruhga ajratishni taqozo etadi. Ya'ni, risk sug'urtaviy va sug'urtasiz bo'ladi. Sug'urta shartnomalarida o'z aksini topgan risklar sug'urtaviy risklar deyiladi. Risk bahosini pulda ifodalanishi sug'urta stavkasini tashkil etadi. Risk doimiy ko'rsatkich emas, balki u doimo o'zgarib turadi. Bu o'zgarishlar iqtisodiyot va boshqa sohadagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Sug'urta tashkiloti riskning rivojlanishini, hodisasini doimo kuzatishi lozim, ya'ni tegishli statistik hisob olib borishi, yig'ilgan ma'lumotlarni qayta ishlashi va tahlil qilishi kerak.

Riskni baholash uchun uni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- 1) sug'urtalanishi mumkin bo'lgan risklar;
- 2) sug'urtalanishi mumkin bo'lmagan risklar.

Riskning eng katta guruhini sug'urtalanishi mumkin bo'lgan risklar tashkil etadi. Quyida keltirilgan mezonlar asosida sug'urta tavakkalchiligini sug'urtasiz risklardan farq qilish mumkin.

a) risk tasodifiy xarakterga ega bo'lmog'i kerak;

b) sug'urta hodisalarini ro'y berish faktining vaqti va makonining noma'lum bo'lishi;

d) xavf solish manbasiga ko'ra risklar tabiiy ofatlar bilan bog'liq risklar va moddiy boylikni o'zlashtirish oqibatida insoniyatni tabiatga ta'siri bilan bog'liq risklarga bo'linadi. Risklarni turkumlashda katta halokatli risklar alohida o'rin tutadi. Chunki bunday risklar ro'y berishi natijasida ko'plab obyektlar yirik miqdorda zarar ko'rishi mumkin. Katta halokatli risklarga zilzila, sunami, kuchli shamol misol bo'lishi mumkin. Yuqorida aytilgan risklardan tashqari ekologik, siyosiy va maxsus risklar bo'lishi mumkin.

“Risk” kategoriyasini tadbirkorlik faoliyatining muayyan turi bo'yicha resurslardan samarali foydalanish mo'ljallangan holda ulardan kutilgan daromadni ololmaslik yoki ularni yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq xavf-xatar sifatida talqin etish mumkin. Boshqacha so'z bilan ifodalaganda, risk – tadbirkor uchun qo'shimcha xarajat qilishni keltirib chiqaruvchi yo'qotish yoki daromadni o'zi kutgan darajada ololmaslik xavfidir.

Turli choralar ko'rish yo'li bilan riskli hodisa ro'y berishini bashorat qilish va uning darajasini kamaytirish, ya'ni riskni boshqarish mumkin. Riskni ilmiy asoslangan holda tasniflash umumiy risk tizimida har bir riskning o'rnini aniqlash imkoniyatini beradi. Bu o'z navbatida har bir riskka mos keluvchi boshqaruv uslubini qo'llashga shart-sharoit yaratadi. Risklarni ehtimol tutilgan natijasiga ko'ra ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

– sof risklar;

– sun'iy risklar.

Sof risklar salbiy yoki o'zgarishsiz (nollik) natijalar olish ehtimolini bildiradi. Bunday risklarga quyidagilarni kiritish mumkin: tabiiy, siyosiy, transport va tijorat risklarining bir qismi (mulkiy, ishlab chiqarish va savdo).

Sun'iy risklar yuz berishi ham salbiy, ham ijobiy natija olish ehtimolini ifodalaydi. Bunday risklarga tijorat riskining bir qismi bo'lgan moliyaviy risklar kiradi. Risklar paydo bo'lish sabablariga ko'ra tabiiy, ekologik, siyosiy, transport va tijorat risklariga bo'linadi. Tabiiy risklar tarkibiga zilzila, suv toshqini, bo'ron, chaqmoq urishi, yong'in va har xil yuqumli kasalliklarni kiritish mumkin. Atrof-muhitni ifloslanishi bilan bog'liq risklar ekologiya risklarini tashkil etadi. Masalan, orol dengizida suv hajmining keskin kamayib ketishi orol bo'yi mintaqasida istiqomat qiladigan aholi sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatyapti.

Siyosiy risklar bevosita hukumat tomonidan urush holatlarini e'lon qilinishi, harbiy harakatlar, fuqarolar g'alayonlari, ish tashlashlar, davlat tuzumining o'zgarishi, qonunchilik hujjatlarining o'zgarishi natijasida zarar ko'rishni anglatadi. Siyosiy risklardan farqli ravishda tijorat risklari moliyaviy xo'jalik faoliyatni amalga oshirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziyon ko'rish xavfini bildiradi.

Tijorat risklari mulkiy, ishlab chiqarish, savdo va moliyaviy risklarni o'z ichiga oladi. Mulkiy risklar deganda o'g'irlik, diversiya, sovuqqonlik va texnologik tizimlarning ishdan chiqishi natijasida vujudga keladigan risklar tushuniladi. Turli omillarni ta'siri ostida, dastavval, asosiy va aylanma fondlarni nobud bo'lishi va zararlanishi oqibatida ishlab chiqarishni to'xtatib qolishi tufayli ziyon ko'rish bilan bog'liq risklar ishlab chiqarish risklari deyiladi. Moliyaviy risklar moliyaviy resurslarni yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq risklarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, likvidlilik, boy berilgan foyda bilan bog'liq risklar ham mavjud.

2. Risklarni aniqlash, baholash va tahlil etish. Riskni baholash – risk parametrlarini xarakterlovchi barcha riskli holatlarni natura va qiymat ko'rinishida tahlil etish. Eng ahamiyatli belgisiga qarab tegishli risklar guruhi ajratilgan hamda u riskni baholash mezonini hisoblanadi. Masalan, shaxsiy sug'urta shartnomasini tuzishda insonning yoshiga e'tibor beriladi. Sug'urta shartnomasi tuzilgan paytdan, sug'urtalanuvchining o'limiga yoki nogiron bo'lib qolishiga

olib keluvchi xavfli kasalliklarni aniqlash maqsadida mijoz qo‘shimcha ravishda dastlabki tibbiy tekshiruvdan o‘tkazilishi mumkin. Sug‘urta kompaniyalarida riskni baholash ishini syurveyerlar amalga oshiradi. U sug‘urta obyekti bilan jiddiy tanishadi, har tomonlama tahlil etadi. Tahlil natijalariga muvofiq sug‘urtalanuvchi bilan sug‘urtaviy huquqiy munosabatlarga kirishishini maqsadga muvofiqligi to‘g‘risida sug‘urta kompaniyasiga yozma xulosa beradi.

Risk menejmenti – riskni kamaytirish yoki chegaralash bo‘yicha sug‘urta kompaniyasining maqsadli yo‘naltirilgan harakati. Risk menejmentining tarkibiy elementiga quyidagilarkiradi: riskni aniqlash, riskni baholash, riskni nazorat qilish va riskni moliyalashtirish.

Riskli holatlar – risk darajasiga ta’sir qiluvchi omillar. Sug‘urtalanuvchiga ma’lum bo‘lgan barcha riskli holatlar sug‘urta kompaniyasiga xabar qilinadi. Bu riskni baholashda muhim ahamiyatga ega. Riskli holatlarni tahlil etish syurveyer yoki adjasterning funksiyasiga kiradi. Bu sug‘urta kompaniyasini sug‘urta shartnomasini tuzish yoki tuzmaslik masalasi bo‘yicha qaror qabul qilishida hamda sug‘urta qoplamalari va summalarini to‘lashda muhim o‘rin tutadi. Riskli holatlar: shaxsiy va ashyoviy; to‘g‘ri va egri; tasdiqlanadigan va inkor qilinadigan; obyektiv va subyektiv turlarga bo‘linadi.

Risklarni tanlash – sug‘urta shartnomasini tuzish bo‘yicha mijozlardan kelib tushgan takliflarni tahlil etishga qaratilgan sug‘urta kompaniyasining faoliyati. Sug‘urta kompaniyasining muvozanatlashgan sug‘urta portfelini shakllanishida risklarni tanlash iborasini amaliy jihatdan ishlatish muhimdir. Sug‘urta amaliyotida risklarni tanlash ishini syurveyerlar amalga oshiradi. Risklarni tanlash – bu risk menejment sohasida olib boriladigan chora-tadbirlarning bir qismidir.

Sug‘urta amaliyotida risklarni aniqlash va baholash jarayonida aktuar hisob-kitoblardan samarali foydalaniladi. Aktuar hisob-kitoblar va ularning sug‘urta faoliyatidagi ahamiyati haqida mazkur o‘quv qo‘llanmaning keyingi mavzularida atroflicha to‘xtalib o‘tiladi.

3. Risklarni boshqarish va uning bosqichlari. Risklarni ro‘y berishini oldini olish, bartaraf etish va kamaytirishda ularni boshqarish

alohida ahamiyatga molik. Yuqorida qayd etganimizdek, risklarni boshqarish tizimi chet mamlakatlarda “risk-menejment” nomi bilan mashhurdir. Rus olimi I.T.Balabanovning fikricha “risk-menejment moliyaviy menejmentning bir qismidir”¹. Risk-menejment deganda, muayyan riskni aniqlash, bashorat qilish, oldini olish va uni kamaytirish bilan bog‘liq chora-tadbirlar yig‘indisi tushuniladi. Taniqli olim N.V.Xoxlov risk-menejment haqida shunday yozadi: “Risklarni boshqarish – bu ko‘p pog‘onali jarayon bo‘lib, uning asosiy maqsadi ko‘ngilsiz hodisalar ro‘y berishi natijasida obyektga shikast yetganda ko‘rilgan zararlarni qoplash va kamaytirishdan iborat”². Risklarni boshqarish yoki boshqacha aytganda risk-menejment bir qancha bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Bu bosqichlar quyidagilardan iborat:

- riskni tahlil etish;
- risklarni taqqoslama samaradorligini baholashda unga ta’sir etuvchi metodlarni tanlash;
- qaror qabul qilish;
- riskka bevosita ta’sir ko‘rsatish;
- nazorat va boshqaruv jarayoni natijalarini ixchamlashtirish.

Riskni tahlil etish risk-menejmentda boshlang‘ich bosqich bo‘lib, u risk xususiyatlari va tuzilishi to‘g‘risida muayyan ma’lumot olish imkoniyatini beradi. Tahlil natijasida olingan ma’lumotlar keyingi bosqichlarda riskni boshqarish bo‘yicha tegishli qarorlar qabul qilish uchun asos bo‘ladi.

Tadbirkorlik faoliyatida riskning sodir bo‘lishi, aksariyat holatlarda kutilgan foydani olish imkoniyatini kamaytirish bilan bir qatorda moliyaviy zararlarni keltirib chiqaradi. Ammo, risk nafaqat qabul qilingan qarorlarning salbiy natijasini anglatadi. Tadbirkorlik loyihalarining muayyan variantlarida, nafaqat mo‘ljallangan natijalarga erisha olmaslik xavfi yuzaga keladi, balki kutilayotgan foydani ko‘paytirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Aynan mana shunda, ya’ni, rejalashtirilgan natijalardan farq qiluvchi ijobiy va salbiy oqibatlarining bir-biriga uyg‘unlashuvining mavjudligi tadbirkorlik riskining o‘ziga xosligini anglatadi.

¹ Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. – М.: “Финансы и статистика”, 1996., стр. 41.

² Хохлов Н.В. Управление риском. – М.: “ЮНИТИ”, 2001, стр. 16.

Tadbirkorlik riski deganda, har qanday tadbirkorlik faoliyatining turli bosqichlarida, ya'ni: mahsulotlar, tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, ularni realizatsiya qilish hamda tovar-pul, moliya operatsiyalari jarayonlarida yuzaga keladigan xavf-xatarlar tushuniladi.

Tadbirkorlik faoliyatida riskli vaziyatlarni tavsiflovchi asosiy jihatlari quyidagilar bilan izohlanadi:

- hodisa ro'y berishining tasodifiy xarakterga ega ekanligi;
- muqobil qarorlarning mavjudligi;
- har qanday holatda zararlarining yuzaga kelish ehtimoli;
- har qanday holatda rejalashtirilganga qo'shimcha ravishda foyda olish imkoniyatining yuzaga kelishi.

Tadbirkor o'ziga ishonch hosil qilishi lozimki, ehtimolda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xato, pirovardida, uning ishiga va nufuziga putur yetkazmasligi lozim. Tadbirkorlik faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatoliklarni kasbiy nobarqarorlik oqibati emas, balki mustaqil faoliyat yuritishning natijasi deb baholash maqsadga muvofiq.

Har qanday tadbirkor o'z xo'jalik faoliyatini yuritishida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarning o'lchovini baholashi zarur. Tadbirkorlik riskining miqdoriy o'lchovi tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida paydo bo'ladigan moliyaviy yo'qotishlarning mutlaq va nisbiy darajasi bilan aniqlanadi.

Risk mutlaq ifodada ehtimol tutilgan yo'qotishlarning moddiy buyum yoki qiymat o'lchovida aniqlanishi mumkin.

Tadbirkorlik risklarini klassifikatsiyalashning murakkabligi uning turli-tuman ekanligi bilan izohlanadi. Aslida, hech bir tadbirkor riskdan xoli faoliyat yuritmaydi. Hatto, u biznes rejani pishiq-puxta ishlab chiqqan bo'lishiga qaramay, baribir, uning faoliyatining qaysidir bosqichida risk kutilgan foydani kamayishiga yoki ko'payishiga ta'sir ko'rsatadi. Tadbirkorlik tuzilmalari risk bilan joriy masalalarni hal qilishda ham, uzoq muddatga mo'ljallangan masalalarni hal qilishda ham duch keladilar. Shunday tadbirkorlik risklari mavjudki, ular faoliyat yo'nalishlaridan qat'i nazar barcha tadbirkorlik tuzilmalari

uchun xavf-xatar tugʻdiradi. Shu bilan bir qatorda, baʼzi risklar, ayrim tadbirkorlik faoliyatlari uchun xosdir.

Barcha tadbirkorlik risklarini sugʻurta qilish mumkinligiga qarab ikkita yirik guruhga ajratish mumkin:

- sugʻurtalanishi mumkin boʻlgan tadbirkorlik risklari;
- sugʻurtalanishi mumkin boʻlmagan tadbirkorlik risklari.

Tadbirkor oʻz riskining maʼlum bir qismini boshqa bir tashkilotga yuklashi mumkin. Masalan, muayyan sugʻurta mukofoti toʻlash evaziga sugʻurta tashkilotlariga tadbirkor riskini uzatish imkoniyati mavjud. Shunday qilib, ayrim risklar, masalan, mulkning nobud boʻlishi riski, yongʻin sodir boʻlish riski, avariyalardan sugʻurta qilish mumkin.

Sugʻurta riski – ehtimol tutilgan hodisa boʻlib, uning sodir boʻlishidan sugʻurta qilinadi.

Sugʻurtalash maqsadga muvofiq hisoblangan risklar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- yongʻin va boshqa tabiiy ofatlar sodir boʻlishi natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar;
- avtomobil avariya natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar;
- mahsulot va tovarlarni yuklab tashishda ularni nobud boʻlishi va zararlanishi natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar;
- tadbirkorlik tuzilmasi xodimining xatosi natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar;
- tadbirkorlik tuzilmasi xodimi tomonidan tijorat siriga kiruvchi maʼlumotlarni raqib firmaga berish natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar;
- subpudratchilar tomonidan zimmaga olingan majburiyatlarni bajarmaslik natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar;
- tijorat tuzilmasining ishbilarmonlik faolligining pasayishi natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar;
- tijorat tuzilmasi xodimining kasal boʻlib qolishi yoki vafot etishi natijasida yuzaga keladigan ehtimoldagi yoʻqotishlar.

Ammo shunday risklar ham mavjudki, ularni sugʻurta tashkilotlari

sug'urta himoyasiga olmaydilar. Bunday risklarni tadbirkorning o'z zimmasiga olishi foyda olish imkoniyatini kengaytiradi. Sug'urtaga qabul qilingan risklar sodir bo'lishi natijasida tadbirkor zarar ko'rsa, bu zarar sug'urta tashkiloti tomonidan qoplanishi tabiiy. Agar, sug'urta qilinmagan risk sodir bo'lishi natijasida tadbirkor ziyon ko'rsa, ko'rilgan ziyon tadbirkorning hisobidan qoplanadi. Tadbirkorlik tuzilmasida risk sodir bo'lishi natijasida yuzaga kelgan zararlarni qoplashning asosiy manbasi tadbirkorlik tuzilmasining o'z mablag'lari, shuningdek, bunday maqsadlar uchun tashkil etilgan zaxira fondlari hisoblanadi.

Tadbirkorlik risklarining eng ko'p tarqalgan turlaridan biri siyosiy risk hisoblanadi.

Sug'urtalovchilarning faoliyati tijoratga asoslangan, binobarin, foyda olishga qaratilgan ekan, ular har qanday risklarni sug'urtaga qabul qilavermaydi. Boshqacha so'z bilan ifodalaganda, risklar tanlanadi. Risklarni tanlash – sug'urta shartnomasini tuzish bo'yicha mijozlardan kelib tushgan takliflarni tahlil etishga qaratilgan sug'urta kompaniyasining faoliyati. Sug'urta kompaniyasining muvozanatlashgan sug'urta portfelini shakllanishida risklarni tanlash iborasini amaliy jihatdan ishlatish muhimdir. Sug'urta amaliyotida risklarni tanlash ishini syurveyerlar amalga oshiradi. Risklarni tanlash – bu risk menejment sohasida olib boriladigan chora-tadbirlarning bir qismidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Risk deganda nimani tushunasiz?
2. Riskni qanday aniqlash mumkin?
3. Riskni baholash usullari.
4. Riskni turlari.
5. Riskni boshqarish yo'llarini tushuntirib bering.

4-MAVZU: SUG'URTA HUQUQI

- 1. Sug'urta faoliyatini huquqiy tartibga solishning zarurligi.**
- 2. O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunining mohiyati va ahamiyati.**
- 3. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida sug'urta munosabatlarining huquqiy tartibga solinishi.**
- 4. Sug'urta faoliyatini qonun osti hujjatlari bilan tartibga solish.**

1. Sug'urta faoliyatini huquqiy tartibga solishning zarurligi.

Har qanday jamiyatda fuqarolar va ularning jamoasi o'z faoliyatlari jarayonida bir-birlari bilan tegishli ijtimoiy munosabatda bo'ladilar. Ushbu munosabatlarni bir qolipga solish uchun ularni tartibga keltirish zarur, ya'ni fuqarolar va tashkilotlarning xatti-harakat qilish doirasini belgilash zarur. Bayon etilganlar to'laligacha sug'urtaga ham taalluqlidir. Sug'urta ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyat sifatida huquqiy tomondan mustahkamlanishni talab etadi. Sug'urta fondini tashkil etish va undan foydalanish jarayonida paydo bo'ladigan munosabatlar huquqiy tartibga solinadi.

Sug'urta sohasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlar tarkibiga kiradi. Bunday munosabatlar fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy hodisasini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, shartnoma majburiyatlarini, shuningdek mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Sug'urta sohasidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlar quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

- fuqarolar va sug'urta tashkilotlari o'rtasida shakllanadigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar;
- sug'urta tashkilotlari o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar;

– fuqarolar va maxsus davlat organlari oʻrtasida paydo boʻladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar;

– sugʻurta tashkilotlari va maxsus vakolatli davlat organi oʻrtasida paydo boʻladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar.

Fuqarolar va sugʻurta tashkilotlari oʻrtasida paydo boʻladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar tegishli shartnoma qoidalariga asoslanadi. Bunda bir tomondan sugʻurta tashkilotining fuqaro oldida, ikkinchi tomondan fuqaroning sugʻurta tashkiloti oldidagi burch va majburiyatlari paydo boʻladi. Yaʼni, tuzilgan shartnomaga koʻra, fuqaro oʻz vaqtida sugʻurta mukofotini toʻlashi shart. Sugʻurta hodisasi roʻy berganda esa, sugʻurta tashkiloti sugʻurta shartnomasida qayd etilgan shart va muddatlarda sugʻurta qoplamasi (summa) sini fuqaroga toʻlab berishi lozim. Koʻrinib turibdiki, shartnoma – fuqarolik-huquqiy hujjat sifatida taraflarning oʻzaro munosabatini huquqiy tartibga solyapti.

Sugʻurta tashkilotlarining bir-birlari oʻrtasida paydo boʻladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlari sugʻurta puli va qayta sugʻurta qilish bilan bogʻliq tuzilgan shartnomalar doirasida shakllanadi. Amaldagi qonun hujjatlariga koʻra, sugʻurta tashkiloti moliyaviy barqarorlikni taʼminlash, binobarin, sugʻurtalanuvchilar oldida oʻz majburiyatini bajarishini taʼminlash maqsadida sugʻurta pulida ishtirok etishi yoxud boshqa sugʻurta tashkilotlari yoki ixtisoslashgan qayta sugʻurta tashkilotlari bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishi mumkin. Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 959-moddasida “sugʻurta shartnomasi boʻyicha sugʻurtalovchi oʻz zimmasiga olgan sugʻurta tovonini yoki sugʻurta pulini toʻlash xavfi uning tomonidan toʻliq yoki qisman boshqa sugʻurtalovchida (sugʻurtalovchilarda) u bilan tuzilgan qayta sugʻurta qilish shartnomasi boʻyicha sugʻurtalanishi mumkin” deb alohida qayd etilgan.

Qayta sugʻurta qilish shartnomasiga nisbatan, agar qayta sugʻurta qilish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan boʻlsa, Fuqarolik kodeksining tadbirkorlik xavfini sugʻurta qilish borasida qoʻllanishi lozim boʻlgan qoidalari tatbiq etiladi. Qayta sugʻurta qilish shartnomasini tuzgan sugʻurta shartnomasi (asosiy shartnoma)

bo'yicha sug'urtalovchi keyingi shartnomada sug'urta qildiruvchi hisoblanadi.

Fuqarolar va maxsus davlat organlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar maxsus vakolatli davlat organining sug'urtalanuvchilar bo'lgan – fuqarolarning qonuniy manfaatlarini himoya etish bilan bog'liqdir. Amaliyotda shunday holatlar bo'ladiki, sug'urta tashkiloti sug'urtalanuvchiga sug'urta hodisasi tufayli ko'rilgan zararni qoplashdan asossiz voz kechishi mumkin. Bunday paytda o'z manfaatlarini huquqiy himoya etish maqsadida sug'urtalanuvchi maxsus vakolatli davlat organiga murojaat etishi mumkin.

Sug'urta tashkilotlari va maxsus vakolatli davlat organi o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi. Maxsus vakolatli organning sug'urta tashkilotlariga nisbatan paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunda o'z aksini topgan. Maxsus vakolatli davlat organi qonunda belgilangan tartibda sug'urta tashkilotlarining faoliyatini nazorat etib boradi. Zarurat bo'lganda esa, sug'urtalanuvchilarning manfaatini himoya etish maqsadida undan sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyani chaqirib olish huquqiga ega.

Sug'urtani huquqiy tartibga solish davlat tomonidan sug'urta munosabati qatnashchilarining xatti-harakatini huquqiy normalar vositasida tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy huquqlarini har xil oldindan ko'rib bo'lmaydigan sug'urtaviy himoya qilish uchun ko'pchilik shaxslar tomonidan tashkil etiladigan maxsus fond hisobidan amalga oshiriladigan sug'urta faoliyati jarayonida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar mavjud. Ushbu munosabatlarni tartibga soladigan normalar yig'indisiga sug'urta huquqi deyiladi.

2. O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunining mohiyati va ahamiyati. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2002-yilning 5 aprelida qabul

qilingan va shu yilning 28 mayida amaliyotga joriy etilgan “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun sug‘urta faoliyatini tartibga soluvchi maxsus qonun hisoblanadi.

Shuni alohida ta’kidlash zarurki, sug‘urta munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning qonuniy manfaatlarini himoya etish maqsadida 1993-yili Oliy Majlis “Sug‘urta to‘g‘risida” Qonun qabul qilgan edi. 1993–2001-yillar mobaynida mazkur qonunga ikki marta qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritildi. Tabiiyki, bu qonun o‘sha paytda mavjud bo‘lgan iqtisodiy jarayonlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan. Boshqacha so‘z bilan aytganda, ushbu qonun sug‘urta munosabatlari qatnashchilari uchun biroz yumshatilgan holatda amal qildi. Jumladan, unda sug‘urta tashkilotlari tugatilgan taqdirda ularning sug‘urtalanuvchilar oldidagi majburiyatini bajarish tartibi to‘liq yoritilmagan. Shuningdek, bu qonunda qonunchilik talablarini buzganlik uchun tomonlarning javobgarligi o‘z aksini topmagan hamda davlat sug‘urta nazorati organining sug‘urta tashkilotlariga nisbatan ta’sir qilish imkoniyati keskin chegaralangan edi.

Bayon etilgan holatlar mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining hozirgi bosqichi talablarini hisobga olgan holda, amaldagi “Sug‘urta to‘g‘risida”gi Qonunni yangilash va takomillashtirish zaruratini keltirib chiqardi. Shuni e’tiborga olib, 2002-yilning 4-5 aprel kunlari bo‘lib o‘tgan ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning sakkizinchi sessiyasida “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi yangidan ishlab chiqilgan qonun loyihasi deputatlar tomonidan atroflicha muhokama qilindi va qabul qilindi.

Ma’lumki, sug‘urta sohasini huquqiy tartibga soluvchi 2002-yil aprel oyigacha amalda bo‘lgan qonun “Sug‘urta to‘g‘risida” deb ataladi. Holbuki, biz fikr-mulohaza yuritmoqchi bo‘lgan qonunning nomi esa “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida” deyiladi va shubhasiz, bu holat diqqatimizni o‘ziga jalb etdi. Ko‘pchilik o‘quvchilarimizda haqli savol tug‘ilishi mumkin: sug‘urta va sug‘urta faoliyati tushunchalari o‘rtasida farq bormi? Savolga javoban biz mutaxassislar aytamizki: farq bor. Sug‘urtaning mohiyatini oddiy til bilan ifodalaydigan bo‘lsak, oldindan ko‘rib bo‘lmaydigan har xil hodisalar ro‘y berishi oqibatida yuridik va jismoniy shaxslar ko‘radigan zararlarni

sugʻurta tashkiloti tomonidan qoplash bilan bogʻliq munosabat. Shuni esdan chiqarmaslik lozimki, sugʻurta tashkiloti oʻz xizmatini mijozlarga tegishli haq – sugʻurta mukofoti toʻlash evaziga koʻrsatadi. Sugʻurtalovchi mijozlardan kelib tushgan sugʻurta mukofotlari hisobidan maqsadli pul jamgʻarmalarini tashkil etadi va bu jamgʻarma mablagʻlari faqat sugʻurta hodisalari tufayli koʻrilgan zararlarni qoplaydi. Eʼtibor bergan boʻlsangiz, sugʻurta munosabatlarida ikkita tomon ishtirok etyapdi: sugʻurta tashkiloti (sugʻurtalovchi) va yuridik hamda jismoniy shaxslar (sugʻurtalanuvchilar). Endi, sugʻurta faoliyati tushunchasiga kelsak, qonunda taʼkidlanishicha, u sugʻurta bozori professional ishtirokchilarining sugʻurtani amalga oshirish bilan bogʻliq faoliyati. Sugʻurta bozorining professional ishtirokchilari faqatgina sugʻurtalovchi va sugʻurtalanuvchidan iborat emas. Unda qayta sugʻurtalovchilar, qayta sugʻurtalanuvchilar, sugʻurta brokerlari va agentlari ham ishtirok etadi.

Yangi qonunning eʼtiborga molik tomonlaridan biri, unda, sugʻurtalovchilarning sugʻurtani amalga oshirish bilan bevosita bogʻliq boʻlmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanishlari mumkin emasligi qayd etilgan. Qayd etish joizki, sugʻurta faoliyati ham tadbirkorlikning bir koʻrinishi. Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonlari kechayotgan va tadbirkorlik harakatlariga keng yoʻl ochilayotgan bir paytda, tadbirkorlik tizimining muhim boʻgʻinlaridan boʻlgan – sugʻurtalovchilar uchun bunday cheklovning qonun yoʻli bilan belgilanishiga sabab nima? Oʻtgan yillar tajribasi shundan dalolat beradiki, koʻpgina sugʻurta tashkilotlari “sugʻurtalovchi” niqobi ostida turli tijorat operatsiyalarini, xususan, savdo-vositachilik ishlarini amalga oshirdilar. Yuridik va jismoniy shaxslarni sugʻurta qilish hisobiga kelib tushgan sugʻurta mukofotlari, qoidaga koʻra, sugʻurta qoplamalarini toʻlashga moʻljallangan zaxira jamgʻarmalarini tashkil etishga sarflanmasdan, balki sugʻurta faoliyati bilan bogʻliq boʻlmagan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishga sarflangan holatlar ham boʻlgan. Sugʻurtaning eng asosiy prinsiplaridan biri – sugʻurtalovchilarning oʻz zimmalariga olgan majburiyatlarini bajarishni taʼminlaydigan sugʻurta zaxiralariga ega boʻlishidir. Taassufki, baʼzi

sug'urtalovchilarimiz, bunday zaxiralarni shakllantirmaganliklari oqibatida murakkab moliyaviy holatni boshidan kechirganligi sir emas. Ayniqsa, bu ko'p ming sonli sug'urtalanuvchilar uchun noqulay vaziyatni vujudga keltirishi mumkin.

“Sug'urta faoliyati to'g'risida”gi Qonunning diqqatga sazovor joylaridan yana biri, uning 10-moddasida sug'urta tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibini aniq ko'rsatib qo'yilganligidir. Ma'lumki, qonun hujjatlariga muvofiq, aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan sug'urta tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro'yxatiga olinganlar. Ammo, uzoq vaqt, aniqrog'i, 1998-yilning birinchi yarmigacha sug'urta faoliyatini tartibga solish vakolati berilgan davlat sug'urta nazorati organining tashkil etilmaganligi va ilgari Adliya vazirligida davlat ro'yxatiga olingan tashkilotlarning faoliyati hech kim tomonidan nazorat qilinmaganligi oqibatida yangi tashkil etilgan sug'urta tashkilotlarini davlat ro'yxatiga olishda muammolar paydo bo'lgan.

“Sug'urta faoliyati to'g'risida”gi Qonun 29 ta moddadan iborat.

3. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida sug'urta munosabatlarining huquqiy tartibga solinishi. Sug'urta munosabatlari, avvalo, fuqarolik-huquqiy munosabatga oid bo'lganligi tufayli 1996-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 52-bobi sug'urtaga bag'ishlangan. Hozirgi kunga qadar amaliyotda sug'urta tashkilotlari o'z faoliyatlarini amalga oshirishlarida mazkur kodeksning talab-qoidalariga qat'iy rioya etadilar.

Fuqarolik kodeksining sug'urtaga oid bobida jami 47 ta modda mavjud bo'lib, ularning har biri sug'urta munosabatlarining u yoki bu jihatlarini tartibga soladi. Kodeksda ixtiyoriy va majburiy sug'urta, mulkiy sug'urta shartnomasi, sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydigan manfaatlar, mol-mulkni sug'urta qilish, shartnoma bo'yicha javobgarlikni sug'urta qilish, majburiy sug'urta va uni amalga oshirish tartibi kabi huquqiy normalar o'z aksini topgan.

Kodeksning 916-moddasida sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydigan manfaatlar ko'rsatilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- g‘ayriqonuniy manfaatlarni sug‘urtalashga yo‘l qo‘yilmaydi;
- qimor, lotereyalar va garov o‘yinlarida ishtirok etishda ko‘riladigan zararni sug‘urtalashga yo‘l qo‘yilmaydi;
- garovga olinganlarni ozod qilish maqsadida shaxs majburan qilishi mumkin bo‘lgan xarajatlarni sug‘urtalashga yo‘l qo‘yilmaydi.

Shuningdek, Fuqarolik kodeksida majburiy sug‘urtani amalga oshirish tartibi ko‘rsatilgan. Chunonchi, majburiy sug‘urta bunday sug‘urta qilish majburiyati yuklangan shaxs (sug‘urta qildiruvchi) sug‘urtalovchi bilan sug‘urta shartnomasi tuzishi vositasida amalga oshiriladi.

Majburiy sug‘urta sug‘urta qildiruvchi hisobidan amalga oshiriladi, yo‘lovchilarni majburiy sug‘urtalash bundan mustasno bo‘lib, bu sug‘urta qonunda nazarda tutilgan hollarda ularning o‘z hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

Majburiy sug‘urtalanishi lozim bo‘lgan obyektlar, ular sug‘urtalanishga sabab bo‘ladigan xavflar va sug‘urta pulining eng kam miqdorlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Bunga misol tariqasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 24 iyundagi “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari haqida” 141-son qarorini keltirish mumkin. Mazkur qarorga muvofiq transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish bo‘yicha sug‘urta puli 3 ming AQSH dollari ekvivalentiga teng miqdorda belgilangan. Bundan tashqari, transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish qoidalari ham mazkur qaror bilan tasdiqlangan.

Sug‘urtalovchi va sug‘urta qildiruvchi o‘rtasida tuziladigan sug‘urta shartnomasining shakli va uning mazmuni bo‘yicha talablar Fuqarolik kodeksida keltirib o‘tilgan. Sug‘urta shartnomasi yozma shaklda tuzilishi lozim. Bu talabga rioya etmaslik shartnomaning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo‘ladi.

Sug‘urta shartnomasi bitta hujjatni tuzish yoxud sug‘urtalovchi tomonidan sug‘urta qildiruvchiga uning yozma yoki og‘zaki arizasiga binoan sug‘urtalovchi imzolagan, sug‘urta shartnomasining shartlarini o‘z ichiga olgan sug‘urta polisi (shahodatnomasi, sertifikati,

kvitansiyasi)ni topshirish yo'li bilan tuzilishi mumkin. Bu holda sug'urta qildiruvchining sug'urtalovchi taklif etgan shartlarda shartnoma tuzishga rozi ekanligi sug'urtalovchidan ko'rsatilgan hujjatlarni qabul qilib olish va sug'urta mukofoti to'lash yoxud – sug'urta mukofoti bo'lib-bo'lib to'langanda – birinchi badalni to'lash orqali tasdiqlanadi. Sug'urtalovchi shartnoma tuzish chog'ida sug'urtaning alohida turlari bo'yicha sug'urta shartnomasi (sug'urta polisi)ning o'zi ishlab chiqqan standart shakllarini qo'llanishga haqli.

Fuqarolik kodeksining 929-moddasida sug'urta shartnomasining muhim shartlari ko'rsatilgan bo'lib, sug'urta tashkilotlari sug'urta shartnomalarini tuzishda mazkur shartlarni e'tiborga olishlari lozim. Bu shartlar quyidagilardan iborat:

Mulkiy sug'urta shartnomasi tuzishda sug'urta qildiruvchi bilan sug'urtalovchi o'rtasida quyidagilar to'g'risida kelishuvga erishilishi lozim:

- sug'urta obyekti bo'lgan muayyan mol-mulk yoxud boshqa mulkiy manfaat to'g'risida;

- yuz berishi ehtimol tutilib sug'urta amalga oshirilayotgan voqea (sug'urta hodisasi)ning xususiyati to'g'risida;

- sug'urta puli miqdori to'g'risida;

- sug'urta tovon miqdorini aniqlash tartibi to'g'risida, agar shartnomada uni sug'urta pulidan oz miqdorda to'lash mumkinligi nazarda tutilgan bo'lsa;

- sug'urta mukofotining miqdori va uni to'lash muddati (muddatlari) to'g'risida;

- shartnomaning amal qilish muddati to'g'risida.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzishda sug'urta qildiruvchi bilan sug'urtalovchi o'rtasida quyidagilar to'g'risida kelishuvga erishilishi lozim:

- sug'urtalangan shaxs to'g'risida;

- sug'urtalangan shaxs hayotida yuz berishi ehtimol tutilib sug'urta amalga oshirilayotgan voqea (sug'urta hodisasi)ning xususiyati to'g'risida;

- sug'urta puli miqdori to'g'risida;

- sug'urta mukofotining miqdori va uni to'lash muddati (muddatlari) to'g'risida;

– shartnomaning amal qilish muddati to‘g‘risida.

Taraflarning kelishuviga binoan shartnomaga boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin. Agar sug‘urta shartnomasi sug‘urta qildiruvchi, sug‘urtalangan shaxs yoki naf oluvchi hisoblangan fuqaroning ahvolini qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarni o‘z ichiga olsa, shartnomaning ana shu shartlari o‘rniga qonun hujjatlarining tegishli qoidalari qo‘llaniladi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida sug‘urta siri, sug‘urta puli, sug‘urta mukofoti va sug‘urta badallari, sug‘urta shartnomasining haqiqiy emasligi to‘g‘risida me‘yorlar qayd etilgan.

4. Sug‘urta faoliyatini qonun osti hujjatlari bilan tartibga solish. Mustaqillik yillari O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta bozorini rivojlantirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash borasida ulkan ahamiyatga molik ishlar amalga oshirildi. Bu haqda oldingi mavzularda atroflicha to‘xtalib o‘tilgan. Shu tufayli mazkur mavzu doirasida O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirligi tomonidan vakolat doirasida ishlab chiqilgan va o‘rnatilgan tartibda Adliya vazirligida davlat ro‘yxatiga olingan me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va ularning sug‘urta bozorini tartibga solishdagi ahamiyatini yoritishga harakat qilamiz.

Ma‘lumki, sug‘urta faoliyatini amalga oshirishda sug‘urta zaxiralarini yetarli darajada va to‘g‘ri shakllantirish muhim o‘rin egallaydi. Zero, sug‘urta tashkilotining o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarini bajara olish qobiliyati, aynan, yetarli darajada sug‘urta zaxiralarini shakllantirilganligi bilan bevosita bog‘liq.

2008-yilning 20 noyabrida O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirligining buyrug‘i bilan tasdiqlangan va Adliya vazirligida 2008-yil 15 dekabrda 1882-son bilan davlat ro‘yxatiga olingan “Sug‘urtalovchilarning sug‘urta zaxiralari to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida” hujjat amaliyotga joriy etilgan. Mazkur nizomga muvofiq, sug‘urta tashkilotlari belgilangan tartibda sug‘urta zaxiralarini shakllantirishlari lozim.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2008-yil 26 dekabrda 120-son buyrug'i bilan "Biznes sohasi uchun sug'urta xizmatlari ko'rsatishning yagona talablari va standartlari to'g'risidagi nizom" tasdiqlangan. Bu nizom O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2009-yil 28 yanvarda 1891-soni bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan. Mazkur nizom O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 10 apreldagi PQ-618-sonli "Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq biznes sohasi uchun sug'urta xizmatlari ko'rsatishning yagona talablari va standartlarini belgilaydi.

Ta'kidlash lozimki, biznes sohasi uchun sug'urta xizmatlarini ko'rsatish deganda tadbirkorlik xavflarini sug'urtalash shartnomalari bo'yicha sug'urta himoyasini taqdim etish tushuniladi. Mazkur nizom bilan belgilangan yagona talablar biznes sohasi uchun sug'urta xizmatlarini taqdim etayotgan sug'urtalovchilar uchun majburiydir. Biznes sohasi uchun sug'urta xizmatlari ko'rsatishning standartlari standart tushunchalar va sug'urta xizmatlari ko'rsatishning standart shartlaridan iboratdir. Sug'urta xizmatlari ko'rsatishning standartlari, agar qonun hujjatlarida yoki sug'urta shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, biznes sohasi uchun sug'urta xizmatlarini ko'rsatishda qo'llaniladi.

2009-yilning 7 apreldagi O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligining buyrug'iga asosan "Aktuar xizmatlarni ko'rsatish tartibi to'g'risida Nizom" tasdiqlangan va bu hujjat 2009-yilning 26 iyunida Adliya vazirligida 1975-son bilan qayd etilgan. O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq sug'urta tashkilotlari bir yilda bir marta moliya yili yakunlangandan so'ng keyingi yilning olti oyi ichida aktuar tashkilotining kuzatuvidan o'tishlari shart. Aktuar kuzatuvi deganda sug'urta voqeasi yuz berishining matematik jihatdan ehtimolligi hisob-kitobini amalga oshirish, takroriylik va zarar yetkazilish oqibatlarining og'irlik darajasini aniqlash, sug'urta zaxiralarini hisob-kitob qilish, sug'urta jarayonini tashkil etish uchun zarur xarajatlar hajmini aniqlash, sug'urta xizmatlari tannarxini hisob-kitob qilish, sug'urtaning (qayta

sugʻurta qilishning) har bir turi boʻyicha tarif stavkalarini belgilash, investitsiya faoliyati natijalarini baholash, daromadlarni sugʻurtaning (qayta sugʻurta qilishning) har xil turlari boʻyicha rejalashtirish va boshqa aktuar xizmatlarini koʻrsatishni oʻz ichiga oluvchi aktuar xizmatlari majmuasi tushuniladi.

Ushbu oʻquv qoʻllanma doirasida Oʻzbekiston Respublikasi moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va milliy sugʻurta bozorini tartibga solishga qaratilgan barcha meʼyoriy-huquqiy hujjatlar ustida atroflicha toʻxtalib oʻtishning imkoniyati mavjud emas. Shu sababli, ayrim meʼyoriy-huquqiy hujjatlarning mazmun-mohiyati va ahamiyatiga eʼtiborni qaratdik.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sugʻurtada ishtirok etadigan taraflarning oʻzaro munosabatlarini huquqiy tartibga solishning obyektiv zarurligi nimada?
2. Sugʻurta sohasidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlar qanday vujudga keladi?
3. Oʻzbekiston Respublikasining “Sugʻurta faoliyati toʻgʻrisida”gi Qonuni qachon qabul qilingan?
4. “Sugʻurta faoliyati toʻgʻrisida”gi Qonun avval qabul qilingan qonundan nimasi bilan farq qiladi?
5. Oʻzbekiston Respublikasining “Sugʻurta faoliyati toʻgʻrisida”gi Qonuni nechta moddadan iborat?
6. “Sugʻurta faoliyati toʻgʻrisida”gi Qonunning asosiy mazmun-mohiyati haqida soʻzlab bering.
7. Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining qaysi bobi sugʻurtaga bagʻishlangan va unda nechta modda mavjud?
8. Fuqarolik kodeksida sugʻurta shartnomasini tuzish uchun qanday shartlar belgilangan?
9. Oʻzbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida majburiy sugʻurta boʻyicha keltirilgan normalarning mohiyatini ochib bering.
10. Sugʻurta bozorini tartibga solish boʻyicha Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining qaysi farmon va qarorlarini bilasiz?

5-MAVZU: SUG'URTA FONDI VA UNING TURLARI

1. Sug'urta fondi haqida tushuncha va uning shakllanishi, manbalari.
2. Sug'urta fondi mablag'laridan foydalanish tartibi.
3. Sug'urta fondining turlari.

1. Sug'urta fondi haqida tushuncha va uning shakllanishi, manbalari. Tabiiy va boshqa stixiyali hodisalar sodir bo'lishi natijasida keltirilgan zararlarni qoplash uchun sug'urta fondlari tashkil etiladi. Sug'urta fondining keng tarqalgan ko'rinishlaridan biri sug'urta zaxirasi hisoblanadi.

Hozir amalda bo'lgan O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonuniga asosan sug'urtalovchilar "sug'urta zaxiralarini maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartibda va shartlarda shakllantirish hamda joylashtirish huquqiga egadirlar". Shundan kelib chiqqan holda Maxsus vakolatli davlat organi "sug'urtalovchilarning sug'urta zaxiralari mablag'larini shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlarini, shuningdek bunday mablag'lar hisobini yuritish hamda ular bo'yicha hisobotlar tuzish tartibini belgilaydi"¹. Qonun asosida belgilangan vakolatni amalga oshirish maqsadida 2008-yil 20 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 107-son buyrug'i bilan "Sug'urtalovchilarning sug'urta zaxiralari to'g'risidagi Nizom" tasdiqlangan. Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2008-yil 15 dekabrda 1882-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan².

¹ O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi Qonuni.

² O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining «Sug'urtalovchining sug'urta zaxiralari to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida» 2008-yil 20 noyabrda 107-son buyrug'i. Mazkur buyruq O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2008-yil 15 dekabrda 1882-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan. – T.: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2008, 52-son.

Sugʻurta zaxiralari deganda sugʻurta qildiruvchi tomonidan soʻm yoki xorijiy valyutada toʻlangan sugʻurta mukofotlari hisobiga sugʻurtalovchi tomonidan shakllantiriladigan hamda sugʻurtalovchining balansida aktiv yoki majburiyat koʻrinishida hisobga olinadigan, sugʻurta toʻlovlari boʻyicha moliyaviy majburiyatlarni bajarish, zararlarni bartaraf etish boʻyicha xarajatlar va ogohlantirish chora-tadbirlarini moliyalashtirish uchun zarur boʻlgan mablagʻlar tushuniladi.

Sugʻurta zaxiralari sugʻurtalovchi tomonidan sugʻurtaning har bir turi (sinfi) boʻyicha sugʻurta shartnomasiga muvofiq sugʻurta tovonini (sugʻurta pulini) toʻlash nazarda tutilgan valyutada shakllantiriladi. Sugʻurtalovchi buxgalteriya hisobotini tuzishda hisobot sanasiga sugʻurta faoliyatini amalga oshirishdan olingan moliyaviy natijalarini aniqlashda sugʻurta zaxiralari hajmini hisoblaydi. Sugʻurta zaxiralari hisob-kitobi sugʻurtalovchining hisob va hisobot maʼlumotlariga asoslangan holda amalga oshiriladi. Har bir hisobot sanasiga har bir sugʻurta shartnomasi boʻyicha sugʻurta zaxiralarni hisob-kitob qilish uchun zarur maʼlumotlarni oʻz ichiga oluvchi hujjatlar sugʻurtalovchi tomonidan ushbu shartnoma boʻyicha majburiyatlar toʻliq bajarilgan sanadan boshlab, 3 yildan kam boʻlmagan muddatda saqlanishi lozim. Xususan, quyidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga oluvchi hujjatlar saqlanishi lozim:

- shartnoma (polis, guvohnoma, kvitansiya) raqami;
- shartnomaning kuchga kirgan sanasi (sugʻurtaning amal qilishining boshlanish sanasi);
- shartnomaning amal qilish muddati;
- sugʻurta puli (pullari) miqdori (miqdorlari);
- hisoblangan sugʻurta mukofoti (badallari) miqdori;
- sugʻurta mukofoti (badallari) hisoblangan sana;
- sugʻurta mukofotining (badallarining) miqdori (miqdorlari) va toʻlangan sanasi (sanalari);
- shartnoma tuzganlik uchun hisoblangan mukofot miqdori;
- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan holatlarda sugʻurta mukofotidan (badallaridan) ajratmalar miqdori;

- shartnomani muddatidan oldin tugatish sanasi;
- shartnoma shartlarini o'zgartirish sanasi (sanalari);
- shartnomaning muddatidan oldin tugatilishi (shartlarining o'zgartirilishi) munosabati bilan sug'urta qildiruvchilarga (qayta sug'urta qildiruvchilarga) qaytarilgan sug'urta mukofoti (badallari) miqdori;
- sug'urta mukofotini (badallarini) qaytarish sanasi;
- sug'urta hodisasi (hodisalari) to'g'risida ariza tushgan sana (sanalar);
- sug'urta hodisasi (hodisalari) yuz bergan sana (sanalar);
- xabar qilingan zarar (zararlar) miqdori (miqdorlari), shuningdek, uni bartaraf etish jarayonida xabar qilingan zarar (zararlar) miqdorining (miqdorlarining) o'zgarishi to'g'risida ma'lumot;
- sug'urta to'lovi (to'lovlari) sanasi (sanalari);
- sug'urta to'lovi (to'lovlari) miqdori (miqdorlari);
- sug'urta to'lovini (to'lovlarini) to'lashni rad etish sanasi (sanalari).

Ko'rsatilgan ma'lumotlar elektron ma'lumotlar bazasi, shuningdek, tuzilgan sug'urta shartnomalarini hisobga olish jurnali, Zararlar va muddatidan oldin tugatilgan sug'urta shartnomalarini hisobga olish jurnali, Qayta sug'urta qilishga qabul qilingan shartnomalarni hisobga olish jurnali, Qayta sug'urta qilishga qabul qilingan shartnomalar bo'yicha zararlarni hisobga olish jurnali uchun ham majburiy rekvizitlar hisoblanadi. Sug'urtalovchi sug'urta zaxiralari hisob-kitobini ko'rsatilgan registrlarda mavjud bo'lgan ma'lumotlar asosida amalga oshiradi.

Har bir qayta sug'urtaga qabul qilingan shartnoma (shartnomalar) bo'yicha qayta sug'urta qilish shartnomasining amal qilish doirasiga tushuvchi zararining sodir bo'lishi borasidagi sug'urtalovchi tomonidan amalga oshiriladigan har bir sug'urta to'lovidagi oldindan o'rnatilgan ulushni qoplash bo'yicha qayta sug'urtalovchining majburiyati paydo bo'luvchi shartlarga ega bo'lgan proporsional qayta sug'urta qilish shartnomalari tegishli sug'urta shartnomalariga oid hisob guruhlariga kiritiladi.

Sug'urtalovchi tomonidan Nizomda belgilangan guruhlanish bo'yicha bir nechta hisob guruhlariga taalluqli bo'lgan shartnoma

tuzilgan taqdirda, sug'urta zaxiralarini hisoblash maqsadida ko'rsatilgan shartnomaning muayyan hisob guruhiga to'g'ri keluvchi har bir qismi tegishli hisob guruhiga taalluqli alohida shartli shartnoma sifatida hisobga olinadi.

Shartnomaning kuchga kirish sanasi (sug'urtaning amal qilishining boshlanish sanasi) shartnoma bo'yicha sug'urta mukofotini (badallarini) hisoblash sanasidan kechroq bo'lsa va sug'urta zaxiralarining hisob-kitobi shartnomaning kuchga kirish sanasiga (sug'urtaning amal qilishining boshlanish sanasiga) qadar amalga oshirilgan taqdirda, ishlab topilmagan mukofot zaxirasini hisoblash maqsadida ishlab topilmagan mukofot zaxirasi shartnoma bo'yicha hisoblangan sug'urta mukofoti (badallari) (sug'urta brutto-mukofoti) miqdoriga teng deb qabul qilinadi.

Birinchi hisob guruhi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot har bir sug'urta shartnomasi bo'yicha alohida «pro rata temporis» usuli – ishlab topilmagan mukofotni hisobot sanasiga sug'urta shartnomasining tugamagan amal qilish muddatiga proporsional holda hisoblash orqali hisoblanadi. Har bir sug'urta shartnomasi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot hisob-kitob uchun qabul qilingan bazaviy sug'urta mukofotining hisobot sanasiga sug'urta shartnomasining tugamagan amal qilish muddatining (kunlarda) sug'urta shartnomasining butun amal qilish muddati (kunlarda) nisbatiga ko'paytmasi sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$I_{mi} - B_{mi} \times \frac{T_i - M_i}{T_i}$$

bu yerda:

I_{mi} — i – shartnoma bo'yicha ishlab topilmagan mukofot;

B_{mi} — i – shartnoma bo'yicha bazaviy sug'urta mukofoti;

T_i — i – shartnomaning kunlardagi amal qilish muddati;

M_i — i – shartnomaning kuchga kirishidan boshlab hisobot sanasigacha bo'lgan kunlar soni.

Butun hisob guruhi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot zaxirasi har bir shartnoma bo'yicha «pro rata temporis» usuli orqali hisoblangan

ishlab topilmagan mukofotlarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi. Birinchi hisob guruhi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot zaxirasi «1/24» usuli bo'yicha ham hisoblanishi mumkin. Ishlab topilmagan mukofotni (ishlab topilmagan mukofot zaxirasini) «1/24» usuli orqali hisoblash uchun bitta hisob guruhiga taalluqli bo'lgan shartnomalar kichik guruhlarga ajratiladi. Kichik guruhlarga amal qilish muddati (oylarda) bir xil bo'lgan va amal qilishining boshlanish sanasi bir xil oylarga to'g'ri keluvchi shartnomalar kiritiladi. Kichik guruhga kiruvchi shartnomalar bo'yicha bazaviy sug'urta mukofotining umumiy summasi kichik guruhga kiruvchi har bir shartnoma bo'yicha hisoblangan bazaviy sug'urta mukofotlarini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Ishlab topilmagan mukofot (ishlab topilmagan mukofot zaxirasi) «1/24» usuli bo'yicha hisoblanganda, quyidagi shartlar qo'llaniladi:

- sug'urta shartnomasi amal qilishining boshlanish sanasi deb oyning o'rtasi qabul qilinadi;

- sug'urta shartnomasining oylarning butun sonlariga teng bo'lmagan amal qilish muddati oylarning eng yaqin katta butun soniga teng deb qabul qilinadi.

Ishlab topilmagan mukofot (ishlab topilmagan mukofot zaxirasi) har bir kichik guruh bo'yicha bazaviy sug'urta mukofotlari umumiy summasini ishlab topilmagan mukofot zaxirasi miqdorini hisoblash koeffitsiyentlariga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Har bir kichik guruh uchun koeffitsiyent kichik guruhlarga kiruvchi shartnomalarning hisobot sanasiga tugamagan amal qilish muddatining (yarim oylarda) kichik guruhga kiruvchi shartnomalar amal qilishining umumiy muddatiga (yarim oylarda) nisbati sifatida aniqlanadi. Butun hisob guruhi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot zaxirasi «1/24» usuli orqali har bir kichik guruh bo'yicha hisoblangan ishlab topilmagan mukofotlarni (ishlab topilmagan mukofot zaxiralarni) qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Ikkinchi hisob guruhi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot sug'urta shartnomasining amal qilish muddati to'liq tugagunga qadar bazaviy sug'urta mukofoti miqdorida har bir shartnoma bo'yicha aniqlanadi.

Uchinchi hisob guruhi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot hisobot sanasiga bazaviy sug'urta mukofotining 40 foizi miqdorida har bir sug'urta shartnomasi bo'yicha aniqlanadi. To'rtinchi hisob guruhi bo'yicha ishlab topilmagan mukofot sug'urta shartnomasining amal qilish muddati to'liq tugagunga qadar bazaviy sug'urta mukofotining 75 foizi miqdorida har bir shartnoma bo'yicha aniqlanadi.

2. Sug'urta fondi mablag'laridan foydalanish tartibi.

Ma'lumki, xalqaro amaliyotda, shu jumladan O'zbekiston amaliyotida sug'urtalovchilarning moliyaviy barqaror faoliyat ko'rsatishlarini ta'minlash, binobarin shu yo'sinda ko'p ming sonli sug'urta mahsuloti iste'molchilarining manfaatlarini himoyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan sug'urta zaxiralarini investitsiya obyektlariga joylashtirish bo'yicha maxsus talab va normalar belgilangan. Bu O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2008-yil 12 mayda 1806-son bilan ro'yxatga olingan va Moliya vazirining 2008-yil 22 apreldagi 41-son buyrug'i bilan tasdiqlangan "Sug'urtalovchilar va qayta sug'urtalovchilarning to'lov qobiliyati to'g'risida Nizom"da o'z ifodasini topgan. Ushbu nizomda sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlarini investitsiya obyektlariga joylashtirish bo'yicha normalar keltirilgan. Shuni alohida qayd etish zarurki, sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlari deganda sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) nazoratida bo'lgan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyati natijasida olingan iqtisodiy resurslar tushuniladi. Sug'urtalovchilar aktivlarining katta qismi sug'urta zaxiralaridan tashkil topgan.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan sug'urtalovchilarning zaxiralarini joylashtirishda quyidagi talablar o'rnatilgan:

– sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) boshqa yuridik shaxslarning ustav kapitallariga joylashtirgan aktivlarining umumiy summasi, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) ustav kapitalining 50 foizi miqdori bilan chegaralanadi. Sug'urtalovchi boshqa yuridik shaxslarning

ustav kapitallariga joylashtirgan aktivlarining umumiy summasi, sug'urtalovchi o'z mablag'lari manbalari summasining 50 foizidan oshgan, oldingi moliyaviy yil yakuni bo'yicha xalqaro auditning ijobiy xulosasini olgan tijorat banklarining ustav kapitallarida ishtirok etish va qonunchilikda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

– sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) har qanday bitta yuridik shaxsning ustav kapitalida ishtirok etish ulushi ushbu yuridik shaxsning ustav kapitalining 30 foizidan oshmasligi shart (agar qonun hujjatlarida boshqa qoida nazarda tutilmagan bo'lsa), sug'urta faoliyati, shuningdek sug'urta faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshiradigan sho'ba korxonalar bundan mustasno. Ya'ni, sug'urta kompaniyalari sug'urta faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq sho'ba korxonalar tuzishi mumkin va bunday holatda sug'urtalovchining sho'ba korxonasi ustav kapitalidagi ulushi 50 foizdan yuqori bo'lishi mumkin;

– sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlari ko'chmas mulk obyektlariga joylashtirilganda, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarining 50 foizidan ortig'ini bitta yer uchastkasi yoki ko'chmas mulkning boshqa obyektiga yoxud bitta obyekt sifatida ko'rilishi mumkin bo'lgan yer uchastkalari va ko'chmas mulk obyektlari majmuiga joylashtirishga yo'l qo'yilmaydi;

– sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlarini bank omonatlariga (depozitlariga) joylashtirishda, bitta tijorat bankiga joylashtirilgan omonat sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarining 40 foizidan oshmasligi shart;

– sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlarini kredit tashkilotlarida (tijorat banklaridan tashqari) omonatlarga (depozitlarga) joylashtirishda, omonatlarning (depozitlarning) umumiy summasi sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarining 10 foizidan oshmasligi shart;

– sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarini bitta yuridik shaxsning ustav kapitaliga joylashtirish yoki bitta yuridik shaxsda ishtirok etish bo'yicha boshqa huquqlari, agar qonun hujjatlarida boshqa qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarining 30 foizidan oshmasligi shart.

Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarini, shu jumladan sug'urta zaxiralarini quyidagi yo'llar bilan joylashtirish taqiqlanadi:

- intellektual mulkka qo'yilmalar (dasturiy ta'minot, ma'lumotlar bazasi, adabiyot, firma nomlari va tovar belgilarini xarid qilish bundan mustasno);

- Nizomda nazarda tutilgan hollardan tashqari, jismoniy va yuridik shaxslar bilan qarz shartnomasini tuzish (moliyaviy yordam berish).

Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) o'z ta'sisчилari, aksiyadorlari va xodimlariga, shuningdek u bilan hayot sug'urtasi shartnomasini tuzgan sug'urta qildiruvchilarga ushbu shartnomalar bilan kafolatlangan qarzlarni berishga haqli. Bunda berilgan qarzlarning umumiy summasi sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) ustav kapitalining 10 foizidan oshmasligi shart. Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) o'z mablag'lari manbalari summasining 30 foizidan oshgan hajmdagi qarzlarni (moliyaviy yordamni) faqat Davsug'urtanazoratni xabardor etgandan so'nggina olishga haqli. Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) kassa va/yoki hisob (valyuta) va boshqa bank raqamlarida o'tgan o'n ikki oy mobaynida hisoblangan sug'urta tovonlari summasining 3 foizidan kam bo'lmagan miqdorda pul mablag'lariga ega bo'lishi shart.

Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) tomonidan bog'liq shaxslarga imtiyozli shartlarni taqdim etish taqiqlanadi. Imtiyozli shartlarni taqdim etish quyidagilarni anglatadi: mohiyati, maqsadi, o'ziga xos xususiyatlari va tavakkalchiligiga ko'ra, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) boshqa shaxslar bilan, agar ular bilan alohida munosabatlar bo'lmagan taqdirda, tuzmaydigan bitimni tuzishi; sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) foydasiga boshqa mijozlardan talab qilinadigan summalar kam bo'lgan foizlarni, badallarni undirish, investitsiyalarning ta'minoti sifatida garovga qabul qilish, shuningdek, boshqa to'lovlarni qabul qilish; yetarli asoslarsiz investitsiya mablag'larining qaytarilishini kechiktirish.

Sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) bog'liq shaxslar bilan faoliyatining ko'rsatkichlari sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi)

tomonidan bitta yoki barcha bog'liq shaxslarda joylashtirilgan aktivlar summasining sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) ustav kapitaliga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$SK = \frac{SA \times 100\%}{UK} \text{ yoki } SK = \frac{US \times 100\%}{UK}, \text{ bu yerda:}$$

SK - sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) barcha bog'liq shaxslar bilan faoliyatining ko'rsatkichlari;

SA - sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) tomonidan bitta bog'liq shaxsda joylashtirilgan aktivlar;

US - barcha bog'liq shaxslarda joylashtirilgan aktivlarning umumiy summasi;

UK - ustav kapitali.

Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) tomonidan bitta bog'liq shaxsda joylashtirilgan aktivlarning umumiy summasi, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) ustav kapitalining 15 foizidan oshmasligi shart, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) tomonidan barcha bog'liq shaxslarda joylashtirilgan aktivlarning umumiy summasi sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) ustav kapitalining 100 foizidan oshmasligi shart. Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarni bog'liq shaxslarda faqat sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) Kuzatuv kengashi yoki boshqa vakolatli organi ruxsati bilan investitsiya qilinayotgan mablag'larning likvidligi, foydaliligi va qaytarilishini, shuningdek Nizom talablarini hisobga olgan holda tayyorlangan texnik-iqtisodiy asoslanish (biznes-reja) asosida joylashtirishga haqli. Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarini sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) dastlabki ikki yillik faoliyati davomida bog'liq shaxslarda joylashtirish taqiqlanadi. Xususiy mulk yoki unga bo'lgan huquq garovga berilganda, kafolat berilganda yoxud balansda aks etmagan boshqa majburiyat qabul qilinganda, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi)

5 kundan kechikmagan muddatda Davsug'urtanazoratni yozma ravishda xabardor qilishi shart.

Shunisi diqqatga sazovorki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 21 maydagi PQ-872-sonli «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan sug'urtalovchilar uchun bajarilishi majburiy bo'lgan normativlarni buzish ularga ustav kapitali eng kam miqdorining 0,1 foizigacha miqdorda jarima solishga asos bo'ladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori talablarini bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun hujjatlarini buzganligi uchun sug'urtalovchilarga jarima sanksiyalarini qo'llash tartibi to'g'risidagi nizomi»ni tasdiqlash to'g'risida qarori qabul qilingan edi.

Sug'urtalovchilar aktivlarini joylashtirishga oid talablarga rioya qilinmaganligi uchun sug'urtalovchilarga qo'llaniladigan jarima sanksiyalari quyidagilardan iborat:

Sug'urtalovchi tomonidan bog'liq shaxslarga imtiyozli shartlar taqdim etilgan, sug'urtalovchi aktivlarini sug'urtalovchining dastlabki ikki yillik faoliyati davomida bog'liq shaxslarda joylashtirgan, shuningdek sug'urtalovchi aktivlarini: intellektual mulkka qo'yilmalar (dasturiy ta'minot, ma'lumotlar bazasi, adabiyot, firma nomlari va tovar belgilarini xarid qilish bundan mustasno); sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari, jismoniy va yuridik shaxslar bilan qarz shartnomasini tuzish (moliyaviy yordam berish) yo'li bilan joylashtirgan taqdirda, sug'urtalovchiga har bir kamchilik uchun sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,1 foiz miqdoridagi jarima solinadi.

Quyidagi hollarda, agarda:

– sug'urtalovchi tomonidan berilgan qarzlarning umumiy

summasi sug'urtalovchining ustav kapitalining 10 foizidan oshgan; sug'urtalovchi o'z mablag'lari manbalari summasining 30 foizidan oshgan hajmdagi qarzlarni (moliyaviy yordamni) bu haqda Davsug'urtanazoratni xabardor etmay olgan; sug'urtalovchi tomonidan bitta bog'liq shaxsda joylashtirilgan aktivlarning summasi, sug'urtalovchi ustav kapitalining 15 foizidan oshgan (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno); sug'urtalovchi tomonidan barcha bog'liq shaxslarda joylashtirilgan aktivlarning umumiy summasi sug'urtalovchi ustav kapitalining 100 foizidan oshgan (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno); xususiy mulk yoki unga bo'lgan huquq garovga berilganda, kafolat berilganda yoxud balansda aks etmagan boshqa majburiyat qabul qilinganda, sug'urtalovchi besh kunlik muddatda Davsug'urtanazoratni yozma ravishda xabardor qilmagan taqdirda, sug'urtalovchiga har bir kamchilik uchun sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,07 foiz miqdoridagi jarima solinadi.

Yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklar bir yil davomida takrorlangan taqdirda, sug'urtalovchiga har bir takroriy kamchilik uchun sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,1 foiz miqdoridagi jarima solinadi.

Quyidagi hollarda, agarda: sug'urtalovchi boshqa yuridik shaxslarning ustav kapitallariga joylashtirgan aktivlarining umumiy summasi sug'urtalovchi ustav kapitalining 50 foizidan oshgan (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno); sug'urtalovchining har qanday bitta yuridik shaxsning ustav kapitalida ishtirok etish ulushi ushbu yuridik shaxsning ustav kapitalining 30 foizidan oshgan (sug'urta faoliyati, shuningdek sug'urta faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshiradigan sho'ba korxonalar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno); sug'urtalovchining aktivlari ko'chmas mulk obyektlariga joylashtirilganda, sug'urtalovchi aktivlarining 50 foizidan ortig'ini bitta yer uchastkasi yoki ko'chmas mulkning boshqa

obyektiga yoxud bitta obyekt sifatida ko'rilishi mumkin bo'lgan yer uchastkalari va ko'chmas mulk obyektlari majmuiga joylashtirilgan; sug'urtalovchining aktivlarini bank omonatlariga (depozitlariga) joylashtirishda, bitta tijorat bankiga joylashtirilgan omonat sug'urtalovchi aktivlarining 40 foizidan oshgan; sug'urtalovchining aktivlarini kredit tashkilotlarida (tijorat banklaridan tashqari) omonatlarga (depozitlarga) joylashtirishda, omonatlarning (depozitlarning) umumiy summasi sug'urtalovchi aktivlarining 10 foizidan oshgan; sug'urtalovchi aktivlarini bitta yuridik shaxsning ustav kapitaliga joylashtirish yoki bitta yuridik shaxsda ishtirok etish bo'yicha boshqa huquqlari sug'urtalovchi aktivlarining 30 foizidan oshgan (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno) taqdirda, sug'urtalovchiga har bir kamchilik uchun sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,05 foiz miqdoridagi jarima solinadi. Yuqorida qayd etilgan kamchiliklar bir yil davomida takrorlangan taqdirda, sug'urtalovchiga har bir takroriy kamchilik uchun sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,07 foiz miqdoridagi jarima solinadi.

Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganligi uchun sug'urtalovchilarga jarima sanksiyalarini qo'llash tartibi to'g'risidagi Nizomga 2011-yil 22 martda o'zgartirishlar kiritilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi shakllantirishi shart bo'lgan sug'urta zaxiralari shakllantirilmagan yoki to'liq bo'lmagan miqdorda shakllantirilgan taqdirda, sug'urtalovchiga sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,1 foiz miqdoridagi jarima solinadi. Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi ajratishi shart bo'lgan aktivlar sug'urtalovchi tomonidan ajratilmagan yoki sug'urta zaxiralari qiymatidan kam bo'lgan miqdorda ajratilgan taqdirda, sug'urtalovchiga sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun

hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,05 foiz miqdoridagi jarima solinadi. Nazarda tutilgan kamchilik bir yil davomida takrorlangan taqdirda, sug'urtalovchiga sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,07 foiz miqdoridagi jarima solinadi.

Sug'urtalovchining ajratilgan aktivlarining 70 foizidan kam miqdori O'zbekiston Respublikasi davlat qimmatbaho qog'ozlaridan; bank omonatlaridan (depozitlaridan); bankdagi hisob (valyuta) schyotlari va boshqa schyotlardagi va/yoki kassadagi pul mablag'lari, shuningdek, ularga tenglashtirilgan mablag'lardan; chet el davlatlarining davlat qimmatbaho qog'ozlaridan (Davsug'urtanazorat bilan kelishilgan holda); O'zbekiston Respublikasi hududida chiqarish va aylanishiga O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq yo'l qo'yilgan qimmatli qog'ozlar yoki tegishli vakolatli organ tomonidan berilgan, qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni tashkil qilish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziyaga (ruxsatnomaga) ega chet el emitentlari tomonidan chiqarilgan va qimmatli qog'ozlar bozorida aylanishiga yo'l qo'yilgan qimmatli qog'ozlardan yoki ularning ba'zilaridan tashkil topgan taqdirda sug'urtalovchiga sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,05 foiz miqdoridagi jarima solinadi. Ushbu kamchilik bir yil davomida takrorlangan taqdirda, sug'urtalovchiga sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,07 foiz miqdoridagi jarima solinadi.

Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi tomonidan taqdim etiladigan sug'urta zaxiralari to'g'risidagi hisobotlarda ko'rsatilgan sug'urta zaxiralari miqdori sug'urtalovchining buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlariga mos kelmagan taqdirda, sug'urtalovchiga sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,05 foiz miqdoridagi jarima solinadi. Mazkur kamchilik bir yil davomida takrorlangan taqdirda,

sug'urtalovchiga sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq sug'urtalovchi uchun belgilangan ustav kapitali eng kam miqdorining 0,07 foiz miqdoridagi jarima solinadi.

3. Sug'urta fondining turlari. Sug'urta fondlari tashkil etish manbasiga va foydalanish yo'nalishiga qarab uch ko'rinishda bo'ladi:

- o'z-o'zini sug'urtalash fondlari. Bu fond har bir xo'jalik subyektida tashkil etiladi va ishlab chiqarishda vaqtincha yuzaga kelgan qiyinchiliklarni oldini olishga xizmat qiladi;

- davlatning markazlashgan sug'urta fondlari. Markazlashgan sug'urta fondlari umumdavlat resurslari hisobidan tashkil etiladi. Bu fondan asosan favqulodda hodisalar ro'y berganda paydo bo'lgan zararlarni qoplashga ishlatiladi;

- sug'urta yo'li bilan tashkil etiladigan sug'urta fondlari. Bu fond sug'urtalanuvchilar tomonidan to'langan mukofotlar hisobidan tashkil etiladi. Sug'urta fondi faqat pulli shaklda va u qat'iy maqsadli yo'nalishda foydalaniladi, ya'ni sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq, sug'urta qoplamasi yoki sug'urta summasini to'lashga ishlatiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunining 34-moddasida aksiyadorlik jamiyatlari o'z ustavida nazarda tutilgan, ammo ustav fondining 15 foizidan kam bo'lmagan miqdorda zaxira fondini shakllantirishlari ko'rsatib o'tilgan. Jamiyatning zaxira fondi jamiyatning ustav fondida belgilangan miqdorga yetguniga qadar har yili sof foydadan majburiy ajratmalar o'tkazish orqali tashkil etiladi. Har yilgi ajratmalarning miqdori jamiyat ustavida nazarda tutiladi, ammo bu miqdor jamiyat ustavida belgilangan miqdorga yetguniga qadar sof foydaning 5 foizidan kam bo'lmasligi kerak.

Aksiyadorlik jamiyatining zaxira fondi ko'rilgan zararni qoplash, jamiyat obligatsiyalarini muomaladan chiqarish, imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lash va aksiyalarni sotib olishni talab qilish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlarning talabiga binoan aksiyalarni sotib olish uchun mo'ljallanadi.

Zaxira fondidan boshqa maqsadlarda foydalanish mumkin emas.

Har yili O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining xarajatlar qismida belgilangan tartibda va miqdorda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining zaxira jamg'armasi tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Zaxira jamg'armasi O'zbekiston Respublikasi Davlat zaxiralarining tarkibiy qismi bo'lib, budjetni tuzishda hisobga olinishi mumkin bo'lmagan iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va boshqa sohalaridagi ko'zda tutilmagan qo'shimcha xarajatlarni yil davomida o'z vaqtida va uzluksiz mablag' bilan ta'minlaydi. Zaxira jamg'armasining miqdori O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti xarajatlari tarkibida nazarda tutiladi. Zaxira jamg'armasi mablag'lari Respublika budjetiga tushuvchi daromadlarning bir qismi hisobiga shakllantiriladi. Zaxira jamg'armasi miqdori tegishli yilga Davlat budjeti xarajatlari miqdoridan foizlarda tasdiqlanadi. Davlat budjeti parametrlari yil mobaynida o'zgargan taqdirda Zaxira jamg'armasining tasdiqlangan miqdori Respublika budjetining qo'shimcha daromadlari mavjudligi hisobga olingan holda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Zaxira jamg'armasi mablag'larining tasarrufchisi hisoblanadi. Zaxira jamg'armasi mablag'laridan foydalanish to'g'risidagi Moliya vazirligi bilan oldindan kelishilgan takliflar tegishli vazirliklar va idoralar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritiladi. Agar Zaxira jamg'armasida qo'shimcha mablag'lar ajratish taklif etilayotgan aynan shu maqsadlarga budjetda mablag'lar nazarda tutilgan bo'lsa, u holda Zaxira jamg'armasi mablag'laridan foydalanish to'g'risidagi takliflar faqat ilgari budjetda nazarda tutilgan summa sarflab bo'lingandan keyin kiritiladi. Zaxira jamg'armasidan pul summalarini o'tkazish belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, farmoyishlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, farmoyishlari asosida aniq maqsadlar uchun va ularda ko'rsatilgan miqdorlarda amalga oshiriladi.

Jamg'arma mablag'larini oluvchilar tomonidan Zaxira jamg'armasi mablag'laridan boshqa maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'yilmaydi. Zaxira jamg'armasi mablag'laridan boshqa maqsadlarda foydalanishda aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan javobgarlikka tortiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urta zaxirasini shakllantirish manbasini ayting.
2. Sug'urta zaxirasini shakllantirishdan maqsad nimaga qaratilgan?
3. O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunida sug'urta zaxiralari haqida nima deyilgan?
4. Sug'urta zaxirasining mablag'lari qaysi yo'nalishlarda foydalaniladi?
5. Sug'urtachining daromadlari qaysi manbalar hisobidan shakllanadi?
6. Sug'urta zaxirasining qanday turlarini bilasiz?
7. Zararlarni qoplash zaxiralarining mazmunini gapirib bering.
8. Ogohlantiruvchi tadbirlarni moliyalashtirish uchun zaxira nima sababdan tashkil etiladi?
9. Sug'urtaning tub ma'noda tadbirkorlik faoliyatiga aylanishi uchun qanday shartlar bajarilishi talab etiladi?
10. Sug'urta hodisasi sodir bo'lishi natijasida yetkazilgan zararlar qanday holatlarda qoplanadi?

6-MAVZU: SUG'URTA TASHKILOTLARINING TASHKILIIY-HUQUQIY SHAKLLARI

- 1. Sug'urta sohasida davlat monopoliyasining tugatilishi.**
- 2. Aksiyadorlik shaklidagi sug'urta tashkilotlarining o'ziga xos xususiyatlari.**
- 3. Xususiy va boshqa mulk shaklidagi sug'urta tashkilotlari.**

1. Sug'urta sohasida davlat monopoliyasining tugatilishi.

1991- yil noyabr oyida "Mol-mulklarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida" Qonunning qabul qilinishi bilan O'zbekiston Respublikasida keng miqyosda davlatga tegishli bo'lgan korxonalarni ijaraga topshirish, ularni aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish jarayoni boshlandi. Iqtisodiy islohotlar kuchli ijtimoiy siyosatni uyg'unlashtirish orqali bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

Ma'lumki, ilgari hamma korxonalar davlatning ixtiyorida bo'lganligi tufayli, ularni har xil noxush hodisalardan sug'urta qilishga ehtiyoj bo'lmagan. Sababi, ushbu korxonalarga sug'urta hodisalari natijasida zarar yetkazilsa, bu zararlar davlat mablag'lari hisobidan bimalol qoplanaverar edi. Ammo, yuqorida ta'kidlaganimizdek, mol-mulklarni davlat ixtiyoridan chiqarish va xususiylashtirish natijasida xususiy sektorda o'n minglab korxonalarni paydo bo'lishi, o'z-o'zidan sug'urta xizmatlariga bo'lgan talabni sezilarli ravishda oshirdi. Negaki, ilgarigi tajribadan farqli o'laroq, nodavlat sektoridagi korxonalar stixiyali hodisalar tufayli zarar ko'rganda, bu zararlar davlat budjeti mablag'lari hisobidan qoplanmaydi.

Yuqorida bayon etilganlarga qo'shimcha ravishda ta'kidlash lozimki, amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar sug'urta tizimini tubdan o'zgartirib yubordi. Davlat sug'urta tashkilotlariga raqobatbardosh xususiy sektorda mustaqil sug'urta kompaniyalari

vujudga kela boshladi. Bu shubhasiz, ularning faoliyatini tartibga soladigan maxsus qonun qabul qilishni talab etdi. 1993-yilning 6 mayida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi (hozirgi Oliy Majlis) “Sug‘urta to‘g‘risida” Qonun qabul qildi. Ushbu qonun sug‘urtani rivojlantirishning, sug‘urta bozorini shakllantirishning huquqiy asoslarini, respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda sug‘urtaning mavqei va o‘rnini belgilab berdi, fuqarolar va yuridik shaxslarning sug‘urta xizmatlariga bo‘lgan talablari to‘liqroq qondirilishiga xizmat qildi. Sug‘urta munosabatlari barcha ishtirokchilarining manfaatlari himoya qilinishi va majburiyatlariga rioya etilishini ta‘minladi. Shunisi diqqatga sazovarki, mazkur qonunda davlat sug‘urtasining monopoliyasiga barham berildi. Boshqacha so‘z bilan ifodalaganda, davlat va nodavlat sug‘urta tashkilotlari uchun teng sharoitlar yaratildi.

1993–1994-yillarda nodavlat sug‘urta tashkilotlari ichida eng ko‘p sug‘urta operatsiyalarini amalga oshirgan hamda nodavlat sektoridagi eng dastlabki sug‘urta eng dastlabki kompaniyalaridan biri – “ARK sug‘urta guruhi”dir. Bu kompaniya ilk marta 1991-yilning 21 fevralida “ASTROVAZ” nomi bilan rossiyalik hamkorlar yordamida tashkil etildi. 1992-yilning yanvar oyida rossiyalik hamkorlar ta‘sischilar safidan chiqarildi. Shu yilning 24 iyunida “ASTROVAZ” yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirildi.

“ARK sug‘urta guruhi” bilan bir qatorda 1992–1994-yillarda “Umid” osiyo sug‘urta kompaniyasi ham nisbatan faol sug‘urta qilish ishlarini amalga oshirdilar. Bu kompaniyaning asosiy ta‘sischilari O‘zbekiston Respublikasi xomashyo birjasi va Pokiston Islom Respublikasidan bo‘lgan hamkorlardir. Ushbu kompaniya dastlab, eksport-import yuklarini, transport vositalarini sug‘urtalashga ixtisoslashgan bo‘lsa, keyinchalik kredit risklarini sug‘urtalash bilan shug‘ullangan.

2. Aksiyadorlik shaklidagi sug‘urta tashkilotlarining o‘ziga xos xususiyatlari. Aksiyadorlik shaklidagi sug‘urta tashkilotlarining faoliyati “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun bilan bir qatorda

“Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunga muvofiq huquqiy tartibga solinadi. Aksiyadorlik sug‘urta tashkilotlari yopiq va ochiq turda tashkil etilishi mumkin. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi sug‘urta bozorida boshqa mulk shaklidagi sug‘urta tashkilotlari bilan bir qatorda aksiyadorlik sug‘urta tashkilotlari ham muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatishmoqda. Ular jumlasiga ochiq aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan “O‘zagrosug‘urta” va “Kafolat” davlat aksiyadorlik sug‘urta kompaniyalarini, “Alskom” va “Kapital sug‘urta” ochiq aksiyadorlik jamiyatlarini misol sifatida keltirish mumkin.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan sug‘urta tashkilotlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – ular aksiyalarining fond bozorida erkin savdoga qo‘yilishidir. Hozirgi kunda ushbu sug‘urta tashkilotlari tomonidan sotuvga chiqarilgan aksiyalar to‘liq investorlar o‘rtasida joylashtirilgan bo‘lsa-da, ularning ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorida oldi-sotdi obyektiga aylanishi sekin kechmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq, aksiyadorlik shaklidagi jamiyatlarning, shu jumladan sug‘urta tashkilotlarining oliy boshqaruv organi – aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi hisoblanadi. Aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi maxsus vakolatiga quyidagilar kiradi:

- sug‘urta tashkiloti nizomiga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish;
- sug‘urta tashkilotini qayta tashkil etish;
- sug‘urta tashkilotini tugatish, tugatish komissiyasini tayinlash hamda oraliq va yakuniy balansni tasdiqlash;
- sug‘urta tashkiloti Kuzatuv kengashining tarkibi va sonini aniqlash, uning a‘zolari va raisini saylash;
- e‘lon qilingan aksiyalarning eng ko‘p miqdorini belgilash;
- sug‘urta tashkilotining ustav kapitalini ko‘paytirish;
- sug‘urta tashkilotining auditorini tasdiqlash.

Shunisi diqqatga sazovorki, aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi bir yilda kamida bir marta chaqiriladi. Aksiyadorlarning umumiy yig‘i-

lishi unda qatnashayotgan aksiyadorlar yoki ularning vakillarining kamida 60 foiz ovozga ega bo'lsa, vakolatli deb hisoblanadi.

Sug'urta tashkiloti kuzatuv kengashi aksiyadorlar orasidan saylanib, ular umumiy yig'ilish oralig'ida aksiyadorlarning manfaatlarini himoya etadi.

Sug'urta tashkiloti kuzatuv kengashi quyidagi huquqlarga ega:

- sug'urta tashkilotining ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi;
- aksiyadorlar umumiy yig'ilishi kun tartibini belgilaydi;
- obligatsiyalar va qimmatli qog'ozlarni joylashtiradi;
- sug'urta tashkiloti filiallari va vakolatxonalarini tashkil etadi va tugatadi.

3. Xususiy va boshqa mulk shaklidagi sug'urta tashkilotlari.

Sug'urta kompaniyalarining faoliyati boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatidan tubdan farq qilishiga qaramasdan amaldagi qonunchilikka muvofiq ular turli tashkiliy-huquqiy shakllarda tashkil etilishi mumkin. Chunonchi, 2002-yil 5 aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi qonunida "Sug'urtalovchilar qonunlarda nazarda tutilgan tashkiliy-huquqiy shakllarda tuziladi" deb qayd etilgan¹.

Hozirgi kunda faqat yagona sug'urta kompaniyasi, ya'ni "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi to'liq davlat mulkiga asoslangan. Eksport o'sishini rag'batlantirish, o'zbekistonlik eksportchilarni sug'urta himoyasiga olish va mahalliy mahsulotlarni xalqaro texnologiyalar, tovarlar va xizmatlar bozoriga kompleks marketing uslublari vositasida kirib borishini ta'minlashi maqsadida, kompaniya O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 18 fevraldagi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 28 fevraldagi qarori bilan "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi etib qayta tashkil etilgan.

Kompaniyaning ustav jamg'armasi 60 mln. AQSH dollari miqdorida belgilangan bo'lib, ta'sischilar tomonidan: O'zbekiston

¹ O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. – "Xalq so'zi", 2002-yil, 28 may.

Respublikasi Moliya vazirligi 50 mln. AQSH dollari va Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki 10 mln. AQSH dollari kiritgan.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 16-bobi xususiy mulkka bag'ishlangan bo'lib, uning 207-moddasida "Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir", deb ko'rsatilgan. Sug'urta tashkilotlari xususiy mulk shaklida ham tashkil etilishi mumkin. Shuningdek, sug'urta tashkiloti mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat shaklida ham tashkil etiladi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat deganda bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorlarda ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati tushuniladi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasining "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasida alohida qayd etilgan. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar.

Biz yuqorida sug'urta tashkiloti qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat shaklida ham barpo etilishi mumkin, deb tahkidlagan edik. Bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorlardagi ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat hisoblanadi.

Yuridik va jismoniy shaxslar mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklida tuzilgan sug'urta tashkilotining ishtirokchilari bo'ladi. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining mansabdor shaxslari mas'uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari bo'lishi mumkin emas. Ta'kidlash joizki, mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklida tashkil etilgan sug'urta tashkiloti ishtirokchilarining soni ellik kishidan oshmasligi lozim.

O'zbekistonda ochiq shakldagi aksionerlik sug'urta kompaniyalari bilan bir qatorda yopiq aksionerlik sug'urta kompaniyalari ham faoliyat ko'rsatadi. Bunga misol tariqasida "INGO-UZBEKISTAN"

sugʻurta kompaniyasini keltirish mumkin. Bu kompaniya 2008-yili tashkil etilgan boʻlib, uning asosiy taʼsischisi Rossiyaning yirik sugʻurta kompaniyasi “Ingosstrax” hisoblanadi. Shuningdek, «ALFA INVEST», «UNIVERSAL SUGʻURTA» kabi sugʻurta kompaniyalari ham yopiq aksionerlik jamiyati shaklida tashkil etilgan.

Agar yopiq va ochiq aksiyadorlik jamiyatlari oʻrtasidagi umumiy va farqli jihatlarini qiyoslaydigan boʻlsak, yopiq aksiyadorlik jamiyatlarida koʻp jihatdan masʼuliyati cheklangan jamiyat bilan oʻxshash tomonlarini (qatnashchilar (aksiyadorlar) soni, huquqlarning cheklanganligini (imtiyozli sotib olish huquqiga ega boshqa aksiyadorlar roziligi va sh.k.) koʻrishimiz mumkin. Yopiq aksiyadorlik jamiyatlari aʼzolarining soni 50 dan ortib ketishi mumkin emas. Oshib ketgan taqdirda u ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi yoki tugatilishi shart.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati qatnashchilarining soni cheklanmagan. Uning qatnashchilari oʻzlariga tegishli aksiyalarni boshqa aksiyadorlarning rozilgisiz oʻzgalashtirishlari mumkin. Ochiq aksiyadorlik jamiyati har yilgi oʻz moliyaviy hisobotlarini matbuotda eʼlon qilishi shart, yopiq aksiyadorlik jamiyatlariga esa bunday majburiyat faqat qonunda koʻzda tutilgan holatlarda yuklatiladi (masalan, agar bunday jamiyat sugʻurta amaliyotlarini amalga oshiradigan boʻlsa).

Yopiq aksionerlik jamiyatini boshqarish(boshqaruvning oliy organi faoliyati masalasida ham, uning ijro organi masalasida ham) masʼuliyati cheklangan jamiyatlar boshqaruv organiga juda oʻxshash, ochiq aksiyadorlik jamiyatida esa “bitta (oddiy) aksiya – bir ovoz” tamoyili asosida boshqariladi va kollegial usuldagi ijro organi maqsadga muvofiqroq koʻriladi. Ochiq aksionerlik jamiyatlari-ning boshqa bir qator oʻziga xos jihatlar ham mavjudki, ular uzoq muddatli sugʻurtalash ishlarini olib boruvchi kompaniyalar uchun eng maqbul hisoblanadi. Bunday xususiyatlar qatoriga jamiyatning nazorat va kuzatuv organlari mavjudligi, ayrim organlarining niho-yatda masʼuliyatli ekanligi va ular oʻrtasida vakolatlarning taqsimla-nish tizimiga egaligi kabilar bilan belgilanadi.

Bularning barchasi sugʻurta qonunchiligining negizini tashkil etuv-chi qoida, hayotni sugʻurtalash ishi bilan faqat ochiq turdagi aksioner-

lik jamiyatlari shaklida tuzilgan sug'urta kompaniyalari shug'ullanishi mumkinligiga asoslanadi. Masu'liyati cheklangan jamiyatlar ustav kapitalining nisbatan katta miqdorda emasligi, uning qatnashchilari jamiyatning majburiyatlari yuzasidan cheklangan javobgarlikka ega ekanliklari sababli mazkur tashkiliy-huquqiy shakl sug'urta kompaniyalari uchun moliyaviy barqarorligi jihatidan bir muncha kamroq jozibaga ega.

Sug'urta kompaniyalari faoliyatining aksiyadorlik shakli, o'z navbatida to'la ma'nodagi xolding korporativ sug'urta tarkibiy tuzilmasini tashkil etish imkonini beradi. Bu esa ayniqsa o'z hududiy siyosatini rivojlantirish bilan shug'ullanayotgan sug'urta kompaniyalari uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida qayd etilganlardan tashqari sug'urta kompaniyalari tashkiliy-huquqiy shakllariga o'zaro sug'urta qilish jamiyatlari ham kiradi. Garchi, sug'urtalovchilarning bunday shakli O'zbekistonda mavjud bo'lmasa-da, ular rivojlangan xorijiy davlatlar sug'urta bozorida muhim mavqega ega.

Shunday qilib, tijoratga asoslangan sug'urta kompaniyasida sug'urta tarifi, odatda, o'zaro sug'urtalash jamiyatidagiga nisbatan ancha yuqori bo'ladi, zero tijoratga asoslangan sug'urta kompaniyasida sug'urta tarifi ish yuritish uchun qilingan xarajatlardan tashqari, aksiyadorlarga (qatnashchilarga) beriladigan dividend tarzidagi daromadni ham o'z ichiga oladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urta sohasida davlat monopoliyasini tugatilishiga sabab bo'lgan omillar nima?
2. Sug'urta bozorining qatnashchilari haqida so'zlab bering.
3. Sug'urta tashkiloti qanday tashkiliy-huquqiy shakllarda barpo etilishi mumkin?
4. Aksiyadorlik sug'urta tashkilotini tuzishning asosiy xususiyatlari nimada?
5. Aksiyadorlik sug'urta tashkiloti kuzatuv kengashining vakolatlarini sanab bering.

6. Mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklidagi sug'urta tashkilotlarining o'ziga xosligi.
7. Sug'urta tashkilotlari xususiy mulk shaklida tuzilishi mumkinmi?
8. Aksiyadorlik sug'urta tashkilotlari tuzilayotganda ustav kapitalining eng kam miqdori qancha summani tashkil etishi lozim?
9. O'zbekiston sug'urta bozorida mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklidagi sug'urta kompaniyalari faoliyat yuritishi mumkinmi?
10. Sizningcha, sug'urta tashkilotlari yana qanday tashkiliy-huquqiy shakllarda tuzilishi mumkin?

7-MAVZU: O‘ZBEKISTON SUG‘URTA BOZORI

- 1. Sug‘urta bozori tushunchasi va uning ishtirokchilari.**
- 2. Sug‘urta bozorining turlari va ularga umumiy tavsifnoma.**
- 3. Sug‘urta bozorining professional ishtirokchilari.**

1. Sug‘urta bozori tushunchasi va uning ishtirokchilari.

Ma’lumki, har qanday bozorda sotuvchi va xaridor bo’ladi hamda ular o’rtasida tegishli tovarlar (xizmatlar) ayirboshlanadi. Xuddi shunday, sug‘urta bozorida ham sotuvchi (sug‘urtalovchi) va xaridor (potensial sug‘urtalanuvchi) ishtirok etadi. Bu yerda potensial sug‘urtalanuvchi tushunchasini qanday izohlash mumkin, degan o’rinli savol tug’ilishi mumkin. Gap shundaki, basharti, potensial sug‘urtalanuvchini to’g’ridan to’g’ri sug‘urtalanuvchi deb atasak katta xatoga yo’l qo’ygan bo’lamiz. Negaki, amaldagi qonunlarga muvofiq, sug‘urta kompaniyalari bilan bevosita shartnoma tuzgan, fuqarolik salohiyatiga ega bo’lgan yuridik va jismoniy shaxslarga sug‘urtalanuvchilar deyiladi. Aksincha, sug‘urta “mahsuloti”ni sotib olishga ehtiyoji bor, ammo hali sug‘urtalovchilar bilan tegishli sug‘urta munosabatlariga kirishmagan shaxslar potensial sug‘urtalanuvchilar deb ataladi. Endi, sug‘urtalovchilar haqida gapiradigan bo’lsak, sug‘urtalovchi - bu mamlakat hududida sug‘urta faoliyatini amalga oshirish huquqi berilgan hamda sug‘urtalash o’zi uchun asosiy faoliyat turi hisoblangan yuridik shaxslardir. Ko’rinib turibdiki, sug‘urta kompaniyasi tegishli faoliyat yuritishi uchun vakolatli davlat organining litsenziyasiga ega bo’lishi va sug‘urtaga bog’liq bo’lmagan operatsiyalar bilan shug‘ullanmasligi zarur.

Sug‘urtalovchilar bozorga o’zlari ishlab chiqargan o’ziga xos mahsuloti – sug‘urta xizmatini taklif etadilar. Ushbu xizmatlar yuzlab, minglab sug‘urta kompaniyalari tomonidan sotilishi mumkin. O’z-o’zidan, bu holat sug‘urta bozorida potensial mijozlarni jalb etish

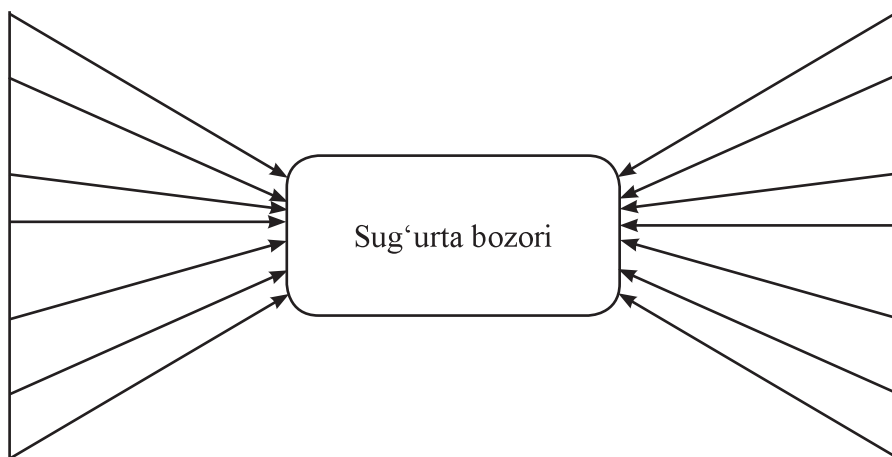
uchun sugʻurta kompaniyalari oʻrtasida raqobatning kuchayishiga olib keladi va “mahsulot”ning sifatiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Eng asosiysi, potensial sugʻurtalanuvchi har tomonlama oʻzining talabini qondiradigan “mahsulot”ga ega boʻladi. Bayon etilganlar quruq gap emas, balki bugungi kunda iqtisodi taraqqiy etgan mamlakatlar bozorida roʻy berayotgan oddiy haqiqatdir. Yuqorida zikr etilgan fikrlarni quyidagi chizmada yaqqol koʻrish mumkin (1-chizmaga qarang).

Sugʻurta bozorining mohiyatini chuqurroq anglab olish uchun kundalik hayotimizdan oddiy bir misol keltirsak maqsadga muvofiqdir.

Oʻzimiz yoki bolalarimizga kiyim-kechak sotib olish uchun buyum bozoriga boramiz. Aytaylik, birorta kiyim, aniqrogʻi, kuylak sotib olmoqchimiz. Bozorda koʻylakning har xili mavjud, baholari ham, narxi ham turlicha. Biz, albatta, sifati yaxshisini va bahosi arzonini sotib olamiz. Sugʻurta bozorida ham aynan shu jarayon yuz beradi.

1-chizma

Sugʻurta bozori va uning subyektlari

Sugʻurta kompaniyalari Sugʻurtalanuvchilar

Sug'urta kompaniyasi o'z mahsulotini bozorda sotar ekan, zimmasiga katta mas'uliyat olganligini unutmasligi kerak. Chunki, sug'urtalovchi ozgina sug'urta mukofoti evaziga yirik miqdordagi riskni qabul qilib oladi va sug'urta hodisasi ro'y berganda zimmasidagi sug'urta qoplamasini to'lashi shart. Shu o'rinda, biz sug'urta kompaniyasiga murojaat qilishni istagan yoki muayyan sug'urta xizmatiga ehtiyoj sezgan shaxslarga sug'urta shartnomasini tuzishdan oldin sug'urta kompaniyasining moliyaviy ahvoli, balansi bilan albatta tanishib chiqishlarini maslahat qilamiz.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, boshqa tovarlar va xizmatlar kabi, sug'urta xizmatining ham bahosi talab va taklif asosida paydo bo'ladi hamda bu baho o'zining pastki va yuqori chegaralariga ega. Sug'urta tushumlarining miqdori sug'urta to'lovlari va sug'urta tashkilotlari xarajatlari miqdoriga teng bo'lishi sug'urta bahosining pastki chegarasini bildiradi. Bunday sharoitda sug'urta kompaniyasi asosiy faoliyatdan foyda ololmaydi. Ko'p hollarda sug'urta bozoridagi keskin raqobat, sug'urta tashkilotlarining potensial mijozlarni jalb etish maqsadida tarif stavkalarini kamaytirishga majbur etadi. Chet mamlakatlarda, sug'urtalovchilar sug'urta faoliyatidan zarar ko'rganda, bu zarar investitsiyadan keladigan daromad hisobidan qoplanadi.

Sug'urta xizmati bahosining yuqori chegarasi talab hajmi va bank foizining miqdori bilan aniqlanadi. Sug'urta xizmatining ma'lum bir turiga yetarli darajada talab mavjud bo'lganda, sug'urta tashkiloti mazkur xizmat bahosini yuqori darajada saqlab turishi mumkin. Lekin, vaqt o'tishi bilan bozorda sug'urta xizmat ko'rsatish turlarining ko'payishi bilan o'z-o'zidan tarif stavkalari kamayadi.

2. Sug'urta bozorining turlari va ularga umumiy tavsifnoma.

Sug'urta bozori hududiy joylashuviga qarab xalqaro, mintaqaviy va milliy sug'urta bozorlariga bo'linadi. Milliy sug'urta bozori biron-bir mamlakat hududidagi sug'urta muassasalarini va ularni faoliyatini o'z tarkibiga oladi. Jahondagi eng yirik milliy sug'urta bozori Amerika Qo'shma Shtatlaridir. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda yig'iladigan

sug'urta tushumlarining 43 foizdan ortig'i AQSH hissasiga to'g'ri keladi. Bu yerda hayotni sug'urta qiluvchi 2600 dan ortiq va boshqa umumiy turdagi sug'urta xizmatlarini ko'rsatuvchi 3800 ta kompaniya faoliyat ko'rsatmoqda. Ulardan ba'zi birlari dunyo sug'urta bozorida ham oldingi o'rinlardadir. Masalan, "Prudenshial of Amerika" kompaniyasi mamlakat ichki bozorida birinchi va 1992-yil boshida mavjud aktivlari, to'plagan sug'urta mukofotlari bo'yicha uchinchi o'rinni egalladi.

Mintaqaviy sug'urta bozori deganda savdo, iqtisodiy va boshqa jihatlardan o'zaro yaqin munosabatda bo'lgan bir nechta mamlakatlarning ichki bozori tushuniladi. Yevropa Ittifoqining sug'urta bozori yirik mintaqaviy bozordir.

Xalqaro sug'urta bozori sifatida dunyo miqyosida sug'urta faoliyatini olib boruvchi alohida mamlakatlarning ichki bozori tushuniladi. Jumladan, hozirgi vaqtda Yaponiya sug'urta bozorining xalqaro darajada muhim o'rni bor va keyingi o'n yillikda Yaponiya sug'urtachilari dunyo bozorida yetakchilik qilib kelishmoqda. Ma'lumotlarga qaraganda, 1992-yili jahondagi eng yirik 20 ta hayotni sug'urta qiluvchi kompaniyalar ichida 9 tasi yoki 45 foizi Yaponiyaga tegishlidir. Bu kompaniyalarning moliyaviy salohiyati 869 mlrd. AQSH doll. miqdorida baholangan.

Sug'urta bozorlari hududiy bo'linish bilan bir qatorda sug'urta turlariga qarab ham xilma-xil bo'lishi mumkin. Iqtisodi rivojlangan mamlakatlar amaliyotida sug'urta bozori ikkiga bo'linadi: 1) hayotni sug'urta qilish bilan bog'liq sug'urta xizmatlari bozori; 2) umumiy sug'urta xizmatlari bozori.

3. Sug'urta bozorining professional ishtirokchilari. Sug'urta bozorining jadal rivojlanishi, sug'urta xizmatlariga bo'lgan talab va ehtiyojning yil sayin oshib borishi tufayli bozorning sug'urtalovchilar hamda ularning mijozlari bo'lmish yuridik va jismoniy shaxslarga sug'urta faoliyati bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatishga ixtisoslashgan sug'urta syurveyerlari, aktuariylar kabi yangi muassasalarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Syurveyer inglizcha "surveyor" so'zidan olingan bo'lib, bu tushuncha O'zbekiston sug'urta bozorida 1997-yildan qo'llanilgan. O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining 2007-yil 10 apreldagi “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 618-sonli Qarori bilan tasdiqlangan “Sug‘urta bozorining professional qatnashchilari to‘g‘risidagi Nizom”da sug‘urta syurveyerining vakolatlari, huquq va majburiyatlari o‘z ifodasini topdi. Shu yili O‘zbekiston Respublikasining “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunga qo‘shimcha va o‘zgartishlar kiritildi va unda sug‘urta bozorining professional ishtirokchilari qatori sug‘urta syurveyerlari faoliyat yo‘nalishlarining huquqiy asoslari mustahkamlandi. Mazkur qonunning 9⁶ va 9⁷-moddalarida sug‘urta syurveyerining huquq va majburiyatlari aniq ko‘rsatib qo‘yilgan bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

Sug‘urta syurveyeri quyidagilar bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatuvchi, o‘z shtatida tegishli mutaxassislarga ega bo‘lgan yuridik shaxs yoki professional bilim va malakaga ega bo‘lgan jismoniy shaxsdir:

- sug‘urta shartnomasi tuzilguniga qadar sug‘urta obyekti ko‘zdan kechirish va tekshirish;

- sug‘urta shartnomasi tuzilguniga qadar barcha faktlarni va tavakkalchilik holatlarini tahlil qilish, tavakkalchilik darajasini aniqlash;

- tekshirilayotgan sug‘urta obyekti bo‘yicha xulosa tuzish.

Sug‘urta ekspertizasini o‘tkazishga vakolatli mutaxassislarning (ekspertlarning) ish tartibi sug‘urta syurveyeri tomonidan belgilanadi.

Sug‘urta syurveyeri o‘z faoliyatini sug‘urtalovchi (sug‘urta qildiruvchi) bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq amalga oshiradi.

Sug‘urta syurveyeri:

- sug‘urtalovchi sifatida sug‘urta va qayta sug‘urta qilish operatsiyalari o‘tkazishga;

- sug‘urta bo‘yicha vositachilik faoliyatini amalga oshirishga;

- sug‘urtalovchilarning ustav fondlarida ishtirok etishga haqli emas.

Sug‘urta syurveyeri ishining natijalari bo‘yicha hisobot taqdim etiladi, sug‘urtalovchi (sug‘urta qildiruvchi) bu hisobotdan sug‘urta (qayta sug‘urta qilish) shartnomasi tuzish chog‘ida foydalanishi mumkin.

Sug'urta syurveyerining hisobotida ko'rsatilgan xulosalar mustaqil sug'urta ekspertizasi jarayonida qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Sug'urta syurveyeri:

- xizmatlar ko'rsatiladigan sug'urtalovchini (sug'urta qildiruvchini) erkin tanlashga;

- sug'urta obyektini o'rganish uchun sug'urta qildiruvchidan (sug'urtalovchidan) zarur axborotni so'rash va olishga;

- davlat hokimiyati va boshqaruvi organlaridan, faoliyati sug'urta obyektlariga daxldor bo'lgan boshqa tashkilotlardan zarur ma'lumotlarni so'rash va olishga haqli.

Sug'urta syurveyeri qonun hujjatlariga va o'zi tuzgan shartnomalarga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Sug'urta syurveyeri:

- sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlari talablariga rioya etishi;

- sug'urta ekspertizasi o'tkazish uchun taraflar taqdim etgan hujjatlarning saqlanishini ta'minlashi;

- mijozning tijorat sirini yoki boshqa sirini tashkil etadigan ma'lumotlarning maxfiyligini saqlashi shart.

Sug'urta syurveyeri zimmasida qonun hujjatlariga va o'zi tuzgan shartnomalarga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda mamlakatimiz sug'urta bozorida bir nechta syurveyer tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda.

“Aktuar” atamasi “aktuariy” tushunchasi bilan uzviy bog'langan va inglizcha «actuaru», lotincha «actuarmus» so'zlaridan olingan bo'lib, hisobchi, tez yozuvchi degan ma'nolarni anglatadi. Aktuariy sug'urta kompaniyalarida ishlaydigan mutaxassis bo'lib, u sug'urta turlari bo'yicha tarif stavkalarini hisoblash usullarini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Ma'lumki, sug'urta tariflari sug'urtalovchilarning moliyaviy jihatdan barqaror faoliyat ko'rsatishlarida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Xo'sh shunday ekan, rivojlanishning hozirgi bosqichini boshidan kechirayotgan milliy sug'urta kompaniyalarimiz sug'urta tariflarini ishlab chiqishda aktuar hisob-kitoblarning usullaridan qanchalik foydalanishmoqda? Respublikamizda aktuar hisob-

kitoblarni mukammal biladigan mutaxassislar yetarlimi? Sug'urta tariflarini ishlab chiqishda aktuar hisob-kitoblardan foydalanish hozirgi sug'urta kompaniyalari uchun qanchalik samara beradi?

Avvalo, yuqorida sanab o'tilgan savollarga javob berishdan oldin aktuar hisob-kitoblarning mazmun-mohiyati xususida biroz to'xtalib o'tsak.

Aktuar hisob-kitoblar o'zida statistik va iqtisodiy-matematik usullar asosida tarif stavkalarini hisoblash tizimini mujassamlashtiradi. Sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchiga ko'rsatiladigan xizmatlarning tannarxini hisoblash aktuar hisob-kitob kalkulyatsiyasi deb ataladi. Aktuar hisob-kitob kalkulyatsiyasi shartnomadagi sug'urta to'lovlarini aniqlash imkonini beradi.

Aktuar hisob-kitoblar sug'urtaning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, amalga oshiriladi:

- sug'urta hodisalari sodir bo'lishining ehtimollik xususiyatiga ega ekanligi va ularning baholanishi. Bu sug'urta mukofotlarining hajmiga o'z ta'sirini o'tkazadi;

- sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchiga ko'rsatiladigan xizmatlarning to'liq tannarxi sug'urta shartnomasida ko'rsatiladigan sug'urta mukofotlari summasida o'z aksini topadi;

- sug'urtalovchining sug'urta zaxiralarini optimal hajmini aniqlash va shakllantirishning zarurligi;

- sug'urta hodisasi ro'y berishi natijasida yuzaga keladigan qisman yoki umumiy zararlarining mavjudligi;

- sug'urta risklarining guruhlariga ajratilishi.

Sug'urta faoliyatida aktuar hisob-kitoblarning vazifalari quyidagilardan iborat:¹

- jami sug'urta hajmida risk guruhlari klassifikatsiyasini o'rganish;

- sug'urta hodisasi ro'y berishining matematik ehtimolligini hisoblash;

- sug'urtalash jarayonini tashkil etishda kerakli xarajatlarning matematik asoslanganligi;

¹ И.Т.Балабанов, А.И.Балабанов «Страхование» Москва изд-во «Питер» 2004.

- sug'urtalovchilarning zaxira fondini shakllantirishning matematik asoslanganligi;

- sug'urtalovchi tomonidan sug'urta mukofotlarini investitsiya maqsadlarida ishlatishda foiz normalarini aniqlash.

Aktuar hisob-kitoblarning nazariy asoslari XVII asrda D.Graund, Ya. De Vitt va E.Galley kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan hamda hozirgi paytda ancha takomillashtirilgan.

Sug'urta tarmoqlariga ko'ra aktuar hisoblar shaxsiy sug'urta bo'yicha hisob-kitoblar, mol-mulk sug'urtasi va javobgarlik sug'urtasi bo'yicha aktuar hisob-kitoblarga guruhlanadi. Vaqt ko'rsatkichlari esa reja asosidagi hisob-kitoblarga guruhlanadi. Bu hisob-kitoblar kelajakda ushbu sug'urta turini amalga oshirishda sug'urtalovchiga tayanch bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urta bozori deganda nimani tushunasiz?
2. Sug'urta bozorida raqobat qanday amalga oshiriladi?
3. Sug'urta bozorida xizmatlarni sotib olishning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsating.
4. Sug'urta bozori qatnashchilariga ta'rif bering.
5. Sug'urtalanuvchilarni potensial sug'urtalanuvchilardan farqli tomonlarini ko'rsating.
6. Sug'urta brokeri nima va uning funksiyalari haqida tushuntirish bering.
7. Qayta sug'urtalovchi kompaniyalarni oddiy sug'urta kompaniyalardan qanday farq qilish mumkin?
8. Sug'urta bozorini sug'urta operatsiyalari turiga qarab qanday guruhlash mumkin?
9. Xalqaro sug'urta bozori va uning qatnashchilari kim?
10. Milliy sug'urta bozorini mintaqaviy sug'urta bozori qaysi xususiyatlariga ko'ra ajratish mumkin?

8-MAVZU: SUG'URTANING TASNIFLANISHI

- 1. Sug'urta faoliyati klassifikatori.**
- 2. Sug'urta faoliyati klassifikatorining umumiy sug'urtaga oid sinflari.**
- 3. Hayotni sug'urta qilish bilan bog'liq klasslar va ularning mazmuni.**

1. Sug'urta faoliyati klassifikatori. Sug'urta faoliyati klassifikatori – sug'urtalovchilar hamda sug'urta brokerlari sug'urta faoliyatini litsenziyalash jarayonida ularning faoliyat yo'nalishlarini belgilashda huquqiy asos bo'lib xizmat qiladigan me'yoriy hujjatdir. Sug'urta faoliyati klassifikatorida keltirilgan sinflar yordamida sug'urtalovchilarning sug'urta xizmat turlari bo'yicha sug'urta shartnomalari tuziladi.

Sug'urta xizmatlarini ko'rsatish ikki xil yo'l bilan amalga oshiriladi:

- ixtiyoriy;
- majburiy.

Sug'urta faoliyati klassifikatorida ikkala turda amalga oshiriladigan sug'urta turlari ham mavjud bo'lib, ular: javobgarlik sug'urtasi, mulkiy sug'urta va hayot sug'urtasiga bo'linadi.

Mamlakatimiz sug'urta kompaniyalari tomonidan amalga oshiriladigan sug'urta turlari bo'yicha klassifikator ham 2002-yil 27 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 413-sonli Qarorining 1-ilovasi – "Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash to'g'risida"gi Nizomga 1-ilova sifatida sug'urta faoliyati klassifikatori tasdiqlangan.

Mazkur sug'urta faoliyati klassifikatorining qabul qilinishisug'urta kompaniyalari uchun sug'urta faoliyatini amalga oshirishda asos hisoblanadi. Sug'urta kompaniyalari sug'urta faoliyati uchun litsenziya olishda Moliya vazirligi tomonidan qo'yiladigan talablar-

da ham faoliyat yuritmoqchi bo'lgan sug'urta xizmatlari bo'yicha sug'urta shartomlaridan nusxa taqdim etilishi shart hamda arizada sug'urta klasslari nomlari ham keltiriladi. Keltirilgan sug'urta turlari bo'yicha boshqa talablar ham o'rnatilgan.

2. Sug'urta faoliyati klassifikatorining umumiy sug'urtaga oid klasslari. Sug'urta xizmatlari bozori faoliyat turiga qarab umumiy sug'urta xizmatlari bozori va hayotni sug'urta qilish bozoriga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasida sug'urta xizmatlari bozori 2002-yilning oxirlariga qadar universal tusga ega bo'lgan, ya'ni sug'urta tashkilotlari bir paytning o'zida ham umumiy, ham hayot sug'urta turlarini amalga oshirib kelgan. 2002-yilning 27 noyabrida qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining "Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 413-son qaroriga asosan "Sug'urta faoliyati klassifikatori" tasdiqlandi. Unga muvofiq sug'urta tashkilotlarining faoliyati ikkiga ajratildi: umumiy sug'urta va hayotni sug'urta qilish sohasi.

Umumiy sug'urta tarmog'i quyidagi 17 ta sinfdan iborat (1-jadvalga qarang).

Umumiy sug'urta xizmatlari hayot sug'urtasidan tashqari barcha sug'urta xizmat turlarini qamrab oladi. Hozirgi kunda umumiy sug'urta xizmatlari bozorida faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta tashkilotlari "Sug'urta faoliyati klassifikatori"ning umumiy sug'urta tarmog'iga oid barcha sug'urta klasslari doirasida sug'urta xizmatlarini ko'rsatayapti. Umumiy sug'urta xizmatlari bozorini tavsiflovchi asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- sug'urta polisining amal qilish muddati bir yildan oshmasligi. Shunday sug'urta xizmat turlari borki, uning muddati hatto bir soatni tashkil etadi. Masalan, havo yo'llari orqali yo'lovchilarni tashishda qo'llaniladigan yo'lovchilarning majburiy sug'urtasida polisning amal qilish muddati uchish va qo'nish masofasidan kelib chiqqan holda bir soatga teng bo'lish mumkin;

- investitsiyaga yo'naltirilgan mablag'larning qisqa muddatli obyektlarga joylashtirilishi.

1-jadval

Klass tartib raqami	Klassning nomi	Mazmuni va sug'urta qilish shartlari bo'yicha talablar
1-klass	Baxtsiz hodisalardan ehtiyot shart sug'urta qilish	Quyidagi hollarda: a) baxtsiz hodisa yoki muayyan turdagi baxtsiz hodisa natijasida sog'liqning qattiq shikastlanishi, yoxud; b) baxtsiz hodisa yoki muayyan turdagi baxtsiz hodisa natijasida vafot etgan taqdirda, yoxud; d) kasallik yoki muayyan turdagi kasallik natijasida mehnat qobiliyatini yo'qotish, shu jumladan ishlab chiqarishda jarohatlanish va kasb kasalliklari, biroq 2-klass va 4-klass bo'yicha sug'urta shartnomalarini istisno qilgan holda, sug'urta qilingan shaxsga sug'urta ta'minotining belgilab qo'yilgan pul summasi yoki pul kompensatsiyasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami
2-klass	Kasalliklardan ehtiyot shart sug'urta qilish	Sug'urta ta'minotining belgilab qo'yilgan pul summasi to'lanishini yoki kasallik yoki sog'liqning izdan chiqishi munosabati bilan sug'urta qildiruvchining pul kompensatsiyasi (yoki uning ham, buning ham kombinatsiyasi)ni ta'minlovchi sug'urta turlari jami, biroq hayotni sug'urta qilish tarmoqlarining 4-klassi bo'yicha shartnomalarni istisno qilgan holda
3-klass	Yer usti transport vositalarini sug'urta qilish	Transport vositalari, o'zi yurar mashina va mexanizmlar, harakatlanadigan temiryo'l tarkibi bundan mustasno, yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami

4-klass	Harakatlanadigan temiryo'l tarkibini sug'urta qilish	Harakatlanadigan temiryo'l tarkibi yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning turlari jami
5-klass	Aviatsiya sug'urtasi	Havo kemasi, havo kemasining mashina asbob-uskunolari, jihozlari, inventari, ehtiyot qismlari yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning turlari jami
6-klass	Dengiz sug'urtasi	Dengiz va ichki daryo kemalari, kemalarning mashina asbob-uskunolari, inventari, ehtiyot qismlari yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning turlari jami
7-klass	Yo'ldagi mol-mulkni sug'urta qilish	Transportning har xil turlari bilan tashishda yuklar, bagaj va boshqa mol-mulk yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning turlari jami
8-klass	Mol-mulkni olovdan va tabiiy ofatlardan sug'urta qilish	Yong'in, portlash, bo'ron, dovul, jala, ko'chki, tuproqning cho'kishi, yemirilish, yer osti suvlari, sel, yashin urishi, zilzila, yadro energiyasi ta'siri natijasida mol-mulk (3 va 7-sinflarda ko'rsatilganlar bundan mustasno) yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning turlari jami
9-klass	Mol-mulkni zarardan sug'urta qilish	8-klass da ko'rsatilmagan do'l, qalin qor yog'ishi yoki qattiq sovuq tushishi, buzib kirib o'g'irlik qilish va boshqa voqealar natijasida mol-mulk (3 va 7-klasslarda ko'rsatilgandan boshqa) yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning turlari jami

10-klass	Avtofuqarolik javobgarligini sug'urta qilish	Yer usti transport vositalari va boshqa o'ziyurar mashinalar va mexanizmlardan foydalanish oqibatida, tashuvchilarning javobgarligi ham shu jumlag kiradi, uchinchi shaxslarga (jismoniy va yuridik shaxslarga) zarar yetkazilgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami
11-klass	Aviatsiya sug'urtasi doirasidagi javobgarlikni sug'urta qilish	Havo kemasidan foydalanish oqibatida, aviatashuvchilarning javobgarligi ham shu jumlag kiradi, uchinchi shaxslarga (jismoniy va yuridik shaxslarga) zarar yetkazilgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami
12-klass	Dengiz sug'urtasi doirasida javobgarlikni sug'urta qilish	Dengiz va ichki kemalardan foydalanish oqibatida, dengiz tashuvchisining javobgarligi ham shu jumlag kiradi, uchinchi shaxslarga (jismoniy va yuridik shaxslarga) zarar yetkazilgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami
13-klass	Umumiy fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish	10, 11 va 12-klasslarda ko'rsatilmagan tavakkalchiliklar oqibatida uchinchi shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar) oldida fuqarolik javobgarligi paydo bo'lgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami
14-klass	Kreditlarni sug'urta qilish	Sug'urta qildiruvchining debitori nochorligi (bankrotlik) yoki debitorning sug'urta qildiruvchi oldidagi qarzlarni qaytarish majburiyati bajarilmasligi (nochorlikdan tashqari) natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami

15-klass	Kafillikni (kafolatlar- ni) sug'urta qilish	Sug'urta qildiruvchining o'ziga berilgan kafolatni bajarishi majburiyati natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami
16-klass	Boshqa moliya- viy tavakkal- chiliklardan sug'urta qilish	Quyidagi hollarda: a) sug'urta qildiruvchining biznesi (xo'jalik faoliyati) uzilib qolishi yoki sug'urta qildiruvchi tomonidan amalga oshirilayotgan biznes (xo'jalik faoliyati) ko'lami kamayishi natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda; b) oldindan nazarda tutilmagan xarajatlar natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda (17-klassda ko'rsatilgandan tashqari); d) shartnomalar tuzilishi va bajarilishi bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirish natijasida mazkur darajaning a) va b) bandlarida ko'rsatilgandan boshqa nobudgarchiliklarga uchraganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami
17-klass	Huquqiy himoya qilish bilan bog'liq xarajatlarni sug'urta qilish	Sud muhokamasi bilan bog'liq ko'rilgan xarajatlar natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami

2013-yilning 1 yanvar holatiga O'zbekiston sug'urta bozorida jami 33 ta sug'urta tashkiloti faoliyat ko'rsatayotgan bo'lib, uning 31 tasi yoki 93,9 foizi umumiy sug'urta xizmatlari bozoriga tegishlidir. Umumiy sug'urta xizmatlari bozorida faoliyat ko'rsatayotgan eng yirik sug'urta tashkilotlari jumlasiga "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi, "O'zagrosug'urta" va "Kafolat" davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyalarini kiritish mumkin.

3. Hayotni sug'urta qilish bilan bog'liq sinflar va ularning mazmuni. Dunyoning taraqqiy etgan davlatlarida hayotni sug'urta qilish bozori umumiy sug'urta xizmati bozoriga qaraganda yuksak darajada rivojlangan. Masalan, AQSH, Yaponiya va Yevropaning ba'zi davlatlarida sug'urtalovchilar tomonidan to'plangan jami sug'urta mukofotlari tarkibida hayotni sug'urtalash bo'yicha yig'ib olingan sug'urta mukofotlari katta salmoqqa ega. O'zbekistonda hayotni sug'urta qilish bozori shakllanish jarayonini boshidan kechirmoqda. 2002-yil 5 aprelda "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi munosabati bilan hayotni sug'urta qilish sug'urta faoliyatining, binobarin sug'urta bozorining alohida tarmog'iga aylandi.

Hozirgi kunda hayotni sug'urta qilishning 4 ta klassi mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat (2-jadvalga qarang).

Hayotni sug'urta qilish tarmog'i

Klass tartib raqami	Klassning nomi	Mazmuni va sug'urta qilish shartlari bo'yicha talablar
I klass	Hayot va annuitetlar	Quyidagi hollarda sug'urta summalari to'lash bo'yicha sug'urtalovchining majburiyatlarini nazarda tutuvchi, bir yildan ortiq muddatga amal qiluvchi hayotni sug'urta qilish turlari jami: - sug'urta qilinuvchining sug'urta muddati tamom bo'lgungacha yoki sug'urta shartnomasida belgilangan yoshgacha yashashi; - sug'urta qilinuvchining vafot etishi. Shuningdek sug'urta shartnomasi amal qilishi davridagi joriy to'lovlar (annuitetlar), III klass bundan mustasno
II klass	Nikoh va tug'ilish	Nikohga kirishda yoki bola tug'ilganda sug'urta summasi to'lanishini ta'minlovchi, bir yildan ortiq muddatga amal qiluvchi hayotni sug'urta qilish turlari jami
III klass	Hayotni uzoq muddatli sug'urta qilish	Umrbod renta to'lanishi bilan birgalikda hayotni sug'urta qilish turlari jami
IV klass	Sog'liqni sug'urta qilish	Ko'rsatib o'tilgan sug'urta davri kamida besh yildan kam bo'lmagan muddatga yoki sug'urta qilinuvchining pensiya yoshiga yetguniga qadar belgilanishi sharti bilan baxtsiz hodisa yoki muayyan turdagi baxtsiz hodisa yoki kasallik yoki kasallanish tufayli qattiq shikastlanish natijasida mehnatga layoqatlilikni yo'qotganda sug'urta summalari to'lanishini ta'minlovchi hayotni sug'urta qilish turlari jami. Bunda shartnomada ko'rsatilgan sug'urta davri sug'urtalovchi tomonidan bir tomonlama tartibda bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin emas

2003-yil dekabrda "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi muassisligida hayotni sug'urtalashga ixtisoslashgan

dastlabki sug'urta kompaniyasi – "O'zbekinvest Hayot" sho'ba sug'urta kompaniyasi tashkil etildi. Mazkur sho'ba sug'urta kompaniyasi O'zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslariga hayot va sog'liqni sug'urta qilish maqsadida tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- hayotni sug'urtalash tarmog'ining barcha sinflari va umumiy sug'urta tarmog'ining I va II klasslari bo'yicha sug'urta xizmatlarini ko'rsatish;

- tegishli sug'urta mahsulotlarini taqdim etish orqali O'zbekiston Respublikasi aholisi keng qatlamini ijtimoiy himoyalash vositalarini rivojlantirish;

- hayotni va sog'liqni sug'urtalashning xalqaro standartlari amaliyotini joriy etish;

- xorijiy, xalqaro, milliy sug'urta kompaniyalari bilan hamkorlikni rivojlantirish.

Kompaniya tashkil etilgan davrda uning ustav kapitali 500,0 mln. so'mga teng bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda bu miqdor 3,0 mln. yevroni tashkil etadi. 2009-yilda "Kafolat" davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi "O'zbekinvest Hayot" sug'urta kompaniyasiga ta'sischi sifatida kirishi munosabati bilan kompaniya sho'ba xo'jalik jamiyati maqomini oldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 31 maydagi "Sug'urtachilarning moliyaviy barqarorligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-1544-son Qarorida belgilangan talablarni bajarish maqsadida 2012-yilning 1 iyul holatiga "O'zbekinvest Hayot" sug'urta kompaniyasining ustav kapitali 2250,0 ming yevro miqdorida shakllantirildi. Uning 82,22 foizi "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasiga, qolgan qismi "Kafolat" davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasiga tegishli bo'lgan edi. 2012-yil noyabr oyida "O'zbekinvest Hayot" sug'urta kompaniyasi ta'sischilari umumiy yig'ilishi qarori bilan mazkur kompaniyaning ustav kapitali 3,0 mln. yevroga yetkazildi.

Hozirgi kunda "O'zbekinvest Hayot" sug'urta kompaniyasi respublikamizning barcha mintaqalarida o'z filiallariga ega.

Ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda hayotni sug'urtalash bozorini rivojlantirish uchun davlat tomonidan katta imkoniyatlar yaratilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urta bozorining mohiyatini ochib bering.
2. Sug'urtaning iqtisodiyotdagi ahamiyati nimada?
3. Sug'urta bozori ishtirokchilariga kimlar kiradi?
4. O'zbekistonda sug'urta xizmatlarini sotib olish layoqatini o'stirishga qaratilgan qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?
5. Umumiy sug'urta xizmatlari bozorining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida gapirib bering.
6. Sug'urta faoliyati klassifikatori qachon tasdiqlangan?
7. Umumiy sug'urta tarmog'i hayotni sug'urta qilish tarmog'idan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
8. Umumiy sug'urta tarmog'ida nechta klass mavjud?
9. Umumiy sug'urta tarmog'ining 1-klassi qaysi sug'urta turlarini o'z ichiga oladi?
10. Umumiy sug'urta tarmog'ining mulk sug'urtasiga oid klasslarining nomlari va mazmunini aytib bering.
11. Hayotni sug'urtalash tarmog'ining barcha klasslari mazmunini yoriting?
12. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan hayotni sug'urtalovchi qaysi kompaniyalarni bilasiz?
13. Hayotni sug'urtalash bo'yicha qanday sug'urta mahsulotlari mavjud?
14. Hayotni sug'urtalashni rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan qanday muammolar mavjud?

9-MAVZU: SUG'URTA TARIFI VA UNING TARKIBI

- 1. Sug'urta tarifi tushunchasi.**
- 2. Netto-tarif va sug'urta mukofotlarini hisoblashda uning ahamiyati.**

1. Sug'urta tarifi tushunchasi. Sug'urta tarifi – bu sug'urta riskini bahosi bo'lib, sug'urta summasiga nisbatan foizlarda hisoblanadigan brutto-stavkadir. Sug'urta tarifi (brutto-tarif) ikki qismdan iborat: netto-tarif va netto-tarifga yuklama. Netto-tarif sug'urta kompaniyasining sug'urta fondidan qiladigan xarajatlarini ifodalaydi. Netto-tarifga yuklama sug'urta kompaniyasining ish yuritish xarajatlarini, komissiya haqini va boshqa xarajatlarini o'z ichiga oladi. Shaxsiy sug'urta bo'yicha tarif stavkasi mol-mulk sug'urtasining tarif stavkasidan keskin farq qiladi. Hayot sug'urtasidagi tarif stavkasi hayotiylik jadvali va daromad normasiga muvofiq hisoblab chiqiladi.

Sug'urtada tarif siyosati deganda sug'urta operatsiyalarini zararsiz amalga oshirilishini va sug'urtalanuvchilarning manfaati yo'lida sug'urta tariflarini belgilash, aniqlash, tartibga solish va tabaqalashtirish bo'yicha sug'urta kompaniyasining maqsadli yo'naltirilgan faoliyati tushuniladi. Sug'urtada tarif siyosati quyidagi asosiy prinsiplarga asoslanadi:

1. Netto-mukofotlar va sug'urta qoplamasi o'rtasidagi ekvivalentlik. Har bir sug'urta turi bo'yicha netto-stavka zararlarining ehtimol tutilgan miqdoriga maksimal darajada to'g'ri kelishi zarur.

2. Sug'urtalanuvchilarning asosiy qismi uchun sug'urta tarifi miqdorining qulayligi. Tarif stavkalarini yuqori darajada belgilanishi sug'urta ishini rivojlanishi uchun to'siq bo'ladi.

3. Sug'urta tarifi stavkalarining barqarorligi. Agar uzoq yillar mobaynida tarif stavkalari o'zgarmasa, bu holat sug'urtalovchining nufuzini oshiradi. Sug'urta summalarining zararlilik ko'rsatkichi

kamaysa, sug'urtalanuvchilarning manfaati uchun sug'urta tarifi stavkasini o'zgartirmasdan javobgarlik xajmini ko'paytirish maqsadga muvofiqdir.

4. Sug'urta operatsiyalarining rentabelligini ta'minlash.

Sug'urta bozori o'ziga xos iqtisodiy munosabatlarni qamrab olib, ushbu munosabatlarning asosiy ishtirokchilari sug'urta kompaniyasi va sug'urtalanuvchilar hisoblanadi. Sug'urta bozorining o'ziga xos tovari, sug'urta kompaniyalari tomonidan ko'rsatiladigan sug'urta xizmatlaridir. Har qanday tovar singari sug'urta xizmati ham o'zining qiymati va iste'mol qiymatiga ega.

Sug'urta xizmatining iste'mol qiymati sug'urta himoyasini ta'minlashdan iborat bo'ladi. Sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urta himoyasi shartnoma asosida yetgan zararning qoplamasi yoki hayot sug'urtasi shartnomasida sug'urta ta'minotini to'lashda moddiy ko'rinish kasb etadi.

Sug'urta xizmatining qiymati (yoki narxi) sug'urtalanuvchi to'laydigan sug'urta mukofotida ifodalanadi. Sug'urta mukofoti shartnoma tuzilganda belgilanib, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, shartnoma muddati davomida o'zgarmay qoladi.

Sug'urta mukofotining hajmi quyidagilarga yetarli bo'lishi zarur:

- sug'urta muddati davomida kutilayotgan da'volarni qoplash;
- sug'urta zaxiralarini shakllantirish;
- sug'urta kompaniyasining ish yuritish xarajatlarini qoplash;
- ma'lum darajadagi foyda hajmini ta'minlash.

Sug'urta xizmatining narxi bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha narxlar singari talab va taklifdan kelib chiqib tebranib turadi. Sug'urta xizmati narxining quyi chegarasi shartnomalar bo'yicha kelib tushgan sug'urta mukofotlari va sug'urta qoplamalarining farqiga sug'urta kompaniyasining xarajatlari qo'shilganiga teng. Sug'urta xizmati narxining quyi chegarasida sug'urta kompaniyasi hech qanday daromadga erishmaydi. Sug'urta xizmati narxining yuqori chegarasi esa bozordagi sug'urta xizmatiga bo'lgan talab darajasidan kelib chiqib shakllanadi.

2. Netto-tarif va sug'urta mukofotlarini hisoblashda uning ahamiyati. Ma'lumki, sug'urta tariflari asosida sug'urta mukofotlari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 942-moddasi sug'urta mukofoti tushunchasini yoritishga bag'ishlangan bo'lib, jumladan unda quyidagilar haqida to'xtalib o'tilgan. Sug'urta mukofoti deganda sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta shartnomasida belgilangan tartibda va muddatlarda sug'urtalovchiga to'lashi shart bo'lgan sug'urta haqi tushuniladi. Sug'urtalovchi sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta mukofoti miqdorini belgilashda sug'urta obyekti va sug'urta xavfi xususiyati hisobga olingan holda o'zi tomonidan ishlab chiqilgan, sug'urta puli birligidan undiriladigan mukofotni aniqlaydigan sug'urta tariflarini qo'llashga haqli.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda sug'urta mukofotining miqdori davlat sug'urta nazorati organlari tomonidan joriy etilgan yoki tartibga solinadigan sug'urta tariflariga muvofiq belgilanadi. Agar sug'urta shartnomasida sug'urta mukofotini bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, shartnomada navbatdagi sug'urta badallarini belgilangan muddatlarda to'lamaslik oqibatlarini ko'rsatib qo'yilishi mumkin. Agar sug'urta hodisasi to'lash muddati o'tkazib yuborilgan navbatdagi sug'urta badali to'lanishidan oldin yuz bergan bo'lsa, sug'urtalovchi mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta to'lovi yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta puli miqdorini sug'urta mukofotining o'ziga to'langan qismiga mutanosib summada cheklashga va muddati o'tkazib yuborilgan sug'urta badali summasini hisobga olishga haqli.

Sug'urta mukofoti o'ziga xos tarkibiy tuzilishga ega bo'lib, uning har bir tarkibiy qismi kompaniyaning ma'lum bir funksiyasini amalga oshirishni ta'minlaydi. Sug'urta mukofotining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar: netto-mukofot, sug'urta kompaniyasi xarajatlarini qoplash yuklamasi, foyda yuklamasi.

Netto-mukofot zararlarni qoplash uchun mo'ljallanadi. Sug'urta mukofotining mazkur qismini hisoblashning o'ziga xos xususiyati shundaki, sug'urta zararlarning qancha bo'lishini oldindan aniqlash-

ning imkoni yo'q. O'tgan davrlardagi ma'lumotlarni tahlil qilish asosida kelgusida kutiladigan zararni aniqlash va ularni taqsimlanishini hisoblash hamda natijada, netto-mukofotining summasini keltirib chiqarish mumkin, lekin mazkur summa zararlarni to'liq qoplash ehtimolining yuqoriligini ta'minlay olmaydi. Shu narsa ma'lumki, izchil ma'lumotlar asosida hisoblangan kutilayotgan zarar summasi 50 foiz holatlarda o'zini oqlamagan. Buning natijasida sug'urtalovchilar deyarli ikki yilda bir marta mazkur holat natijasida zarar ko'rish holatlari mavjud bo'ladi. Mijozlarga sug'urta qoplamasini kafolatlash maqsadida netto-mukofotga zararlar yuklamasi qo'shiladi.

Zararlar yuklamasini hisoblashdan asosiy maqsad kutilayotgan zararlardan haqiqiy zarar ortib ketishi holatlarini olidini olish hisoblanadi. Bundan tashqari, zarar yuklamasi kutilayotgan zararining noto'g'ri hisoblanishi holatlarida zararlilikning oshib ketishi xavfini kamaytiradi.

Sug'urta kompaniyasining xarajatlarini qoplash yuklamasi sug'urta kompaniyasining ish yuritish xarajatlarini qoplash uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari sug'urta tashkiloti to'laydigan soliq-lar, masalan mol-mulk solig'i ham sug'urta mukofotining tarkibiga kiritilishi zarur.

Sug'urta mukofotini hisoblashda chegirmalar kompaniyaning investitsiya daromadi evaziga amalga oshirilishi mumkin. Lekin bu har doim ham amalga oshirilavermaydi. Mablag'larni joylashtirishdan olingan daromadlar barcha zararlarni qoplash va foyda olishning manbai hisoblanadi.

Sug'urta mukofotining xarajatlarni qoplash va rejalashtirilgan foydani ta'minlovchi qismlari sug'urta amaliyotida yuk deb nomlanadi

Bir sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qoplamasining summasi boshqa shartnomalar bo'yicha sug'urta summalariga bog'liq emas. Ya'ni sug'urta kompaniyasi turli xildagi ehtimollik hodisalari bilan duch keladi. Sug'urta hodisasining yuz berishi ehtimolligini hisobga olgan holda, zararlarni shartnomalar o'rtasida taqsimlash orqali kerakli bo'lgan sug'urta fondining hajmini aniqlash mumkin. Sug'urta fondining hajmidan kelib chiqib sug'urta tarifi hisoblab chiqiladi.

Qoplama netto-mukofotlar evaziga shakllantirilgan sug'urta fondi hisobidan amalga oshiriladi. Ma'lumki, netto-mukofot shartnoma bo'yicha aniq bir sug'urta hodisasining yuz berish ehtimolligini ifodalaydi. Mazkur risk ehtimollik qonunlari asosida baholanib, u noldan to shartnomada belgilagan maksimal summagacha bo'lgan qiymatni olishi mumkin. Maksimal sug'urta qoplamasi shartnoma bo'yicha sug'urta summasiga teng.

Agar sug'urta shartnomasida sug'urta risklarining bir nechta turlari keltirilgan bo'lsa, u holda shartnoma bo'yicha netto-mukofot barcha alohida risklar bo'yicha netto-mukofotlarning yig'indisi sifatida aniqlanadi.

Netto-mukofotini sug'urta summasiga nisbatan foizda ham aniqlash mumkin. Mazkur ko'rsatkich netto-tarif yoki netto-stavka deb nomlanadi. Agar netto-stavka foizlarda ifodalansa netto-mukofotni quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$\text{Netto-mukofot} = \text{sug'urta summasi} \times \frac{\text{Netto-stavka}(\%)}{100}; (1)$$

Netto-mukofotining hajmiga ikki omil ta'sir o'tkazadi:

- shartnoma bo'yicha sug'urta hodisasining yuz berish ehtimolligi;
- sug'urta hodisasining kutilayotgan og'irligi (sug'urta hodisasi bo'yicha sug'urta qoplamasi hajmining shartnoma bo'yicha sug'urta summasiga nisbati).

Sug'urta summasining hajmi sug'urtalanuvchining o'zi tomonidan tanlanadi. Mulkiy sug'urtada sug'urta summasining eng yuqori hajmi sug'urtalanayotgan obyektning qiymatidan oshib ketmasligi zarur.

Brutto-mukofotini ham netto-mukofot singari foizlarda ifodalash ancha qulay:

$$\text{Sug'urta mukofoti} = \text{sug'urta summasi} \times \frac{\text{Brutto-stavka}(\%)}{100}; (2)$$

Sugʻurta mukofotidagi yukning ulushi *f* harfi bilan belgilanadi va foizlarda ifodalanadi. Odatda, yuk buxgalteriya hisobi maʼlumotlari asosida hisoblanib, u sugʻurta tashkilotining ish yuritish xarajatlarini brutto-mukofotlarining jami summasiga nisbati sifatida aniqlanadi va unga komission mukofotlar va foydaning darajasi qoʻshiladi:

$$f = \frac{\text{Xarajatlar } 100}{\text{Brutto-mukofot summasi}} + \text{komission mukofotlar (\%)} + \text{foyda darajasi (\%); (3)}$$

Yuk hisoblab chiqilgandan soʻng brutto-stavka quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Brutto-stavka} = \frac{\text{Netto-stavka}}{1 - f}; \quad (4)$$

Agar *f* foizlarda ifodalansa, bu formula quyidagicha koʻrinishga ega boʻladi:

$$\text{Brutto-stavka} = \frac{\text{Netto-stavka}}{100 - f} * 100\%; \quad (5)$$

Mazkur formula barcha sugʻurta turlari uchun umumiy ahamiyatga ega, lekin netto-stavkani hisoblash sugʻurta turlarining xususiyatlariga qarab turlicha usullarda amalga oshiriladi.

Sugʻurta turlari tariflarni hisoblash jihatiga koʻra ikki guruhga ajratish mumkin:

- hayot sugʻurtasi;
- umumiy sugʻurta;

Oʻz navbatida umumiy sugʻurta turlari ikki guruhga ajratiladi:

- ommaviy risklar boʻyicha sugʻurta turlari;
- yirik risklar boʻyicha sugʻurta turlari.

Hayot sugʻurtasida sugʻurta tariflarini hisoblashning oʻziga xos jihatlari shundan iboratki, sugʻurta tariflarining hisob-kitobi, vafot etishi darajasi jadvali va zaxiralarning vaqtincha boʻsh mablagʻlarini

investitsiya qilishining daromadliligi asosida aktuar hisoblar yordamida amalga oshiriladi.

Umumiy sug'urta bo'yicha sug'urta tariflarini hisoblashda ham o'ziga xos farqli jihatlari mavjud. Umumiy sug'urta turlariga hayot sug'urtasidan boshqa quyidagi xususiyatlarni o'zida aks ettirmaydigan sug'urta turlari kiradi:

- sug'urta shartnomasi amal qilish muddatining tugashi bilan sug'urta qoplamasini to'lash bilan bog'liq sug'urta turlari:

- sug'urta shartnomasining amal qilishi davomida sug'urta summasining jamg'arilishini nazarda tutuvchi sug'urta turlari.

Yuqoridagi sug'urta turlarida kapitalning jamg'arilishi nazarda tutilmaydi va sug'urta tarifini hisoblashda moliyaviy daromadlar hisobga olinmaydi. Bu umumiy sug'urta turlarini hayot sug'urtasi turlaridan farqlab turadi.

Majburiy sug'urtada tariflar qonunchilik hujjatlariga asosan belgilanadi. Majburiy sug'urta turlarini amalga oshirish huquqiga ega barcha sug'urta tashkilotlari qonunchilik hujjatlari bilan belgilangan tariflarni qo'llaydilar. Umuman olganda O'zbekiston Respublikasida majburiy sug'urtaning quyidagi turlari mavjud:

- transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish;

- yo'lovchilarni majburiy sug'urta qilish;

- harbiy xizmatchilar va ularga tenglashtirilgan shaxslarning davlat majburiy sug'urtasi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urta tarifi nima?
2. Sug'urta tarifini hisoblashga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Sug'urtani amalga oshirish xarajatlarini hisoblash nima asosida amalga oshiriladi?
4. Sug'urta faoliyatida aktuar hisob-kitoblarning o'ziga xos tomonlarini yoritib bering.
5. Aktuariyning asosiy vazifasi nimadan iborat?

6. Tarif stavkasi yordamida nimani aniqlash mumkin bo'ladi?
7. Brutto-tarif qanday qismlardan tashkil topadi?
8. Netto-tarif asosida yuklamani ma'nosini tushuntirib bering.
9. Sug'urta summasining zararlilik ko'rsatkichini tushuntirib bering.
10. Netto-stavkani hisoblash amaliyoti qanday amalga oshiriladi?

10-MAVZU: SHAXSIY SUG'URTANING MAZMUNI VA TURLARI

- 1. Shaxsiy sug'urtaning mohiyati va rivojlanish tarixi.**
- 2. Shaxsiy sug'urtaning turlari.**
- 3. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish.**

1. Shaxsiy sug'urtaning mohiyati va rivojlanish tarixi. Shaxsiy sug'urta – baxtsiz hodisalar yoxud tabiiy hodisalar ro'y berishi oqibatida fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga shikast yetkazilishi bilan bog'liq ularning mulkiy manfaatlarini himoyalashga qaratilgan sug'urtaning mustaqil tarmog'i. Shaxsiy sug'urta fuqarolar boshiga kulfat tushganda ularni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning muhim vositasi hisoblanadi. Shu ma'noda, shaxsiy sug'urta ijtimoiy himoyaning hayotiy tajribada sinalgan ishonchli shaklidir.

Shaxsiy sug'urtaning, xususan uning ajralmas bo'g'ini bo'lgan fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashning joriy etilishi bir necha asrlik tarixga ega. 1541-yilda Yevropada mavjud bo'lgan dengiz huquqi qoidalariga ko'ra, kema egalari shu kema kapitanlarini baxtsiz hodisalardan sug'urtalashlari shart bo'lgan.

Shaxsiy sug'urtaning ba'zi belgilari qadimgi rimliklarga ham ma'lum bo'lgan. O'sha paytda Diana va Antoni muxlislarining diniy jamiyati bo'lgan. Unga a'zo bo'lib kirgan shaxslar a'zolik badalini to'lashgan. Jamiyat a'zolaridan vafot etganda uni ko'mish bilan bog'liq xarajatlar jamiyat hisobidan amalga oshirilgan va hatto, pul mablag'larining muayyan qismi vafot etgan shaxsning merosxo'rlariga berilgan.

1699-yil Angliyada shaxsiy sug'urta bilan shug'ullanadigan dastlabki sug'urta tashkiloti barpo etilgan va u avvalo beva ayollar hamda yetim bolalarni sug'urtasini amalga oshirgan. Bu jamiyatning nomi "Ekvatebl" deb atalgan. XVIII asrda esa Germaniyada

suyak sinishi holatlaridan himoyalash bo'yicha o'zaro yordam uyushmalari tashkil etilgan. 1849-yili Angliyada temiryo'llarda baxtsiz hodisalardan sug'urtalash bo'yicha dastlabki "Railway Death Rassengers Company" nomli sug'urta kompaniyasi tuzildi.

Hozirgi paytda shaxsiy sug'urta sug'urta faoliyatining yirik tarmog'i sifatida jahon amaliyotida keng qo'llaniladi. Rivojlangan xorijiy davlatlarda shaxsiy sug'urta turlari bo'yicha kelib tushgan sug'urta mukofotlari boshqa sug'urta turlari bo'yicha kelib tushgan sug'urta mukofotlariga nisbatan yuqori salmoqqa ega. Masalan, AQSHda jami yig'ilgan sug'urta mukofotlari hajmida shaxsiy sug'urtaning hissasi 50,0 foizdan yuqoridir.

O'tgan asrning boshlarida hozirgi O'zbekiston hududida Rossiya sug'urta tashkilotlarining vakolatxonalari faoliyat ko'rsatgan va ular aholiga shaxsiy sug'urta xizmatlarini ko'rsatishgan.

1917-yildan 1990-yilgacha mamlakatimizda shaxsiy sug'urtalash ishlari davlat sug'urta organlari (Gosstrax) tomonidan amalga oshirilgan. Ana shu davrda sug'urta shartlari, qoidalari va tariflari markazda – Moskvada ishlab chiqilar va aksariyat hollarda mahalliy shart-sharoitlar va xususiyatlar hisobga olinmas edi.

1991-yilda O'zbekistonning o'z siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini qo'lga kiritishi hayotimizning barcha jabhalari qatorida sug'urta sohasini ham bozor munosabatlari tamoyillariga mos ravishda rivojlanishi uchun sharoit yaratdi. To'g'ri, mustaqillikning dastlabki yillarida iqtisodiyotda ro'y bergan keskin o'zgarishlar qisqa muddat bo'lsa-da pulning qadsizlanishiga, pirovardida, aholi turmush darajasining pasayib ketishiga olib keldi. Shubhasiz, bu holat shaxsiy sug'urtaning aholi o'rtasidagi ommaviyligiga putur yetkazdi. Natijada, bu sug'urta turlari bo'yicha sug'urta shartnomalari soni va sug'urta mukofotlari miqdori kamaydi. Masalan, 1993-yilda shaxsiy sug'urtaning alohida turi bo'lgan hayot sug'urtasi bo'yicha jami 1770356 dona shartnoma tuzilgan holda bu ko'rsatkich 1994-yilda 406864 donaga kamaygan.

Bunday salbiy vaziyatni oldini olish va aholining shaxsiy sug'urtaga bo'lgan ishonchini tiklash maqsadida O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining “Aholining omonotlardagi va davlat sug‘urtasi bo‘yicha pul mablag‘larini indeksatsiya qilish to‘g‘risida” 1995-yilning 20 dekabrda PF 1327-son Farmoni qabul qilindi.

Ushbu Farmonga muvofiq, 1996-yildan boshlab aholining 1992-yil 1 yanvargacha bo‘lgan holatiga ko‘ra va 1996-yil 1 yanvargacha amalda bo‘lgan Davlat sug‘urta bosh boshqarmasi muassasalarida hisobga turgan hayotni, bolalarni sug‘urta qilish, nikoh kunida beriladigan uzoq muddatli sug‘urta shartnomalari to‘lovlarini bosqichma-bosqich indeksatsiya qilish maqsadga muvofiq deb topildi. Davlat sug‘urta muassasalari tomonidan 1996-yilning 1 yanvaridan 1 iyuligacha bo‘lgan muddatda fuqarolarning 400,0 mingdan ziyod shartnomalari indeksatsiya qilindi.

O‘zbekiston Respublikasida shaxsiy sug‘urtani amalga oshirishning huquqiy asoslari Fuqarolik kodeksining 921-moddasida aks ettirilgan. Unga ko‘ra, shaxsiy sug‘urta shartnomasi bo‘yicha bir taraf (sug‘urtalovchi) boshqa taraf (sug‘urta qildiruvchi) to‘laydigan, shartnomada shartlashilgan haq (sug‘urta mukofoti) evaziga sug‘urta qildiruvchining o‘zining yoxud shartnomada ko‘rsatilgan boshqa fuqaro (sug‘urtalangan shaxs)ning hayoti yoki sog‘lig‘iga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga to‘lgan yoki uning hayotida shartnomada nazarda tutilgan boshqa voqea (sug‘urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug‘urta pulini) bir yo‘la yoki vaqt-vaqti bilan to‘lab turish majburiyatini oladi. Shuningdek, kodeksda shaxsiy sug‘urta shartnomasi kimning foydasini ko‘zlab tuzilgan bo‘lsa, o‘sha shaxs sug‘urta pulini olish huquqiga ega bo‘ladi, deb ko‘rsatilgan.

Shaxsiy sug‘urta shartnomasi tuzishda sug‘urta qildiruvchi bilan sug‘urtalovchi o‘rtasida quyidagilar to‘g‘risida kelishuvga erishilishi lozim:

- sug‘urtalangan shaxs to‘g‘risida;
- sug‘urtalangan shaxs hayotida yuz berishi ehtimol tutilib sug‘urta amalga oshirilayotgan voqea (sug‘urta hodisasi)ning xususiyati to‘g‘risida;
- sug‘urta puli miqdori to‘g‘risida;

- sug'urta mukofotining miqdori va uni to'lash muddati (muddatlari) to'g'risida;

- shartnomaning amal qilish muddati to'g'risida.

Taraflarning kelishuviga binoan shartnomaga boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin. Agar sug'urta shartnomasi sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs yoki naf oluvchi hisoblangan fuqaroning ahvolini qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarni o'z ichiga olsa, shartnomaning ana shu shartlari o'rniga qonun hujjatlarining tegishli qoidalari qo'llaniladi.

2. Shaxsiy sug'urtaning turlari. Sug'urtalanuvchining hayoti, sog'lig'i, mehnat qobiliyati bilan bog'liq mulkiy manfaatlari shaxsiy sug'urtaning obyekti hisoblanadi. Sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchilar hamda sug'urtalangan shaxslar shaxsiy sug'urta subyektlaridir.

Shaxsiy sug'urta, odatda, fuqarolarni quyidagi xavf-xatarlardan himoyalanihini nazarda tutadi:

- sug'urtalanuvchining yoki sug'urtalangan shaxsning vafot etishi;
- mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yo'qotishi;
- nafaqa yoshiga yetishi bilan fuqaroning faol mehnat faoliyatini tugashi.

Yuqorida qayd etilgan hamma holatlarda sug'urta hodisasini ro'y berishi sug'urtalanuvchining yoki sug'urtalangan shaxsning daromadini kamayishiga sabab bo'ladi.

Ilmiy-iqtisodiy adabiyotlarda shaxsiy sug'urta turlicha tasniflanadi. Mutaxassislar o'rtasida keng tarqalgan fikrlarga ko'ra, shaxsiy sug'urta 2 ta kichik tarmoqqa bo'linadi:

- hayot sug'urtasi;
- sog'liqni sug'urtalash.

Sog'liqni sug'urtalash, o'z navbatida, 2 ta guruhga bo'linadi:

- baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- tibbiy sug'urta.

Shaxsiy sug'urtani hayot va sog'liqni sug'urtasiga bo'linishiga asosiy sabab sug'urta summalarini jamg'arilib borilishidir. Hayot

sug'urtasi uzoq muddatli bo'lib, unda shartnoma bo'yicha belgilangan sug'urta summasi har yili jamg'arilib boradi.

Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashda sug'urta summalari jamg'arilmaydi, muddati bir yildan oshmaydi.

2002-yilning 28 mayidan e'tiboran "Sug'urta faoliyati to'g'risida" qonunning qabul qilinishi bilan sug'urta 2 ta tarmoqqa bo'lindi:

- hayot sug'urtasi;
- umumiy sug'urta.

Qonunga asosan sug'urtalovchilarning faoliyati sug'urtaning qaysi tarmog'iga ixtisoslashganligiga qarab alohida litsenziyalanadigan bo'ldi. Hayot sug'urtasini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyaga ega bo'lgan sug'urtalovchilar umumiy sug'urta turlarini o'tkazishga haqli emas yoki aksincha.

Shaxsiy sug'urta ixtiyoriy va majburiy shakllarda amalga oshiriladi.

Ixtiyoriy shaxsiy sug'urta turlariga quyidagilar kiradi:

- hayot sug'urtasi;
- fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- fuqarolarning sog'lig'ini va kasalliklardan sug'urtalash;
- fuqaroni ma'lum yoshgacha yetishish sug'urtasi;
- vafot etish hodisasidan uzoq muddatli sug'urta;
- tibbiy sug'urta;
- chet elga ketuvchilarni kasalliklardan sug'urta;
- maktab o'quvchilarini baxtsiz hodisalardan sug'urtalash.

Majburiy tarzda amalga oshiriladigan shaxsiy sug'urta turlariga quyidagilar kiradi:

- yo'lovchilarni baxtsiz hodisalardan majburiy sug'urtalash;
- soliq organlari xodimlarini baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasi;
- O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat bojxona qo'mitasi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi xodimlarini baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasi.

Majburiy davlat sug'urtasini 2003-yil 1 yanvardan boshlab "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi

o'tkazib kelmoqda. Ushbu sug'urta turlari bo'yicha sug'urta tarifi bir sug'urtalanuvchiga bir yilga eng kam oylik ish haqining 20 foizi miqdorida belgilangan. Sug'urta mukofotlari sug'urtalanuvchi uchun respublika budjeti mablag'lari hisobidan to'lanadi.

Hozirgi paytda mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta tashkilotlari, asosan, quyidagi sug'urta turlarini amalga oshirishadi:

- baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- ixtiyoriy tibbiy sug'urta va kasal bo'lish hodisasidan sug'urtalash;
- chet elga ketayotgan shaxslarni sug'urtasi;
- hayot sug'urtasi.

Yuqorida qayd etilgan sug'urta turlari ichida baxtsiz hodisalardan sug'urtalash keng tarqalgan bo'lib, u tegishli litsenziyaga qator sug'urta tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi.

Shaxsiy sug'urtaning ixtiyoriy turlari bo'yicha tarif stavkalari sug'urta tashkiloti tomonidan bozordagi talab va taklif, mijozning yoshini hisobga olgan holda aktuar hisob-kitoblar asosida ishlab chiqiladi. Shaxsiy sug'urtaning majburiy turlari bo'icha tarif stavkalari qonunchilik hujjatlariga muvofiq hukumat tomonidan belgilanadi.

Sug'urta bozorida mijozlarni jalb etish bo'yicha raqobat bo'lganligi tufayli ixtiyoriy shaxsiy sug'urta turlari bo'yicha tarif stavkalari turlichadir. Masalan, "O'zbekinvest" kompaniyasida 20-25 yoshlardagi shaxslarni 100,0 ming so'mga sug'urtalash uchun tarif stavkasi ana shu sug'urta summasiga nisbatan 1,125 foizni, yoshi 55-60 da bo'lgan fuqarolar uchun esa tarif stavkasi 1,575 foizni tashkil etadi. "O'zagrosug'urta" sug'urta kompaniyasida maktab o'quvchilarini baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha tarif stavkasi sug'urta summasiga nisbatan 0,2 foiz miqdorida belgilangan.

"Kafolat" sug'urta kompaniyasida talabalarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtasi bo'yicha tarif stavkasi sug'urta summasiga nisbatan 0,5 foizni tashkil etadi.

3. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish. Shaxsiy sug'urta turlari tarkibida fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy

sug'urtalash alohida o'ringa ega. Shu bois, biz ushbu sug'urta turi bilan yaqindan tanishamiz. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha shartnoma qonunga ko'ra yuridik va jismoniy shaxslarni yozma arizasi asosida tuziladi. Shartnoma tuzishdan oldin sug'urta tashkiloti o'z mijozlariga sug'urta xizmatini taklif etadi. Yuridik va jismoniy shaxslar sug'urta shartnomasi tuzishdan oldin albatta sug'urtalovchining moliyaviy holati, litsenziyasi mavjudligi bilan qiziqishi lozim.

Sug'urta shartnomasi tuzishdan oldin sug'urta tashkiloti vakili sug'urtalanayotgan shaxslarni fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash qoidalari bilan tanishtirishi lozim. Mazkur sug'urta turi bo'yicha fuqarolarni baxtsiz hodisa ro'y berish natijasida sog'lig'i va hayotini saqlash bilan bog'liq manfaat sug'urta obyekti hisoblanadi. Sug'urtalovchi, odatda, asab va ruhiy kasallikka duchor bo'lgan, falaj, ko'zi ojiz shaxslar, eshitish qobiliyati zaif bo'lgan va nogiron shaxslar bilan sug'urta shartnomasini tuzmaydi.

Sug'urtalangan shaxsning hayotiga va sog'lig'iga quyidagi baxtsiz hodisalarni ro'y berishi natijasida shikast yetganda va tasdiqlanganda sug'urta summolari berilishi mumkin:

- jarohat olishi;
- suyaklarni sinishi, chiqishi;
- ichki organlarni zararlanishi;
- kuyishi;
- teri qatlamlarini sovuq urishi;
- elektr toki ta'sirida jarohatlanishi;
- kimyoviy moddalar va zararli o'simlik ta'sirida zararlanishi;
- tish sinishi.

Bundan tashqari yuqorida qayd etilgan holatlar natijasida o'lim holati yuz berganda ham sug'urta summasi to'lanadi.

Quyidagi hodisalarni ro'y berishi oqibatida sug'urtalangan shaxsning hayoti va sog'lig'iga shikast yetkazilsa yoxud o'limga olib kelsa sug'urta summasi to'lanmaydi:

- yadro portlashi;
- radiatsiya va nurlanish;

- sug'urtalangan shaxsning atayin va jinoiy xatti-harakati natijasida baxtsiz hodisalarning yuz berishi, o'z joniga qasd qilishi.

Sug'urta mukofoti sug'urta tashkilotining hisob-kitob raqamiga kelib tushgandan so'ng u shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida fuqarolarga sug'urta polisini berishi shart. Agar sug'urta polisi yo'qotilgan taqdirda sug'urta tashkiloti sug'urtalangan shaxsga uning dublikatini beradi.

Sug'urtalanuvchilarning huquqlari:

- sug'urta shartnomasi amalda bo'lgan davrda sug'urtalangan shaxs sug'urta tashkilotidan sug'urta masalalari bo'yicha maslahatlar olishi;

- sug'urta polisi yo'qotilganda uning dublikatini olish.

Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashda sug'urtalangan shaxslar yana quyidagi huquqlarga ega bo'lishi mumkin:

- sug'urta summasini olishda nizolar paydo bo'lganda mustaqil ekspertni jalb etish;

- sug'urtalanuvchi bilan kelishilgan holda amaldagi sug'urta shartnomasiga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish;

- sug'urtalovchi bilan kelishgan holda sug'urta shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish.

Sug'urtalanuvchi majburiyatlari:

- sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddat va shartlarda sug'urta mukofotlarini to'lash;

- sug'urtalangan shaxslarga sug'urta shartnomasi shartlari to'g'risida ma'lumotlar berish.

Sug'urtalovchining huquqlari:

- sug'urta hodisalari sug'urtalovchi tomonidan tan olinmaganda sug'urta summalarini to'lamaslik;

- sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatda sug'urta mukofoti to'lanmasa sug'urta shartnomasini bekor qilish.

Sug'urtalovchining majburiyatlari:

- fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash qoidalari va sug'urta shartnomasi shartlari bilan sug'urtalanuvchini tanishtirish;

- sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatda sug'urta polisini berish;

- sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urta summasini to'lash;
- sug'urta summasini to'lashdan voz kechilganda, bu haqda belgilangan muddatda sug'urtalanuvchiga yozma ravishda xabar berish.

Sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urtalangan shaxslar qisqa muddatda sug'urtalovchiga xabar berishi lozim. Baxtsiz hodisa ro'y berganda sug'urtalangan shaxslar sug'urtalovchiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi shart:

- sug'urta polisi;
- davolash profilaktika muassasidan baxtsiz hodisa natijasida sug'urtalangan shaxsning davolanganligini tasdiqlovchi ma'lumotnoma.

Zarurat bo'lganda sug'urtalovchi sug'urta summasini to'lash masalasini hal etish uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlarni so'rashga ham haqli.

Baxtsiz hodisalar ro'y berish natijasida o'lim hodisasi ro'y berganda quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- sug'urta polisi;
- FXDYO bo'limidan o'lim hodisasi ro'y bergani to'g'risida ma'lumotnoma;
- merosxurlik huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- agar o'lim hodisasi yo'l transporti hodisasi natijasida ro'y bergan bo'lsa, yo'l harakati xavfsizligi organidan olingan ma'lumotnoma;
- shaxsni tasdiqlovchi hujjat.

Sug'urtalovchi zarurat bo'lganda yuqoridagi hujjatlardan tashqari boshqa hujjatlarni so'rashga ham haqli.

Sug'urtalovchi tomonidan sug'urta summasini to'lash to'g'risida qaror qabul qilinganda sug'urta summasi shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida to'lab beriladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Shaxsiy sug'urtaning mohiyatini tushuntirib bering.
2. Shaxsiy sug'urtani tarixiy rivojlanishini so'zlab bering.

3. Shaxsiy sugʻurtaning qanday majburiy turlari mavjud?
4. Shaxsiy sugʻurta qanday guruhlarga boʻlinadi?
5. Oʻzbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida shaxsiy sugʻurta xususida nimalar deyilgan?
6. Hozirgi paytda Oʻzbekistonda majburiy davlat sugʻurta turlarini qaysi sugʻurta kompaniyasi amalga oshiradi?
7. Ixtiyoriy tibbiy sugʻurtaning ahamiyatini tushuntirib bering.
8. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sugʻurtalashning zarurati nimada?
9. Qanday fuqarolarga nisbatan baxtsiz hodisalardan sugʻurtalash boʻyicha shartnoma tuzilmaydi?
10. Oʻzbekistonda shaxsiy sugʻurtani amalga oshirish yuzasidan qanday muammolar mavjud?

11-MAVZU: JISMONIY SHAXSLAR MOL-MULKINI IXTIYORIY SUG'URTALASH

- 1. Sug'urta shartnomalarini tuzish va uni ijro etish tartibi.**
- 2. Sug'urta munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning huquq va majburiyatlari.**
- 3. Sug'urta hodisalari sodir bo'lishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash.**

1. Sug'urta shartnomalarini tuzish va uni ijro etish tartibi.

Sug'urta shartnomasi ikki yoki undan ortiq shaxs ishtirokida tuzilgan yozma bitim bo'lib, unga asosan sug'urta qildiruvchi sug'urta mukofotini to'lash, sug'urtalovchi esa sug'urta hodisasi sodir bo'lganda sug'urta qoplamasini to'lash majburiyatini oladi. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga ko'ra, sug'urta shartnomasi faqat yozma shaklda tuzilgan bo'lishi shart.

Shuningdek, kodeksda sug'urta fuqaro yoki yuridik shaxs (sug'urta qildiruvchi) sug'urta tashkiloti (sug'urtalovchi) bilan tuzadigan mulkiy yoki shaxsiy sug'urta shartnomalari asosida amalga oshiriladi, deb ko'rsatilgan.

Sug'urta shartnomasi yuridik yoki jismoniy shaxsning yozma yoki og'zaki arizasiga asosan tuziladi. Arizada sug'urta qildiruvchi yuridik shaxsning nomi, tashkiliy-huquqiy shakli, manzili, telefon raqamlari ko'rsatilgan bo'ladi. Jismoniy shaxslar esa arizada familiyasi, ismi va otasining ismi, uy manzili, telefon raqamlari to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etadi. Bundan tashqari, arizada sug'urtaga qabul qilinayotgan obyektlar, uning qiymati haqida ham aniq ma'lumotlar keltirilishi zarur. Arizadagi ma'lumotlarning haqqoniyligi uchun mas'uliyat sug'urta qildiruvchi shaxsning zimmasiga yuklanadi. Aks holda, sug'urta qildiruvchi shaxs tomonidan arizada noto'g'ri, soxta ma'lumotlarning taqdim etilishi sug'urtalovchi tomonidan aniqlangan taqdirda, sug'urta hodisasi sodir bo'lishi oqibatida yuzaga kelgan zararlar qoplanmaydi.

Sug'urta shartnomasi tuzishdan oldin sug'urta tashkilotining vakili yoki sug'urta syurveyeri sug'urta qilinayotgan obyektni obdan ko'zdan kechirishi va albatta, arizada keltirilgan ma'lumotlarga qanchalik mos kelishini tekshirishi shart. Sug'urta syurveyeri quyidagilar bo'yicha xizmatlar ko'rsatuvchi, o'z shtatida tegishli mutaxassislarga ega bo'lgan yuridik shaxs yoki professional bilim va malakaga ega bo'lgan jismoniy shaxsdir:

- sug'urta shartnomasi tuzilguniga qadar sug'urta obyektini ko'zdan kechirish va tekshirish;

- sug'urta shartnomasi tuzilguniga qadar barcha faktlarni va tavakkalchilik holatlarini tahlil qilish, tavakkalchilik darajasini aniqlash;

- tekshirilayotgan sug'urta obyektini bo'yicha xulosa tuzish.

Sug'urta shartnomasida sug'urtalayotgan obyekt, mazkur obyekt bo'yicha sug'urta javobgarligi, sug'urta tarifi, sug'urta mukofoti va sug'urta hodisasi sodir bo'lganda taraflar, ya'ni sug'urta tashkiloti va sug'urta qildiruvchi o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlarni tartibga solish shartlari o'z aksini topadi. Shuningdek, sug'urta shartnomasida uning amal qilish muddati, ishtirok etuvchi taraflarning huquq va majburiyatlari, javobgarligi hamda manzillari, mas'ul shaxslarning imzolari va muhrlari qayd etiladi.

Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchining javobgarligi sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urta mukofoti to'langandan so'ng boshlanadi. Agar sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urtalovchining hisob raqamiga sug'urta mukofoti shartnomada ko'rsatilgan muddatda va tartibda to'lanmasa, sug'urta shartnomasi o'z kuchini yo'qotadi.

Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchining sug'urta qildiruvchi oldida sug'urta javobgarligining boshlanganligi sug'urta qildiruvchiga sug'urta polisini rasmiylashtirish va taqdim etish yo'li bilan tasdiqlanadi. Sug'urta polisi qat'iy hisobda turuvchi hujjat bo'lib, unda polisni taqdim etgan sug'urta tashkilotining nomi, manzili, telefon raqamlari, polisning amal qilish muddati, sug'urta qildiruvchining nomi, sug'urta obyekti, sug'urta summasi va sug'urta mukofotining miqdori keltirilgan bo'ladi. Sug'urta polisining orqa

tarafida sug'urtalash qoidasidan ko'chirma o'z ifodasini topgan bo'lishi lozim. Sug'urta polisining asl nusxasi sug'urta qildiruvchiga beriladi, nusxasi esa sug'urta tashkiloti yoki uning vakilida qoladi.

2. Sug'urta munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning huquq va majburiyatlari. Sug'urta munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning huquq va majburiyatlari qonunchilik hujjatlarida, sug'urta shartnomalarida o'z aksini topadi. Sug'urta shartnomasi sug'urtalovchi va sug'urta qildiruvchi o'rtasida tuziladi hamda unda ikkala tomonning ham huquq va majburiyatlari ko'rsatiladi.

Sug'urta kompaniyasining huquqlariga quyidagilar kiradi:

- sug'urta obyektini ko'zdan kechirish, shu jumladan, sug'urta qildiruvchining arizasida keltirilgan ma'lumotlarning sug'urta obyektining haqiqiy holatiga muvofiq kelishini tekshirish;

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda uning oqibatlarini bartaraf etish va kamaytirishda ishtirok etish, bu borada sug'urta qildiruvchiga zarur ko'rsatmalar berish;

- sug'urta kompaniyasiga sug'urta hodisasi yuz berish ehtimolini va ehtimoli bo'lgan zararlarning miqdorini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan soxta ma'lumotlar taqdim etilganligi ma'lum bo'lib qolsa, sug'urta shartnomasini bekor qilish;

- sug'urta hodisasi sug'urta qoplamasini olish maqsadida atayin uyushtirilganligi aniqlangan taqdirda sug'urta qoplamasini to'lamaslik.

Sug'urta kompaniyasining shartnoma doirasidagi majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- sug'urta mukofoti kelib tushgandan so'ng sug'urta polisini berish;

- sug'urta hodisasi kompaniya tomonidan tan olingan taqdirda sug'urta qoplamasini belgilangan muddatlarda to'lash;

- sug'urta qildiruvchini sug'urtalash qoidalari bilan tanishtirish;

- sug'urta qildiruvchiga tegishli ma'lumotlarning maxfiyligini ta'minlash;

- kompaniyaning manzili, nomi, mulkchilik shakli o'zgargan taqdirda yoki litsenziyasi vaqtincha to'xtatilganda, chaqirib olinganda bu haqda sug'urta qildiruvchiga xabar berish.

Sug'urta qildiruvchining huquqlariga quyidagilar kiradi:

- sug'urta kompaniyasi to'g'risida ma'lumotlar so'rash;
- sug'urta shartnomasi amalda bo'lgan davrda sug'urtaga oid maslahatlar olish;
- sug'urta polisi yo'qolgan taqdirda uning nusxasini olish;
- sug'urtalovchi bilan kelishgan holda sug'urta shartnomasiga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish;
- naf oluvchini mustaqil belgilash;
- sug'urta hodisasi sug'urta kompaniyasi tomonidan tan olingandan so'ng sug'urta qoplamasini olish.

Sug'urta qildiruvchining majburiyatlari quyidagilardan iborat:

- sug'urtalanayotgan obyekt, uning risk darajasini oshishiga ta'sir ko'rsatuvchi holatlar haqida aniq ma'lumotlar berish;
- sug'urta shartnomasi amal qilayotgan davrda sug'urta obyektida o'zgarish bo'lganda, ya'ni sotilishi yoki ijaraga berish yoxud boshqa o'zgarishlar bo'lganda bu haqda sug'urta kompaniyasiga xabar berish;
- shartnomada ko'rsatilgan muddatda va tartibda sug'urta mukofotini to'lash;
- sug'urta obyekti boshqa sug'urta kompaniyalarida sug'urtalanganmi yoki sug'urtalanmaganligi to'g'risida haqqoniy ma'lumotni taqdim etish;
- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda bu haqda zudlik bilan shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida sug'urta kompaniyasiga xabar berish;
- sug'urta hodisasi yuz berishi natijasida yuzaga kelgan zararlarni kamaytirish, yong'in, portlash va avariya holatlari ro'y berganligi to'g'risida tegishli vakolatli organlarga xabar berish.

Sug'urta shartnomasida ishtirok etuvchi tomonlarning huquq va majburiyatlari sug'urta turiga va uning xususiyatlariga hamda sug'urta kompaniyasining ichki siyosatidan kelib chiqqan holda birbiridan farq qilish mumkin.

Yuridik va jismoniy shaxslarning mulkiy manfaatlarini tabiiy ofatlar va baxtsiz hodisalardan himoyalashda sug'urta samarali va ishonchli vosita hisoblanadi. Sug'urta qildiruvchilar sug'urta

obyektining qiymatiga nisbatan juda oz miqdorni tashkil etuvchi xizmat haqi – sugʻurta mukofotini toʻlash orqali sugʻurta hodisalari yuz berishi tufayli yuzaga kelgan katta miqdorda, baʼzan toʻlangan sugʻurta mukofotining bir necha yuz baravari miqdorida sugʻurta qoplamasini olish imkoniyatiga ega boʻladi. Sugʻurtaning afzallik tomoni ham mana shunda. Yuridik va jismoniy shaxslar oʻzlariga tegishli mol-mulklarni yoxud hayotini saqlash bilan bogʻliq risklarni sugʻurta kompaniyasiga berish orqali oʻz xotirjamligini taʼminlaydi. Shu bois, sugʻurtani xotirjamlik uchun toʻlov sifatida ham talqin etadilar.

3. Sugʻurta hodisalari sodir boʻlishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash. Sugʻurta qoplamasi sugʻurtalanuvchining zararni qoplash toʻgʻrisidagi yozma arizasi, shuningdek vakolatli organlardan olingan tegishli hujjatlar asosida toʻlanadi. Bunday hujjatlarning taqdim etilmasligi sugʻurtalovchiga ushbu hujjatlar bilan tasdiqlanmagan zarar uchun tovon toʻlashni rad etish huquqini beradi.

Sugʻurta hodisasi sodir boʻlganligi haqidagi xabarni sugʻurta qildiruvchi shartnomada koʻrsatilgan muddat ichida sugʻurtalovchiga yetkazishi shart. Aks holda, sugʻurta kompaniyasi zararni qoplashdan voz kechishi mumkin.

Sugʻurtalanuvchi sugʻurta hodisasi sodir boʻlgani haqida ariza bergach, komissiya tuzilib, uning tarkibiga sugʻurtalanuvchining, sugʻurtalovchining, zarur hollarda esa vakolatli tashkilotlarning ham vakillari kiritiladi.

Komissiya muayyan muhlat ichida zararlanish sabablari va miqdorini aniqlaydi. Komissiya sugʻurta hodisasini eʼtirof etgan taqdirda yoʻqotish va zararlar miqdori, shuningdek toʻlanishi lozim boʻlgan sugʻurta qoplamasining miqdori aniqlanadi. Tomonlar buni dalolatnomada qayd etadilar.

Mazkur dalolatnoma sugʻurtalanuvchiga sugʻurtalovchi tomonidan sugʻurta tovonini toʻlanishi uchun asos boʻladi.

Zarar sabablari va miqdori xususida tomonlar oʻrtasida nizolar paydo boʻlgan hollarda mustaqil ekspertiza oʻtkazilishi mumkin.

Sug'urtalanuvchi zararni qoplash haqidagi arizasida quyidagilarni ko'rsatishi shart:

- sug'urta hodisasi yuz bergan sana va uning tavsifi;
- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda sug'urtalanuvchi qilgan ishlar;
- zarar miqdori va sug'urtalanuvchi da'vo qilayotgan sug'urta tovonining miqdori. Bunda tegishli ro'yxat va summa ko'rsatilishi kerak;
- zararni qoplash uchun uchinchi shaxslardan olingan tovon miqdori.

Mabodo zarar to'liq qoplangan bo'lsa yoki sud qaroriga ko'ra zarar aybdor shaxs tomonidan qoplanadigan bo'lsa sug'urtalanuvchi sug'urta tovonini olish huquqidan mahrum bo'ladi.

Quyidagi hollarda sug'urta tovonini to'lanmaydi:

- agar sug'urtalanuvchi zarar yetkazilishiga olib keluvchi xatti-harakatlarni ataylab yoki qo'pol ehtiyotsizligi tufayli sodir etgan yoki ularga yo'l qo'ygan bo'lsa;
- basharti zarar kelib chiqishiga olib kelgan holatlar huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan tekshirilayotgan bo'lsa, tekshiruv tamom bo'lgunga qadar.

Mabodo sug'urtalanuvchi yoki naf oluvchi shaxs zarar uchun aybdor yoki uchinchi shaxslardan tovon olgan bo'lsa, sug'urtalanuvchi sug'urta shartlariga ko'ra to'lanishi lozim bo'lgan pul bilan aybdor yoxud uchinchi shaxslardan olingan pul o'rtasidagi farqning o'zini to'laydi.

Shartnoma imzolagandan so'ng tavakkalchilik darajasida ro'y bergan va sug'urta hodisasi yuz berish ehtimolini oshiradigan barcha o'zgarishlar sug'urtalanuvchiga sug'urta shartlarini o'zgartirish hamda qo'shimcha sug'urta mukofoti to'lanishini talab qilish huquqini beradi. Sug'urtalanuvchi qo'shimcha sug'urta mukofotini to'lashdan bosh tortgan taqdirda mazkur shartnoma yuridik kuchini yo'qotadi, to'langan sug'urta mukofoti esa qaytarib berilmaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Yuridik shaxslar mol-mulkining tarkibi nimalardan iborat?
2. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtalashning zarurligi va ahamiyatini izohlab bering.
3. Sug'urta shartnomasini tuzish uchun qanday hujjatlar talab etiladi?
4. Yuridik shaxslarni sug'urtalashda sug'urta tarifi va summasini aniqlash.
5. Sug'urta shartnomasining asosiy shartlarini yoritib bering.
6. Sug'urta shartnomasiga asosan sug'urtalovchi qanday majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi?
7. Sug'urta hodisasi sodir bo'lganda sug'urta qildiruvchi qanday xatti-harakatlarni amalga oshiradi?
8. Sug'urta hodisasi sodir bo'lishi natijasida yetkazilgan zararlarni qoplash uchun qanday hujjat tuziladi?

12-MAVZU: YURIDIK SHAXSLARNI MOL-MULKINI SUG'URTA QILISH

- 1. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtalashning zarurligi va ahamiyati.**
- 2. Umumiy sug'urta tarmog'ining mol-mulkini sug'urtalashga oid klasslari.**
- 3. Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash bo'yicha shartnomani tuzish tartibi.**
- 4. Sug'urta hodisasi ro'y berganda tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish.**

1. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtalashning zarurligi va ahamiyati. Mulkiy sug'urta hayot sug'urtasidan tashqari umumiy sug'urta tarmog'ida eng asosiy sug'urta turlarini o'z tarkibiga oladi. Hayotiy tajribadan ma'lumki, har qanday korxona, tashkilot yoki fuqaro o'z mol-mulkini avaylab-asrashga harakat qiladi. Ammo, oldindan ko'rib bo'lmaydigan ko'ngilsiz voqealarning tasodifan sodir bo'lishi oqibatida bu mol-mulklar zararlanadi yoki butunlay nobud bo'ladi. Rejali iqtisodiyot tizimida barcha korxonalar davlat tasarrufida bo'lganligi bois bunday voqealarning ro'y berishi natijasida yetkazilgan zararlar, aksariyat holatlarda, davlat budjeti mablag'lari hisobidan qoplangan.

Ammo, iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazish bilan bog'liq iqtisodiy islohotlar mulkiy munosabatlarni tubdan o'zgartirib yubordi. Mulklar davlat tasarrufidan chiqarilishi tufayli xususiy va boshqa mulkchilik shaklidagi korxona va tashkilotlar barpo etildi. Tabiiyki, yangi sharoitda davlat xususiy sektordagi korxona va tashkilotlarning mulkiy manfaatlariga yetkazilgan zararlar uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olmaydi. Bir tomondan, bozor sharoitida raqobatning mavjud bo'lishi hamda turli ichki va tashqi xavf-xatarlar tadbirkorlik

faoliyatini bir maromda amalga oshirishga tahdid solsa, ikkinchi tomondan, yuqori foyda olishga intilish katta tavakkalchiliklar qilishni talab etadi.

Har qanday yuridik shaxs o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkni saqlashga, avaylab-asrashga manfaat bo'ladi. Bu mulkiy manfaat sug'urta obyekti bo'lib hisoblanadi.

Yuridik shaxslarning quyidagi mulklarini saqlash bilan bog'liq ularning mulkiy manfaati sug'urta obyekti sifatida qabul qilinishi mumkin:

- binolar, inshootlar, tugallanmagan qurilish obyektlari;
- ishchi mashinalar, uzatish qurilmalar, quvvat beruvchi uskunalar; inventar;

- tovar zaxiralari, xomashyo, materiallar, yoqilg'i va boshqalar.

Sug'urtalanuvchiga mulk huquqi sifatida tegishli bo'lgan mol-mulklar ham, ijara va keyinchalik egalik huquqini berish sharti bilan qabul qilingan mol-mulklar ham sug'urtalanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 915-moddasiga asosan, mulkiy sug'urta shartnomasiga muvofiq bir taraf (sug'urtalovchi) shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga shartnomada nazarda tutilgan voqea (sug'urta hodisasi) sodir bo'lganda boshqa tarafga (sug'urta qildiruvchiga) yoki shartnoma qaysi shaxsning foydasiga tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxsga (naf oluvchiga) bu hodisa oqibatida sug'urtalangan mulkka yetkazilgan zararni yoxud sug'urtalanuvchining boshqa mulkiy manfaatlari bilan bog'liq zararni shartnomada belgilangan summa (sug'urta puli) doirasida to'lash (sug'urta to'lash) majburiyatini oladi¹.

Mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha quyidagilar sug'urtalanishi mumkin:

- muayyan mol-mulkning yo'qotilishi (nobud bo'lishi), kam chiqishi yoki shikastlanishi xavfi;

- fuqarolik javobgarligi xavfi – boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar bo'yicha javobgarlik, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa, shuningdek shartnomalar bo'yicha javobgarlik xavfi;

¹ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi. – T.: «Adolat», 2003, 459 b.

- tadbirkorlik xavfi – tadbirkorning kontragentlari o‘z majburiyatlarini buzishi yoki tadbirkorga bog‘liq bo‘lmagan vaziyatlarga ko‘ra bu faoliyat shart-sharoitlarining o‘zgarishi tufayli tadbirkorlik faoliyatidan kutilgan daromadlarni ololmaslik xavfi.

Yuridik shaxslarning mulkini sug‘urtalash shartnomasi ularning yozma arizasiga asosan tuziladi. Mol-mulkni sug‘urtalash shartnomasi tuzilayotganida sug‘urtalovchi sug‘urta qilinayotgan mol-mulkni ko‘zdan kechirishga, zarurat bo‘lgan taqdirda uning haqiqiy qiymatini belgilash maqsadida ekspertiza tayinlashga haqli. Mol-mulkni yoki tadbirkorlik xavfini sug‘urta qilishda, agar sug‘urta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lsa, sug‘urta puli ularning haqiqiy qiymatidan(sug‘urta shartnomasini tuzish kuni turgan joyidagi haqiqiy qiymati) oshmasligi lozim.

2. Umumiy sug‘urta tarmog‘ining mol-mulklarni sug‘urtalashga oid sinflari. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2002-yil 27 noyabrdagi 413-sonli qaroriga binoan “Sug‘urta faoliyati klassifikatori” tasdiqlangan. Ushbu klassifikatorning 8 va 9-klasslari mos ravishda “Mol-mulkni olovdan va tabiiy ofatlardan sug‘urta qilish” hamda “Mol-mulkni zarardan sug‘urta qilish” deb ataladi.

Yong‘in, portlash, bo‘ron, dovul, jala, ko‘chki, tuproqning cho‘kishi, yemirilish, yer osti suvlari, sel, yashin urishi, zilzila, yadro energiyasi ta’siri natijasida mol-mulk yo‘qotilganda yoki shikastlanganda sug‘urta qoplamasi to‘lanishini ta’minlovchi sug‘urta turlarining jami hukumat qarori bilan tasdiqlangan “Sug‘urta faoliyati klassifikatori”ning 8-klassiga mos keladi.

Do‘l, qalin qor yog‘ishi yoki qattiq sovuq tushishi, buzib kirib o‘g‘irlik qilish va boshqa voqealar natijasida mol-mulk yo‘qotilganda yoki shikastlanganda sug‘urta qoplamasi to‘lanishini ta’minlovchi sug‘urta turlari 9-klass doirasida amalga oshiriladi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, yuridik shaxslarning mol-mulkini sug‘urta qilish huquqiga O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi

tomonidan 8 va 9-klasslar bo'yicha litsenziya olgan barcha sug'urta tashkilotlari haqlidir.

Sug'urta shartnomasi tuzishdan oldin, sug'urta tashkilotining vakili sug'urta himoyasiga olinajak asosiy vositalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishi shart. Ammo, hamma joyda ham bu muhim qoidaga rioya etilmaydi. Oqibatda, ba'zi sug'urtalanuvchilar sug'urta obyekti haqida noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etishi mumkin. Mabodo, sug'urtalangan mol-mulk haqida sug'urta tashkilotiga noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etilganligi ma'lum bo'lsa, bunday holatda sug'urtalovchi sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urta qoplamasini to'lamaslik huquqiga ega bo'ladi.

3. Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash bo'yicha shartnomani tuzish tartibi. Yuridik shaxslarning mulkini sug'urta qilish bo'yicha shartnomalar tuzishdan oldin, ularda bo'sh mablag' bormi yoki yo'qmi ekanligini bilish muhim ahamiyatga ega. Tajribaning ko'rsatishicha, tegishli shartnomalar tuziladi, korxonalarda mablag' yetishmasligi tufayli ular yuridik kuchga kirmasdan qoladi. Sug'urta shartnomasi tomonlar imzolagandan so'ng kuchga kiradi, ammo sug'urta tashkilotining sug'urta hodisasi ro'y berishi oqibatida ko'rilgan zararni qoplash majburiyati uning hisob-kitob raqamiga sug'urta mukofoti kelib tushgandan so'ng boshlanadi. Bu haqda shartnomada alohida ko'rsatiladi. Sababi, sug'urta mukofoti kelib tushmasdan sug'urta qoplamasini to'lash mantiqsizdir va sug'urta nazariyasining fundamental prinsiplariga mos kelmaydi.

Yuridik shaxslarning mulkini va boshqa asosiy vositalarini ixtiyoriy sug'urta qilish qoidalariga ko'ra, korxonalarga sug'urta polisi ular tomonidan sug'urta tashkilotining hisob-kitob raqamiga sug'urta mukofoti kelib tushgandan keyin shartnomada kelishilgan muddatda beriladi. Sug'urta polisi – sug'urta shartnomasi tuzilganlik faktini tasdiqlovchi hujjat. Sug'urta polisida quyidagi rekvizitlar bo'lishi shart: sug'urta kompaniyasining yuridik manzili, sug'urtalanuvchining nomi, sug'urta obyekti, sug'urta badalining miqdori, shartnomaning amal qilish muddati. Sug'urta qoplamasini to'lashda sug'urtalanuvchi sug'urta polisini sug'urta kompaniyasiga taqdim etishi zarur.

Yuridik shaxslarning mulkini sug'urta qilish sug'urtalovchilar bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladi.

Sug'urta shartnomasi – tomonlarning aniq yuridik va moliyaviy munosabatlarini belgilab beruvchi hujjatdir. Shartnomada franshiza qo'llanilishi mumkin. Franshiza – yuridik shaxslar ko'rgan zararining muayyan qismi bo'lib, sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urta tashkiloti ana shu qism doirasida javobgar bo'lmaydi va u to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta qoplamasidan chegirib tashlanadi.

Sug'urtalovchi yuridik shaxsga tegishli mulklarni yong'in, zilzila, toshqin, suv bosishi, ko'chki, bo'ron, yer cho'kishi, ichki sanitariya texnikasi tizimlari buzilishi natijasida to'liq yoki qisman nobud bo'lganda sug'urta qoplamasini, sug'urtalanuvchi bo'lgan korxonalar esa sug'urta mukofotini o'z vaqtida to'lash va shartnomaning boshqa shartlarini bajarish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Mana shu qayd etilgan holatlar sug'urta tashkiloti va yuridik shaxslar o'rtasida mulkni sug'urtalash bo'yicha tuzilgan shartnomaning predmetini tashkil etadi.

4. Sug'urta hodisasi ro'y berganda tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish. Sug'urta hodisasi sodir bo'lganda sug'urta qildiruvchi va sug'urtalovchi o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish haqida oldingi mavzuda atroflicha to'xtalib o'tilgan.

Sug'urta to'voni to'lash haqida dalolatnoma tuzilgandan keyin sug'urtalanuvchining zarar yetkazilishi uchun javobgar shaxslarga nisbatan bo'lgan huquqlari to'langan pul miqdorida sug'urtalovchiga o'tadi. Bunda sug'urtalanuvchi aybdor shaxslardan talab qilish huquqini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni sug'urtalovchiga berishi shart.

Sug'urtalanuvchi zarar yetkazgan shaxsga bo'lgan da'vosidan yoki unga nisbatan bo'lgan talablarning amalga oshirilishini ta'minlovchi huquqlaridan voz kechganda, shuningdek regress talabni qo'yish uchun zarur bo'ladigan hujjatlarni sug'urtalovchiga berishdan bosh tortganda sug'urtalovchi sug'urta to'voni to'lashdan ozod bo'ladi.

Shartnomaga kiritiladigan hamma qo'shimcha va o'zgartirishlar, shuningdek prolongatsiya, bekor qilish yoki to'xtatish tomonlarning roziligi bilan o'zaro xabar berilgan holda yozma ravishda amalga oshirilmog'i dardkor.

Sug'urta shartnomasidan kelib chiquvchi barcha nizo va kelishmovchiliklar tomonlarning muzokara olib borishi yo'li bilan hal etiladi, kelishuvga erishib bo'lmagan taqdirda esa tegishli muddat ichida O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda qarab chiqish uchun xo'jalik sudiga oshiriladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasida sug'urta obyekti bo'lib nima xizmat qiladi?
2. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtalash bo'yicha shartnoma nima asosida tuziladi?
3. Yuridik shaxslarning mol-mulki qanday hodisalarning ro'y berishi natijasida yetkazilgan zarardan sug'urta qilinadi?
4. Mol-mulklarni sug'urta qilish sug'urta faoliyati klassifikatori-ning qaysi sinflarida ko'rsatilgan?
5. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasi bo'yicha tuzilgan sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urtalanuvchi qanday huquqlarga ega?
6. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasi bo'yicha tuzilgan shartnoma qaysi holatlarda bekor etilishi mumkin?
7. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasida sug'urtalovchining sug'urta qoplamasini to'lash bo'yicha majburiyati qachon boshlanadi?
8. Sug'urta hodisasi ro'y berganda korxona qanday chora-tadbirlarni amalga oshiradi?
9. Sug'urta qoplamasi yuridik shaxsga qaysi hujjatlar asosida to'lanadi?
10. Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasini rivojlantirish muammolari haqida so'zlab bering.

13-MAVZU: GAROVGA QO‘YILGAN MULKNI SUG‘URTALASH QOIDALARI

- 1. Garovga qo‘yilgan mol-mulk sug‘urtasining mohiyati.**
- 2. Garovga qo‘yilgan mol-mulk sug‘urtasini amalga oshirish tartibi.**
- 3. Garovga qo‘yilgan mol-mulk sug‘urtasi bo‘yicha sug‘urta qoplamalarini amalga oshirish.**

1. Garovga qo‘yilgan mol-mulk sug‘urtasining mohiyati. Bank ishi ham har qanday tadbirkorlik kabi risklar bilan bog‘liq. Xorijiy sug‘urtalash tajribasida, keyingi vaqtlarda mamlakat tajribasida ham bank risklarini sug‘urtalash bo‘yicha polisni banklar kredit ta‘minotining umumiy jildi tarkibiga kiritmoqda. An‘anaviy bank paketida haddan ziyod ishonch bilidirish sababidan vujudga keladigan zararlardan, qarz oluvchilar tomonidan o‘z majburiyatlarini bajarmaslik sababli vujudga keladigan zararlardan sug‘urtalash, bank binosida saqlanayotgan qimmatliklarning yo‘qolishi yoki shikastlanishidan sug‘urtalash, shuningdek bank mol-mulkiga tabiiy ofatlar, talafotlar va uchinchi shaxslarning noqonuniy xatti-harakatlari sababli yetkazilgan zararlarni sug‘urtalash kabi sug‘urta turlari mavjud bo‘ladi.

Mamlakat tajribasida banklar odatda kredit berish chog‘ida qarz oluvchidan bankka kredit ta‘minoti sifatida garovga qo‘yilgan mulkni sug‘urtalashni talab etadilar yoki o‘zlari sug‘urta qil-diruvchi sifatida yuz ko‘rsatadilar. Garov sug‘urtasi O‘zbekiston Respublikasining “Garov to‘g‘risida”gi qonunining 12-moddasida ko‘zda tutilgan bo‘lib, unda kredit ta‘minlangan garov summasidan past bo‘lmagan, ayni vaqtda uning haqiqiy bahosidan ortiq summaga sug‘urtalash belgilangan. Bank tomonidan lizingga berilayotgan mol-mulk ham sug‘urtalanishi darkor. O‘zbekiston Respublikasi

qonunlariga zid bo'lmagan mol-mulkka egalik qilish, foydalanish va boshqarish bilan bog'liq mulkiy manfaatlar sug'urtalash obyektlari hisoblanadi. Sug'urtalash sug'urta shartnomasini tuzgan shaxs, ya'ni sug'urtalanuvchi yoki mulk yo'qotilganda yoki zararlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishi mumkin bo'lgan sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan boshqa jismoniy yoki huquqiy shaxs (Nafdor) foydasiga amalga oshiriladi.

2. Garovga qo'yilgan mol-mulk sug'urtasini amalga oshirish tartibi. Sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga yoki benefitsiar (Nafdor) ga sug'urtalangan mol-mulkning jismoniy yo'qolishi va shikastlanishidan ko'rilgan to'g'ridan to'g'ri zararlarni quyidagilar natijasida yuzaga kelgan bo'lsa qoplaydi:

- yong'in, portlash, bo'ron, dovul, jala, yerning ko'chishi, yerning cho'kishi, yerning surilishi, yer osti suvlarining harakati, sel, chaqmoq urishi, zilzila;

- do'l ko'p qor yog'ishi yoki muzlash; qulfni buzib qilingan o'g'rilik; mashina va mexanizmlarning, qurilish materiallari va qurilmalarning, shuningdek, uchuvchi jismlarning qulab tushishi; isitish tizimlari, suv o'tkazgich va kanalizatsiya tarmoqlarining buzilishi; ichki santexnika tizimlarining yorilishi; uchinchi shaxslarning qonunga xilof ravishda qasddan sodir etgan xatti-harakatlari.

Quyidagilar natijasida sodir bo'lgan voqealar sug'urta hodisasi hisoblanmaydi:

- sug'urtalanuvchi, nafdor yoki ular vakillarining belgilangan yong'indan xavfli yoki portlovchi narsa va buyumlarni saqlash qoidalari va alohida mulk turlari bilan muomala qilishda belgilangan boshqa qoidalarni qasddan buzishi;

- o'z-o'zidan yonish, achish, chirish yoki boshqa tabiiy xususiyatlar;

- mol-mulkning o'g'irlanishi, uchinchi shaxslar tomonidan qonunga zid, qasddan sodir etilgan harakatlar natijasida yo'q qilinishi yoki shikastlanishi, agar ushbu holat tegishli tashkilotlarga xabar qilinmagan, shuningdek bu tashkilotlar tomonidan ushbu hodisa tasdiqlanmagan bo'lsa;

- kuya, parazit, termit yoki boshqa hasharotlar, ko'rinmagan nuqsonlar, tabiiy eskirish, chirish, mog'orlash, ob-havo namligi natijasida keltirilgan shikastlanish, buzilish va zararlar;

- sug'urtalanuvchi yoki ularning vakillariga ma'lum bo'lgan va Sug'urtalovchining javobgarligi kuchga kirishidan oldin mavjud bo'lgan mol-mulkning nuqsonlari;

- sug'urtalanuvchi yoki uning vakillari tomonidan sug'urtalangan mol-mulkdan foydalanish qoidalari buzilishi natijasida sodir bo'lgan zararlar;

- doimiy mavjud bo'lgan foydalanish omillari (eskirish, korroziya) ning ta'siri va ob-havo omillari ta'sirida asta-sekin zararlanishlar yoki sug'urtalangan buyumlarning ishlatilmasligi;

- mol-mulkni tashish, shuningdek, sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan joyda saqlanishi;

- sug'urtalanuvchining sug'urtalovchiga zararlangan buyumlarni yoki ularning qoldiqlarini, zararlangan buyumlarning butkul yo'q bo'lib ketgan hollarini istisno qilgan holda taqdim etishdan bosh tortishi;

- sug'urta shartnomasida qayd etilmagan boshqa barcha hodisalar;

- loyiha-smeta hujjatlarida ko'rsatilgan ishlarning qisman yoki butunlay to'xtatilishidan zararlar;

- ko'rsatilgan mol-mulkka rasman biriktirilmagan va ishlash uchun maxsus o'qitilmagan shaxslar tomonidan mol-mulklardan foydalanish va xizmat ko'rsatish natijasida ko'rilgan zararlar;

- yoqilg'i-moylash materiallari, ximikatlar (kimyoviy moddalardan tayyorlangan moddalar), muzlatish suyuqliklari va boshqa yordamchi materiallarning yo'qolishi yoki zararlanishidan ko'rilgan zararlar;

- loyiha - smeta hujjatlarida ko'zda tutilmagan tajriba va tadqiqot ishlari;

- yadroviy portlash, radiatsiya yoki radioaktiv zaharlanish ta'siri;

- harbiy harakatlar, manyovrlar yoki boshqa harbiy tadbirlar.

Agar mol-mulk sug'urta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, Sug'urtalovchi sug'urtalangan mol-mulk davlat organlarining farmoyishi bilan olib qo'yilishi, musodara qilinishi, rekvizitsiya qilinishi, xatlanishi yoki yo'q qilib tashlanishi oqibatida ko'rilgan zararlar uchun sug'urta qoplamasini to'lashdan ozod qilinadi.

Sug'urtalash quyidagilarga taalluqli emas:

- quyma qimmatbaho metallar yoki qimmatbaho toshlarga;
- portlovchi moddalarga;
- naqd pullarga;

– yerning ko'chishi, yerning cho'kishi, suv toshishi va boshqa tabiiy ofatlar yuz berish xavfi bor hududlarda joylashgan hamda avariya holatda bo'lgan imorat, inshoot va boshqa mulklarga shu xavf haqida o'rnatilgan tartibda e'lon qilinganidan so'ng.

Bevosita zararlar har qanday holatda ham, garchi, ular yong'in yoki boshqa sug'urta hodisasi natijasida sodir bo'lgan bo'lsa ham qoplanilmaydi.

Garovga qo'yilgan mulk sug'urtasida uning qiymati garovga qo'yuvchi va garovni saqlovchi yoki ushbu faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyaga ega bo'lgan mustaqil auditorlik tashkilotlari o'rtasida tuziladigan baholash dalolatnomasiga asosan belgilanadi. Agar garov shartnomasi bo'yicha tomonlar jismoniy shaxslar bo'lsa, garovga qo'yilgan mulk qiymati tomonlarning keli-shuviga binoan belgilanishi mumkin.

Mol-mulkni sug'urtalashda, agar sug'urta shartnomasida boshqa shart belgilanmagan bo'lsa, sug'urta puli mol-mulkning shartnoma tuzilayotgan kunda joylashgan joydagi haqiqiy qiymati (sug'urta puli) dan yuqori bo'lmasligi kerak.

3. Garovga qo'yilgan mol-mulk sug'urtasi bo'yicha sug'urta qoplapmalarini amalga oshirish. Sug'urtalanuvchi sug'urta hodisasi yuz bergani haqida xabar topganidan so'ng darhol bu haqda sug'urtalovchini yoki uning vakilini xabardor qilishi kerak. Agar shartnomada sug'urta hodisasi yuz berganini xabar berishning muddati va usullari belgilangan bo'lsa, u holda sug'urtalanuvchi xabar berishni shartnomada belgilangan muddatda va usulda amalga oshirishi kerak. Xuddi shunday majburiyat nafdor shaxsga ham yuklatiladi, agar u uning foydasiga tuzilgan shartnoma yuzasidan sug'urta qoplamasiga da'vo qilish huquqidan foydalanmoqchi bo'lsa. Ushbu majburiyat bajarilmasa, sug'urtalovchi sug'urta qoplamasini to'lamaslikka haqlidir,

agar sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz bergani haqida o'z vaqtida xabardor qilingani isbotlanmasa yoki bunday ma'lumotlarni yo'qligi uni sug'urta qoplamasini to'lash majburiyatidan ozod qilmasligi holatlarida.

Sug'urtalanuvchining sug'urta qoplamasini to'lash haqidagi arizasida quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

- sug'urta hodisasining tavsifi va sanasi;
- sug'urtalanuvchining sug'urta hodisasi yuz bergandagi xatti-harakatlari;
- zarar miqdori va sug'urtalanuvchi da'vo qilayotgan sug'urta qoplamasining, tegishli ro'yxat hamda summa miqdori;
- uchinchi shaxslardan olingan tovon miqdori.

Sug'urta shartnomasida ko'zda tutilgan sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalanuvchi yetkazilishi mumkin bo'lgan zarar miqdorini kamaytirish uchun oqilona va mumkin bo'lgan choralar ko'rishga majbur.

Sug'urtalanuvchi tomonidan qoplanadigan zararlar miqdorini kamaytirish maqsadida qilingan xarajatlar, agar bu xarajatlar zarur yoki sug'urtalovchining topshirig'iga binoan qilingan bo'lsa, ammo bu chora-tadbirlar samarasiz bo'lsa ham sug'urtalovchi tomonidan albatta qoplanishi zarur. Bu xarajatlar sug'urta pulining sug'urta qiymati nisbatiga mutanosib tarzda, boshqa zararlar qoplash bilan birgalikda ular sug'urta pulidan oshib ketishidan qat'i nazar qoplanadi.

Sug'urta qoplamasi sug'urtalanuvchining zararni qoplash haqidagi yozma arizasiga hamda vaziyat talab qilgan holatlarda tegishli tashkilot va organlarning hujjatlariga muvofiq to'lanadi.

Sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta hodisasi yuz bergani haqida xabar qilinganidan so'ng sug'urtalanuvchi, nafdor, sug'urtalovchi va zarur hollarda vakolatli organlar vakillaridan iborat komissiya tuziladi.

Sug'urta hodisasi sug'urta polisida ko'rsatilgan muddat davomida yuz bergani tasdiqlansa, komissiya tomonidan shikastlanishlarning sababi va hajmi ko'rib chiqiladi, shikastlanish va yo'qotishlar miqdori aniqlanadi hamda tomonlarning dalolatnomasida qayd qilinadigan, to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta qoplamasining miqdori belgilanadi. Ushbu dalo-

latnoma sug'urtalovchining sug'urtalanuvchiga sug'urta shartnomasida belgilangan muddatda qoplama to'lashiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Agar tomonlar zararning sababi va hajmi yuzasidan o'zaro kelisha olishmasa, u holda mustaqil ekspertiza o'tkazilishi mumkin.

Sug'urta pulidan kam miqdorda to'langan sug'urta qoplamasi sug'urta shartnomasidagi, sug'urta puli bilan to'langan sug'urta qoplamasi o'rtasidagi farq miqdorida muddati tugagunga qadar o'z kuchini saqlab qoladi.

Agar zarar uning sababchisi tomonidan butunlay qoplangan yoki sud qaroriga binoan uning zimmasiga yuklatilgan bo'lsa, u holda sug'urtalanuvchi sug'urta qoplamasini talab qilish huquqidan mahrum bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Garov tushunchasiga izoh bering.
2. Qaysi mol-mulkni garovga qo'yish mumkin?
3. O'zbekiston Respublikasining "Garov to'g'risida"gi Qonunida garovni sug'urtalash haqida nima deyilgan?
4. Garovga qo'yilgan mol-mulkni sug'urtalashdan oldin qanday ishlar amalga oshiriladi.
5. Garovga qo'yilgan mulkni qaysi tashkilotlar baholash huquqiga ega.
6. Garovga qo'yilgan mulkni sug'urtalashda nechta taraf ishtirok etadi.
7. Garovga qo'yilgan mol-mulkni sug'urtalashning asosiy shartlarini tushuntirib bering.
8. Garovga qo'yilgan mol-mulkni sug'urtalashda sug'urta mukofati qanday hisoblanadi?
9. Garovga qo'yilgan mol-mulkni sug'urtalash bo'yicha zararlarni qoplash tartibi kim tomonidan ishlab chiqiladi?

14-MAVZU: TRANSPORT VOSITALARINI IXTIYORIY SUG'URTALASH

- 1. Avtomobil transportini sug'urta qilishning mohiyati va zarurligi.**
- 2. Transport vositalarini sug'urtalashning turlari.**
- 3. Transport vositalarini sug'urtalashning asosiy shartlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.**

1. Avtomobil transportini sug'urta qilishning mohiyati va zarurligi. Ma'lumki, barcha turdagi transport vositalari, ayniqsa avtomobil transporti vositalari yuqori xavfni keltirib chiqaruvchi asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi va xalqimiz hayoti farovonligini yanada yaxshilanishi yo'lida amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlarning samaradorligi respublikamiz avtomobil sanoatini rivojlanishi, transport vositalarini keskin ko'payishi bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy talablar darajasidagi dinamik va tezlik xususiyatlari yuqori bo'lgan transport vositalarining soni va yo'llarda harakat jadalligi yil sayin o'sib bormoqda. Bu esa o'z navbatida harakat xavfsizligini ta'minlash, yo'l-transport hodisalarining oldini olish, fuqarolarimizning hayoti va sog'lig'ini, mol-mulklarini himoya qilish yuzasidan samarali tadbirlarni amalga oshirish, sodir etilayotgan hodisalarining oqibatlariga ularni yuzaga kelishi shart-sharoitlariga e'tiborni kuchaytirish lozimligini taqozo qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, yer yuzida yo'l-transport hodisalari oqibatlarida yiliga 1,5 millionga yaqin kishi halok bo'lmoqda, jarohatlanganlar soni esa bundan 20-30 marta ko'pdir.

Ulardan ko'rilayotgan zarar esa mamlakatlar milliy daromadining qariyb 2-4 foizini tashkil etadi. Bunday talafotlarni hatto urush va tabiiy ofatlar natijasi bilan ham tenglashtirib bo'lmaydi. Yo'l-transport

hodisalari va ularning oqibati mamlakat iqtisodiyotiga va jamiyatning ma'naviy hayotiga juda katta zarar yetkazayotganligi sababli ularning oldini olish davlatimiz oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda amalga oshirilayotgan islohotlar talablaridan kelib chiqqan holda yo'l harakati xavfsizligini yanada takomillashtirish, sohaga oid qonunlarni liberallashtirish, fuqarolarimizga, ayniqsa harakat ishtirokchilariga qulayliklar yaratish, ularda harakatlanish madaniyatini shakllantirish, huquqiy savodxonligini yuksaltirish borasida ham izlanishlar olib borilayapti. Jumladan, yo'l harakati ishtirokchilarining xavfsizligini ta'minlash maqsadida "O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksi"ga 2006, 2007 va 2008-yillarda kiritilgan telefondan foydalanish; xavfsizlik kamaridan foydalanish; monitordan foydalanish yoki o'zboshimchalik bilan displey o'rnatish kabi qoidabuzarliklar uchun javobgarlik bo'yicha kiritilgan bir qator yangi normalar o'zining ijobiy samarasini berib, og'ir oqibatli yo'l-transport hodisalarining kamayishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Avtotransport vositalari sug'urtasida ehtimol tutilgan xatarlarni sug'urtalash shartlarini ko'zda tutuvchi sug'urtalashning – avtotransport vositasiga yetkazilgan zararni yoki avtomobilning olib qochilishini sug'urtalash kabi alohida xatarlarni sug'urtalashdan tortib to'amalda "avtokasko" nomini olgan barcha xatarlardan sug'urtalashgacha qamrab oluvchi keng ro'yxatdan foydalaniladi.

Transport vositalarini sug'urta qildirish huquqiga O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, shuningdek doimiy istiqomat qiluvchi muxojirlar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ega bo'lib hisoblanadi. Bunda mototransport vositasining sug'urtalanuvchisi sifatida o'n olti yoshga to'lgan shaxslar, boshqa transport vositalari bo'yicha esa o'n sakkiz yoshga yetganlar ham qatnashishi mumkin. Transport vositasi sug'urtalanuvchiga egalik huquqi asosida tegishli bo'lsa, yoki ijaraga olingan bo'lsa, yoxud sug'urtalanuvchi transport vositasidan boshqa qonuniy yo'l qo'yilgan asoslarda foydalanayotgan, jumladan mazkur transport vositasidan huquqiy asosda ishonchnoma bilan foydalanish (tasarruf etish) uchun berib qo'yilgan bo'lsa, sug'urtalash uchun qabul qilinadi.

Sanab o'tilgan asoslar transport vositasini sug'urtalash shartnomasini tuzish chog'ida sug'urtalanuvchining sug'urta manfaatining haqqoniyligini tasdiqlaydi. Sanab o'tilgan mulkiy manfaatlar bir vaqtning o'zida mazkur transport vositasidan foydalanuvchi yuqorida ko'rsatilgan barcha shaxslar tomonidan sug'urtalanishi mumkin, chunki ular transport vositasini ishlatish jihatidan bir xilda haqqoniy sug'urta manfaatiga ega hisoblanadilar. Biroq sug'urta to'lovi faqat sug'urta shartnomasini tuzgan shaxsning o'zigagina to'lanadi.

2. Transport vositalarini sug'urtalashning turlari. Transport vositalari turli xil sug'urta xatarlarini o'z ichiga olgan quyidagi shartlar asosida sug'urtalanishi mumkin:

1. Barcha turdagi xatarlardan sug'urtalash, yoki "avtokombi" sug'urtasiga qabul qilingan avtotransport vositasidan foydalanish bilan bog'liq sug'urta xatarlarining keng qamrovli ro'yxatidan iborat. Sug'urtalangan transport vositasining yo'qolishi yoki shikastlanishi, ana shu transport vositasidan foydalanish chog'ida jabrlanuvchilarning hayoti va salomatligiga yoki mol-mulkiga ziyon yetkazilishi, haydovchining va yo'lovchilarning hayoti hamda salomatligiga yetkazilgan ziyon sababli kelib chiqqan sug'urtalanuvchining zararlari-ni sug'urtalovchi tomonidan to'lab berilishini, avtomobil salonidagi bagajga va boshqa ashyolarga yetkazilgan zarar qoplanishi zarur.

Bagaj sug'urtasi osori-atiqalarga va boshqa qimmatbaho metallardan, qimmatbaho va yarim qimmatbaho shuningdek, sayqal beriladigan toshlardan yasalgan beqiyos qimmatga ega ashyolarga, diniy xususiyatga ega ashyolarga, kolleksiyalarga, suratlariga, qo'l-yozmalarga, pul belgilariga, qimmatli qog'ozlarga, hujjatlarga va fotosuratlariga, shuningdek sug'urtalanuvchiga yoki uning oila a'zolariga tegishli bo'lmagan yoki xususiy tadbirkorlik faoliyatiga ko'ra sotish uchun mo'ljallangan ashyolarga nisbatan qo'llanilmaydi.

2. Avtomobil egasining fuqarolik javobgarligi sug'urtasi. Bunday sug'urta sug'urtalanuvchining transport vositasidan foydalanish chog'ida uchinchi shaxslarga mol-mulkini shikastlanishi, vafot etishi

yoki jismoniy jarohatlar yetkazilishi orqali yuzaga keladigan fuqarolik javobgarligi holatlari uchun qo'llaniladi.

3. "Avtokasko" sug'urtasi shartlariga ko'ra sug'urtalanuvchiga sug'urta shartnomasida belgilangan holatlarda transport vositasining to'la ravishda yoki uning ayrim qismlarining shikastlanishi, to'liq nobud bo'lishi yoki yo'qolishi natijasida yetkazilgan har qanday zarar yuzasidan sug'urta himoyasi taqdim etilishi mumkin. "Avtokasko" sug'urtasi bilan foydalanishda bo'lgan har qanday turdagi transport vositalari, xususan: yuk avtomobillari va maxsus avtomobillar, mashinalar va avtobuslar, yengil avtomobillar va ularning shataklari, traktorlar, mototsikllar, shuningdek ularga o'rnatilgan qo'shimcha moslamalar: avtomagnitolalar, boshqarishning kompyuter vositalari kabilar qamrab olinadi.

3. Transport vositalarini sug'urtalashning asosiy shartlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari. Avtomobil transporti vositalarining "avtokasko" sug'urtasi odatda turli ko'rinishdagi sug'urta hodisalari (xatarlari) sodir bo'lishi holatlari uchun tuziladi va sug'urtalanuvchining tanloviga muvofiq transport vositasining shikastlanishi, yo'q qilinishi yoki yo'qolishi sababli kelib chiqqan zararni to'liq va qisman qoplanishini ko'zda tutadi.

"To'liq qoplama" sharti asosida sug'urtalash har qanday hodisa natijasida kelib chiqqan zararining to'liq qoplanishini nazarda tutadi, bundan faqat g'ildirak shinalarining protektori yo'l qo'yilganidan ortiq darajada eskirishi oqibatida, texnikaviy nosozlik oqibatida shikastlanishi bundan istisno etiladi.

Qisman qoplash shartlari turlicha bo'lishi mumkin:

- tabiiy ofat, yong'in, portlash, yo'l (suv) – transport hodisasi (g'ildirak shinalarining shikastlanishidan tashqari, agar bunda transport vositasiga boshqa zarar yetkazilmagan bo'lsa), o'g'irlanishi yoki olib qochilishi, o'g'irlashga (olib qochishga) urinish, jumladan transport vositasining alohida qismlari, jihozlari va moslamalarining o'g'irlanishi natijasida yetkazilgan zarar qoplanadi;

- tabiiy ofat, yo'l-transport hodisasi (oynalarning sinishi, shinalarning shikastlanishidan tashqari, agar bunda transport vositasiga

boshqa ziyon yetmagan bo'lsa), o'g'irlanishi yoki olib qochilishi natijasida yetkazilgan zarar qoplanadi;

- yong'in, portlash, yo'l-transport hodisasi (oynalarning sinishi, shinalarning shikastlanishidan tashqari, agar bunda transport vositasiga boshqa ziyon yetmagan bo'lsa) natijasida yetkazilgan zarar qoplanadi.

Sug'urtalashning yuqorida keltirilgan shartlaridan qat'i nazar, har qanday ravon harbiy harakatlar, harbiy holat e'lon qilinishi, fuqaro g'alayonlari, radioaktiv zararlanish natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 964-moddasiga asosan (agar mazkur xatarlarni sug'urta xatarlari doirasiga kiritilishi bevosita sug'urta shartnomasida belgilab qo'yilgan bo'lmasa) qoplanmaydi.

Sug'urta shartnomasi odatda bir yilgacha muddatga tuziladi. Sug'urta summasining miqdori sug'urtaga qabul qilinayotgan transport vositasining qiymatidan (eskirishini ham hisobga olgan holda) yuqori bo'lishi mumkin emas.

Sug'urta hodisasi vujudga kelganda tomonlarning o'zaro munosabatlari sug'urta shartnomasiga asosan tartibga solinadi. Sug'urta hodisasi sodir bo'lgani to'g'risida sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasida belgilab qo'yilgan muddat ichida, imkon qadar zudlik bilan sug'urtalovchiga xabar berishi shart. O'z vaqtida xabar bermaslik sug'urta to'lovini to'lanishini rad etish uchun asos bo'lishi mumkin. Sug'urta shartnomasi shartlarida, odatda, yo'l transporti hodisasi sodir bo'lganda sug'urtalanuvchi darhol sug'urtalovchi bilan bog'lanishi va undan uchinchi shaxslarga va tashkilotlarga murojaat yetish yuzasidan keyingi xatti-harakatlari yuzasidan maslahat olishi darkor.

Bu ayniqsa avtomobil egalari javobgarlik sug'urtasi shartnomasi bo'yicha uchinchi shaxslarning mol-mulkiga zarar yetkazilgan holatlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Avtotransport vositasi shikastlangan holda sug'urtalanuvchi ta'mirlash ishlari boshlangunga qadar transport vositasini sug'urtalovchi vakiliga ko'zdan kechirish uchun taqdim etishi darkor va yetkazilgan zararlar miqdori sug'urta

tashkilotining ko'zdan kechirish hujjatlarida o'z ifodasini topishi kerak.

Mana shu tekshirishlar keyinchalik sug'urta to'lovi miqdorini hisoblab chiqarish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Sug'urta hodisasi yuz berganligi to'g'risida o'z vaqtida xabar berilmaganligi kabi, yo'l-transport hodisasidan so'ng transport vositasini sug'urtalovchiga ko'zdan kechirish uchun taqdim etmaslik ham sug'urta to'lovini rad etish uchun asos bo'la oladi. Sug'urta hodisasi vujudga kelishi munosabati bilan qilinadigan xatti-harakatlari asosidagi sug'urtalanuvchining majburiyatlari sug'urta shartnomasida belgilab qo'yiladi va uning muhim shartlarini tashkil etadi.

Baxtsiz hodisadan sug'urtalashda yo'l-transport hodisasi natijasida haydovchining yoki yo'lovchilarning har qanday jarohat olishi sug'urta hodisasi bo'lib hisoblanadi. Bunday hodisalar yo'l harakati xavfsizligi organlari tomonidan ro'yxatga olinishi shart. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga muvofiq bu aybdorga qarshi jinoiy ish qo'zg'atilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yetkazilgan zarar hajmi sug'urta tashkiloti tomonidan sug'urtalangan avtotransport vositasining nobud bo'lishi, shikastlanishi yoki o'g'irlanishi dalolatini va sharoitlarini tasdiqlovchi mutasaddi idoralardan olingan zarur hujjatlar mavjud bo'lsa, sug'urta dalolatnomasi asosida, transport vositasiga shikast yetgan hollarda, bundan tashqari, uni ta'mirlash yoki qayta tiklash xarajatlari smetasini ham hisobga olgan holda aniqlanadi.

Qoplama yetkazilgan zarar hajmida, ammo sug'urta shartnomasida belgilab qo'yilgan sug'urta summasidan ko'p bo'lmagan hajmda, ya'ni dastlabki xatar tizimi asosida, yoki sug'urta summasi transport vositasining haqiqiy qiymati miqdorida to'lab beriladi.

Ayni chog'da avtotransport vositasini shikastlanish hodisasiga sug'urtalash shartlarida sug'urtalangan avtomobilning to'liq konstruktiv nobud bo'lishi tushunchasi ham mavjud bo'ladi. Qoidaga ko'ra, konstruktiv nobud bo'lish tushunchasi shunday sug'urta hodisasidirki, bunda zarar sug'urtalangan avtomobil sug'urta summasining (sug'urta qiymatining) 75,0 foizidan oshib ketadi. Bunday holda sug'urtala-

nuvchi to'liq sug'urta summasiga teng miqdordagi qoplamani olib, sug'urtalangan transport vositasidan sug'urtalovchi foydasiga voz kechishi (abandon) mumkin.

Avtomobilni olib qochish yoki o'g'irlash hodisasida sug'urta hodisasini tavsiflash uchun asos bo'lib, avtotransport vositasining yo'qolishi yuzasidan jinoiy ish qo'zg'atilgani to'g'risida ichki ishlar idoralari tomonidan berilgan ma'lumotnoma xizmat qiladi. Ayrim sug'urtalovchilarning sug'urta qoidalarida sug'urta qoplamasini to'lash uchun jinoiy ishning to'xtatilishi to'g'risidagi qaror asos sifatida olingan bo'ladi. Bunday qaror jinoiy-protsessual qoidalarga binoan jinoiy ish qo'zg'atilganidan keyin uch oy mobaynida aybdorlar topilmasa qabul qilinadi. Ana shu qaror olinganidan so'ng sug'urta qoplamasi shartnomada belgilangan va bir necha kundan bir oygacha muhlatni o'z ichiga oladigan muddat ichida to'lab beriladi. Mana shunday kutish muddati olib qochilgan avtomobilni qidirish va sug'urtalanuvchiga qaytarish imkoniyatini yaratish uchun o'rnatiladi.

Avtotransportni sug'urtalash qoidalarida sodir bo'lgan hodisa sug'urta hodisasi deb hisoblanmaydigan va uning vujudga kelishi sug'urta qoplamasi to'lanishini keltirib chiqarmaydigan shartlar ham ko'rsatiladi. Ana shunday asoslar qatoriga yo'l-transport hodisasini spirtli ichimlik iste'mol qilgan holda sodir etilishi, yo'l harakati qoidalarining qo'pol tarzda buzilishi, nosoz avtomobildan foydalanilishi, avtotransport vositasidan maqsadga nomuvofiq tarzda foydalanilishi, sug'urtalanuvchi yoki avtomobildan boshqa foydalanuvchilarning g'arazli niyatlari mavjud bo'lishi holatlari kiritiladi. Sug'urta qoplamasini to'lanishini rad etish asoslarining ro'yxati sug'urta shartnomasida belgilab qo'yiladi va ularning barchasi sug'urtalanuvchining yoki naf oluvchining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari bilan bog'liq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida avtotransport vositalarini sug'urtalash xizmatlari ko'plab kompaniyalar tomonidan ko'rsatiladi, ammo yig'ilgan mukofotlarning katta qismi (50,0 foizga yaqin) yirik sug'urta kompaniyalari hissasiga (taxminan 6 ta kompaniya) to'g'ri keladi. Shuni ham hisobga olish kerakki, avtosug'urta bilan shug'ullanuvchi

ko'pgina kompaniyalar bu sohada hali yetarli tajribaga ega emas va malakali mutaxassislar taqchilligini boshdan kechirmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Transport vositaliriga qanday risklar xavf solishi mumkin?
2. Transport vositalarini ixtiyoriy sug'urtalashda shartnomalarni tuzish.
3. Transport vositalarini sug'urtalashda qanday hujjatlar talab etiladi?
4. "Kasko-sug'urta" tushunchasining mohiyatini ochib bering.
5. Transport vositalarini ixtiyoriy sug'urtalashda tarif stavkasiga ta'sir etuvchi omillarni sanang.
6. Transport vositlarini ixtiyoriy sug'urtalashda sug'urta mukofoti qanday hisoblanadi?
7. Transport vositalarni sug'urtalashda sug'urta qildiruvchining huquqlari nimalardan iborat?
8. Transport vositalarini sug'urtalashda zararlar qanday tartibda qoplanadi?

15-MAVZU: YUKLARNI IXTIYORIY SUG'URTA QILISH TARTIBI

- 1. Yuklarni sug'urtalashda sug'urta risklari.**
- 2. Yuklarni sug'urtalashning xalqaro amaliyoti.**
- 3. Yuklarni sug'urtalashda qo'llaniladigan xalqaro talablar.**

1. Yuklarni sug'urtalashda sug'urta risklari. Yuklarning shikastlanishi, halokatga uchrashi, o'g'irlanishi va yetkazib berilmasligi – azal-azaldan yuklarni tashish bilan bog'liq risklar hisoblanadi.

Ko'p asrlik xalqaro amaliyot va mamlakatda to'plangan tajriba yuklarni sug'urtalash mol-mulk sug'urtasining keng tarqalgan turlaridan biri ekanligi bo'yicha aniq tasnifni belgilab berdi. Yuklarni sug'urtalash mol-mulk sug'urtasi turlarining ichida talab eng katta bo'lgan va barqaror rivojlanib borayotgan turlaridan hisoblanadi. Dunyo bo'yicha risklar bilan bog'liq sug'urtalar bo'yicha umumiy mukofotlarning umumiy hajmida yuklar sug'urtasi hissasi 15 foizni tashkil etadi. Yuklar sug'urtasi bo'yicha shartnoma tuzishning va zararlarni muvofiqlashtirishning asrlar davomida shakllangan taomili mavjud bo'lib, ular maxsus qoidalar va ko'rsatmalar yig'indisi tarzida to'plangan.

Transport amaliyotlari, agar ular eksport qiluvchi mamlakatning va import oluvchi mamlakatning chegarasidan olib o'tish bilan bog'liq bo'lsa, xalqaro amaliyot bo'lib hisoblanadi. Bunday transport amaliyotlari chog'ida yuklarni jo'natuvchi va oluvchi o'rtasida, shuningdek, ular bilan tashib beruvchilar o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar xalqaro xususiyatga ega bo'lib, xalqaro kelishuv bitimlari asosida hal qilinadi.

Tashilayotgan yuklarning xususiyatlariga ko'ra sug'urtalash quyidagi turlarga ajratiladi:

– asosiy yuklar sugʻurtasi. Asosiy yuklar sugʻurtasi (tashqi savdo amaliyotlari atamasi) oʻz ichiga standart, umum qabul qilingan tarzga joylashtirilgan va tashishning alohida shartlarini talab qilmaydigan yuklar kiritiladi;

- quyma, sochma va uyma yuklar sugʻurtasi;
- qishloq xoʻjaligi va boshqa turdagi hayvonlar sugʻurtasi;
- «maxsus» sugʻurta (qimmatbaho metallar, bank banknotalari, tangalar).

Yuklarning eng koʻp shikastlanishi ularni tashish chogʻida sodir boʻladi. Yuklarning buzilish xavfidan hamda dengiz transportida tashish chogʻidagi dengiz suvining, samolyotlarda tashish chogʻida havo bosimining ularga taʼsiridan tashqari, yuklarni yoʻqotish va buzilishi transportning barcha turlari uchun ham xos boʻlgan xususiyatdir.

Yuklarga yetkazilgan ziyonlarning, qoidaga koʻra, sugʻurtalash lozim boʻlmagan turlari ham mavjud. Bunday ziyonlar qatoriga quyidagilar kiradi:

- yukning avvaldan zararlangan holatda boʻlishi;
- sugʻurtalangan yukni tayyorlashdagi konstruksiya xatoliklari;
- tashqi qutisi but boʻlgani holda, yukda kamomad mavjudligi;
- oddiy qutidagi xatolik yoki kamchilik (nosozlik, yaroqsizlik);
- yukka zarar yetkazilishi avvaldan aniq boʻlgan usulda ortish va tushirish.

Yuklarni sugʻurtalashning umumiy shartlaridan biri franshiza hisoblanadi, u zararni qoplashga oid summa boʻyicha sugʻurtalovchining javobgarligini cheklashga qaratilgandir. Bu shartga koʻra muayyan yuklarni tashish chogʻida amalda oldini olib boʻlmaydigan mayda zararlar uchun sugʻurtalovchining javobgarligi istisno etiladi.

Mavjud boʻlgan barcha ichki qonunchilik hujjatlariga hamda xalqaro transport konvensiyalariga binoan tashish, koʻchirib oʻtkazish va saqlash chogʻida yuklarga yetkazilgan zarar uchun yuk egasi oldida tashuvchilar, ekspeditorlar moddiy javobgar hisoblanadilar. Ammo tashuvchi yuklarga yetkazilgan halokat, ziyon yoki yoʻqotish yengib boʻlmas vaziyatlar oqibatida sodir boʻlganligini va ularni bartaraf etish unga bogʻliq boʻlmaganligini isbotlasa, javobgarlikdan ozod etiladi.

Sug'urtalanmagan yukning egasi tabiiy ofatlar natijasida hisobsiz yo'qotishlarga duch kelishi mumkin. Yuklarni sug'urtalashning standart qoidalariga ko'ra tabiiy ofatlar oqibatida yetkazilgan zarar muammosiz tarzda qoplanadi. Qolaversa, qo'shimcha sug'urta mukofoti to'lovi bo'yicha sug'urta polisi ba'zi boshqa risklarni ham qoplashi mumkin. Oziq-ovqat mahsulotlarini tashish chog'ida o'g'irlik, talonchilik kabi risklardan tashqari turli xil boshqa risklarga ham yo'liqishi ehtimol. Havo haroratining o'zgarishi yukning butun partiyasini yaroqsiz holatga keltrishi mumkin. Sug'urtalanuvchining murojaatiga binoan sug'urtalashning standart shartlari ichiga qo'shimcha ravishda yuk tashish tajribasida tez-tez qo'llaniladigan "refrijerator riskini" ham kiritishga yo'l qo'yiladi. Refrijerator riski tashish chog'ida sovutish uskunasi refrijerator haydovchisi tomonidan o'z lavozim majburiyatlarini vijdonan bajarmaganligidan tashqari barcha sabablar tufayli ishdan chiqishi oqibatida refrijeratordagi yuklarning buzilishini anglatadi. Yuklarning muzdan tushishi sababli buzilishi orqali yetkazilgan zararni sug'urtalovchi faqat refrijerator uskunasi yo'l-tarsport hodisasi yoki uchinchi shaxslarning tashish chog'idagi qonunga xilof xatti-harakati sababli ishdan chiqqan holatlarda qoplashi mumkin. Qoplama faqat haqiqatda yetkazilgan zarar bo'yicha amalga oshiriladi.

Barcha mavjud ichki qonunchilik hujjatlariga va xalqaro transport konvensiyalariga muvofiq tashish, ko'chirib o'tkazish, saqlash chog'ida yukka yetkazilgan zarar uchun yuk egasi oldidagi moddiy javobgarlik tashuvchilar, ekspeditorlar zimmasida bo'ladi. Ammo tashuvchi yuklarga yetkazilgan halokat, ziyon yoki yo'qotish yengib bo'lmaz vaziyatlar oqibatida sodir bo'lganligini va ularni bartaraf etish unga bog'liq bo'lmaganligini isbotlasi, javobgarlikdan ozod etiladi.

Shartli ravishda bunday vaziyatlar ikki toifaga ajratiladi:

- 1) sodir bo'lishi qay darajada yuk egasiga bog'liq bo'lgan vaziyatlar:
 - yuk jo'natuvchining yoki yukni qabul qilib oluchining aybi;
 - tashuvchi qabul qilib olish chog'ida sezishi mumkin bo'lmagan yukning o'ziga xos, tabiiy xususiyatlari, taraning yoki qutining kamchiligi kabilar.

“Barcha risklar javobgarligini olgan holda” usulida sug‘urtalashda yuk jo‘natuvchining omboridan yukni qabul qiluvchining omboriga harakatlanishi chog‘ida ortish-tushirish ishlarini bajarilayotganda yukka yashirin zarar yetkazish holatlari sodir bo‘ladi, bunda ko‘pincha tashqi qutining butligi buzilmay qoladi. Bunday toifadagi zararlar asosan ortish-tushirish chog‘ida yukni ehtiyotsizlik bilan tashish sababli sodir bo‘ladi;

2) insonning oqilona nazoratidan tashqari, ya‘ni fors-major vaziyatlar (tabiiy ofatlar, harbiy harakatlar, xalq g‘alayonlari, ish tashlashlar, hukumat qarorlari va sh.k.);

3) talonchilik va bosqinchilik (yukka aloqasi bo‘lmagan begona shaxslar tomonidan zo‘rlilik bilan qo‘rqitish yoki kuch ishlatish orqali yukni tortib olib qo‘yilishi).

2. Yuklarni sug‘urtalashning xalqaro amaliyoti. Yuklarni xalqaro yo‘llarda tashish shartnomasi to‘g‘risidagi konvensiyaning (YuXYT) 23-moddasiga muvofiq yukni tashuvchi yukning qisman yoki to‘liq yo‘qotilishi oqibatida yetkazilgan zararni qoplashi shart, qoplash uchun undiriladigan summaning miqdori yukning uni tashish uchun qabul qilib olingan joydagi va vaqtdagi qiymati orqali aniqlanadi.

Yukning qiymati birjadagi kotirovkasi orqali, yoki buning imkoni bo‘lmasa, joriy bozor narxlari asosida agar uni ham, buni ham imkoni mavjud bo‘lmasa, xuddi shu turdagi va sifatdagi tovarning oddiy narxi asosida aniqlanadi.

Bundan tashqari, tashuv to‘lovlari, bojxona yig‘imlari, shuningdek yukni tashish bilan bog‘liq xarajatlar bo‘yicha ham yuk butunlay yo‘qotilgan taqdirda – to‘lig‘icha, qisman yo‘qotilganda, yo‘qotilgan qismiga mutanosib ravishda qoplama undirilishi lozim bo‘lgan, boshqa zararlarining qoplanishi talab etilmagan.

Qiymatiga ko‘ra bir muncha yuqoriroq bo‘lgan qoplama to‘lovini yuk tashuvchidan faqat YuXYT Konvensiyasining 24 va 26 moddalariga muvofiq yukning qiymati e‘lon qilingan yoki yetkazib berish yuzasidan maxsus manfaat mavjud bo‘lgan holatda talab etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga tovarlarni olib kirish va yetkazib berish joyi faqat har bir shaxs foydalanishi uchun imkon beruvchi ochiq turdagi va O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi va Davlat bojxona qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan Vaqtinchalik saqlash to'g'risidagi Nizomga muvofiq faqat muayyan shaxslarning tovarlarini saqlashga mo'ljallangan yopiq turdagi bojxona omborlari bo'lishi mumkin.

Faqat tovarlar va yuklarning bojxonada ramiylashtirish va bojxona idorasiga taqdim etish ishlari ular omborxonaga yetkazib berilganidan keyin uch soat ichida tugallangan taqdirda vaqtinchalik saqlash qo'llanmasligi mumkin. Boshqa barcha holatlarda tovarlar va yuklar, ular omborxonaga yetkazib berilganidan va bojxona organi ularning yetib kelgani to'g'risida xabardor etilganidan keyin bir kecha-kunduz ichida vaqtinchalik saqlash omborxonalariga joylashtirilishi shart.

3. Yuklarni sug'urtalashda qo'llaniladigan xalqaro talablar. Milliy qonunchilikda va namunaviy sug'urta qoidalarida nazarda tutilgan sug'urta shartlari bilan bir qatorda, tajribada milliy sug'urta polislarida qo'shimcha ravishda ayrim xalqaro standart shartlaridan ham keng foydalanilishi kuzatilmoqda. Bu muayyan sharoitlarda taraflarning u yoki bu munosabatlarini tartibga solib turuvchi London sug'urtalovchilar institutining izohlari (ICC - Institute Cargo Clauses) deb ataluvchi qoidalarining qo'llanilishida ifodalanmoqda. Masalan, London sug'urtalovchilar institutining izohlarida kemalarning to'qnashuvi oqibatida vujudga kelgan zarar bo'yicha sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solish ko'zda tutilgan. Muz izohi deb nomlanuvchi qoida asosan navigatsiya tartibiga aloqador bir qator standart kafolatlar va shartlardan iborat bo'lib, unda sug'urtalangan kemalarning ayniqsa qish mavsumida vujudga kelishi ehtimol bo'lgan muz riski sababli, riskli suvlarga kirishi taqiqlanadi. Ko'pgina hollarda sug'urta shartnomasi savdo bitimining ajralmas qismi hisoblanadi. Sug'urtani kim amalga oshirishi va kimning hisobiga amalga oshirishi masalalari boshqa bitimlarni tuzish chog'ida hal qilib olinadi.

Izohlarda London sugʻurta bozorining koʻp asrlik tajribasi oʻz ifodasini topgan va ular faqat dengiz transportida tashilayotgan yuklarni sugʻurtalash chogʻidagina qoʻllanib qolmasdan, temir yoʻl, havo va avtomobil transportlari bilan yuk tashish chogʻida ham qoʻllaniladi.

Mazkur izohlarga muvofiq ravishda sugʻurta shartnomasi, xususan quyidagi shartlarda tuzilishi mumkin:

A shartlari – eng toʻliq sugʻurta qoplamasi – “barcha risklardan sugʻurtalash” [ICC (A)];

V shartlari [ICC (V)] – faqat muayyan risklar sugʻurta qoplamasi bilan taʼminlanadi;

S shartlari [ICC (S)] – sugʻurta qoplamasi faqat quyidagi risklarga taqdim etiladi va shu kabi izohlar.

Adjaster yuk sugʻurtasi shartnomasi asosida zarar muqarrar xususiyatga ega boʻlganligini yoki tabiiy yoʻqotishlar (yukning hasharotlar, kanalar, kasallantiruvchi bakteriyalar, mogʻor qoʻziqorinlari va sh.k.) taʼsirida yemirilishi sababli vujudga kelganligini aniqlashga harakat qiladi. Yuklar tabiiy yoʻqotishlar bilan ularni yuklab tashilgunga qadar zararlanganmi yoki bu zarar yuklarni saqlash va yetkazishning zarur shartlarini bajarmaslik natijasida vujudga kelganligi aniqlanadi.

Yukni saqlash va yetkazishda iqlim va ob-havo muhitlarida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan tabiiy ziyon (qurishi, vaznini yoki hajmini yoʻqotishi yoki qoʻshilishi) eʼtiborga olinadi. Tabiiy ziyon sababli vujudga kelgan yoʻqotishlar, agar sugʻurta shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan boʻlmasa, sugʻurta hodisasi boʻlib hisoblanmaydi.

Ekspertlar zararining sabablarini aniqlashda muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladigan yuqori darajada zarar koʻruvchi yuklar qatoriga quyidagi yuklarni kiritishadi:

– bogʻlamga oʻralgan poʻlat chiviqlar (zararining sababi – simni oʻrab bogʻlanishining buzilishi, markirlovchi lavhalarining yoʻqolishi, navining adashtirilishi),

– qogʻoz qopga solingan sement (zararining sababi – namlik sababli qumoqlanishi, qopning yirtilishi);

- toshko‘mir (zararning sababi – o‘z-o‘zidan alanganishi);
- baliq uni (zararning sababi – o‘z-o‘zidan achishi);
- ruhlangan temir (zararning sababi – korroziya);
- deraza oynasi (zararning sababi – ishqalanish natijasida sinishi);
- quruq-ho‘l-tuzlangan teri (zararning sababi – maxsus shamollatish sharoiti yo‘qligi sababli irishi va chirishi);

- toylangan tabiiy jun (zararning sababi – qizib ketishi, tovar ko‘rinishini yo‘qotishi);

- ruda (zararning sababi – vaznini kemandagi o‘tirishi hisobiga aniqlashdagi kamchilik yoki rudani kemaga ortishdan avval vagonlarda tortish chog‘idagi xatolik).

Sug‘urta hodisasi sharoitga bog‘liq ravishda e‘tiroznoma bilan, kema jurnalidan ko‘chirma bilan, falokat, transport vositasining halokatga uchraganligi, uning bedarak yo‘qolganligi to‘g‘risidagi dalolatnoma bilan tasdiqlanadi. Bunda mol-mulkni (yukni) halokatga uchrashdan sug‘urtalayotganda, sug‘urtalovchining (naf oluvchining) sug‘urtalangan mol-mulkka nisbatan (agar kema (yuki bilan) bedarak yo‘qolgan yoki qaroqchilar tomonidan qo‘lga olinib 6 oydan ko‘proq vaqt ushlab turilgan holatda sug‘urta summasini to‘liq olish bo‘yicha o‘z huquqlaridan voz kechish (abandon) huquqini ham hisobga olish zarur. Bu holda sug‘urtalangan mol-mulkka bo‘lgan huquq sug‘urtalovchiga o‘tadi.

Sug‘urta hodisasini tekshirishda avariya komissari muhim o‘rin tutadi. U sug‘urtalangan mol-mulk bo‘yicha zararning sabablarini, tavsifini va miqdorini aniqlaydi, sug‘urta hodisasi hujjatlarini rasmiylashtiradi va sug‘urta qildiruvchining sug‘urta to‘lovi to‘g‘risidagi arizasini ko‘rib chiqish uchun hujjatlarni tayyorlaydi (sug‘urtalovchining bu arizasini odatda sug‘urtalanuvchining e‘tiroznomasi deb ataladi).

Yuklarni sug‘urtalash tariflari odatda, transport vositasiga, yo‘nalishga, yukning turiga, tashishning muddatiga qarab, sug‘urta summasidan 0,5-3% ga teng qilib olinadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Transportda tashiladigan yuklarni sug'urtalashning zarurligini tushuntirib bering.
2. "Sug'urta faoliyati klassifikatori"ga asosan yuklarni sug'urtalash qaysi klassga mansub?
3. Yuklarni sug'urtalashda sug'urta obyekti bo'lib nima xizmat qiladi?
4. Yuklarni sug'urtalashda shartnoma tuzishdan oldin qanday ishlar amalga oshiriladi?
5. Yuklarni sug'urtalash bo'yicha sug'urta shartlarini kim ishlab chiqadi?
6. Sug'urta shartnomasining asosiy shartlari nimalardan iborat?
7. Yuklarni sug'urtalashda halqaro qoidalar mavjudmi?
8. Yuklarni sug'urtalashda yuzaga keladigan nizolar qanday yo'llar bilan hal etiladi?
9. Yuklarni sug'urtalash bo'yicha sug'urta summasi qanday aniqlanadi?
10. Yuklarni sug'urtalash bo'yicha sug'urta hodisasi sodir bo'lganda tomonlar o'rtasidagi munosabat xususida o'z fikringizni bildiring.

16-MAVZU: KOMPYUTER TEXNIKASI VA BOSHQA TEXNIKA VOSITALARINI SUG'URTALASH

- 1. Kompyuter texnikasi va boshqa texnika vositalarini sug'urtalashda sug'urta obyektini hamda subyekti.**
- 2. Sug'urta shartnomasini tuzish va uni ijro etilishi.**
- 3. Sug'urta da'volarini ko'rib chiqish va bartaraf etish.**

1. Kompyuter texnikasi va boshqa texnika vositalarini sug'urtalashda sug'urta obyektini hamda subyekti.

Hozirgi kunda kundalik hayotimizni kompyuter va boshqa elektron texnikalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni soz holatda saqlash, turli risklardan himoyasini ta'minlash maqsadida ularni sug'urtalash mumkin. Fuqarolar, korxonalar va tashkilotlarning o'zlariga tegishli bo'lgan bunday texnikalarni butun hamda talab darajasida saqlash bilan bog'liq manfaati mavjud. Ana shu manfaat yuridik yoki jismoniy shaxslarni kompyuter va boshqa texnik vositalarni sug'urtalashda sug'urta obyektini bo'lib xizmat qiladi.

Odatda, kompyuter va boshqa texnik vositalarni sug'urtalash bo'yicha shartnoma tuzishdan oldin sug'urta tashkilotining vakili yoki uning topshirig'iga asosan syurveyer sug'urtaga qabul qilinayotgan obyektlarni ko'zdan kechiradi, unga ta'sir etishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlaydi hamda ushbu obyektini sug'urtalash mumkin yoki mumkin emasligi to'g'risida xulosa tayyorlaydi. Sug'urta tashkilotining vakili yoki syurveyerning xulosasiga muvofiq obyekt sug'urtalanishi mumkin.

Kompyuter texnikasi va boshqa texnik vositalarni sug'urtalashda quyidagilar sug'urta subyekti sifatida ishtirok etadi.

Sug'urta qildiruvchi – kompyuter va boshqa texnik vositalar tasarrufida bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslar. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni ijaraga olib undan foydalanayotgan shaxslar ham ushbu texnikalarni o'z ixtiyorlariga asosan sug'urta qildirishlari

mumkin. Sugʻurta tashkiloti – maxsus vakolatli davlat organining tegishli litsenziyasiga ega yuridik shaxs. Sugʻurta tashkiloti sugʻurta qildiruvchi bilan tegishli obyektни sugʻurtalash boʻyicha shartnoma tuzadi. Amaldagi qonunchilik hujjatlariga koʻra, sugʻurtalovchilar turli mulkchilik shakllarida tuzilishi mumkin. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashda sugʻurta tashkiloti hamda sugʻurta qildiruvchi oʻrtasida vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi sugʻurta agentlari ham ishtirok etishlari mumkin. Sugʻurta agenti tegishli litsenziyaga ega boʻlgan sugʻurta tashkiloti nomidan va uning topshirigʻiga asosan vositachilik faoliyati bilan shugʻullanadi. Bundan tashqari, kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashda naf oluvchi ham qatnashadi. Sugʻurta qildiruvchi boʻlgan jismoniy shaxs vafot etganda yoki yuridik shaxs tugatilganda sugʻurta hodisasi sodir boʻlishi natijasida yetkazilgan zararlarning oʻrnini qoplash maqsadida sugʻurta tashkiloti tomonidan toʻlanadigan sugʻurta summasi yoki sugʻurta qoplamasini olishga huquqi bor yuridik yoki jismoniy shaxs.

2. Sugʻurta shartnomasini tuzish va uni ijro etilishi.

Kompyuter va boshqa texnik vositalar, xususan, printer, skaner, lokal tarmoq jihozlari va uskunalari, multimedia vositalari sugʻurta shartnomasi tuzilayotgan kundagi haqiqiy qiymatidan kelib chiqqan holda sugʻurtalanishi mumkin. Biroq, disk va boshqa shunga oʻxshash jihozlardagi maʼlumotlar sugʻurtaga qabul qilinmaydi. Shuningdek, qurilish-montaj ishlari olib borilayotgan obyektlardagi kompyuter va boshqa texnik vositalar ham sugʻurtalanmasligi mumkin.

Sugʻurta qildiruvchining arizasiga muvofiq tuzilgan shartnomaga asosan sugʻurtalovchi kompyuter va boshqa texnik vositalarga quyidagi hodisalarning sodir boʻlishi natijasida yetkazilgan zararlarni toʻlab berish majburiyatini oladi:

- yongʻin, shu jumladan, yashin urishi, maishiy maqsadlarda foydalanadigan gazning portlashi sababli yongʻinning yuzaga kelishi oqibatida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- suv quvurlari, kanalizatsiya, isitish tizimlarining ishdan chiqishi, shu jumladan qoʻshnilarning uylaridagi suv quvurlari, kanalizatsiya,

isitish tizimlarining ishdan chiqishi natijasida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- elektr tokining oʻzgarishi, xususan, tasodifan oʻchishi, keskin pasayishi yoki koʻtarilishi tufayli kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- uchinchi shaxslarning gʻayriqonuniy xatti-harakatlari oqibatida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar. Uchinchi shaxslarning gʻayriqonuniy xatti-harakatlari deganda bezorilik, oʻgʻrilik, bosqinchilik natijasida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar tushuniladi;

- tabiiy ofatlar, chunonchi, zilzila, yer koʻchishi, sel, boʻron, dovul, tayfun, vulqon otilishi, suv toshqini oqibatida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar.

Quyidagilar sodir boʻlishi natijasida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar sugʻurta tashkiloti tomonidan toʻlab berilmaydi:

- yadro portlashi, radiatsiya natijasida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- harbiy harakatlar tufayli kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- fuqarolik urushi, xalq qoʻzgʻolonlari yoki ish tashlashlar oqibatida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- davlat organlarining farmoyishiga asosan sugʻurtalangan obyektning davlat foydasiga musodara etilishi, yoʻq qilinishi natijasida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- sugʻurta qildiruvchi yoki uning vakilining qasddan qilgan xatti-harakatlari oqibatida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- sugʻurta qildiruvchining spirtli ichimlik yoki giyohvand moddalarni isteʼmol qilishi tufayli kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- sugʻurta qildiruvchi tomonidan sugʻurtaga qabul qilingan obyekt-dan maqsadga muvofiq foydalanmasligi, obyektни ekspluatatsiya qilish boʻyicha oʻrnatilgan meʼyoriy hujjatlar va yoʻriqnomaga

amal qilmaslik natijasida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- tegishli ruxsatnoma yoki kompyuter texnikalarini ishlatish qoidalarini yaxshi bilmaydigan shaxslar tomonidan ushbu texnikalarni ekspluatatsiya qilish natijasida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar;

- sugʻurta obyektni doimiy ekspluatatsiya qilish natijasida uning eskirishi, metallarining chirishi oqibatida kompyuter va boshqa texnik vositalarga yetkazilgan zararlar.

Kompyuter va boshqa texnik vositalarning sugʻurta summasi taraflarning kelishuviga asosan sugʻurta qildiruvchi tomonidan taqdim etilgan rasmiy hujjatlar yoki texnikaning eskirish va texnik holatini inobatga olgan holda mustaqil baholash tashkilotining xulosasida keltirilgan qiymatga muvofiq aniqlanadi. Sugʻurta qildiruvchining xohishiga koʻra sugʻurtaga qabul qilinayotgan obyekt uning haqiqiy qiymatidan past qiymatida sugʻurtalanishi mumkin.

Sugʻurta mukofoti oʻrnatilgan sugʻurta tariflariga asoslanib sugʻurta tashkiloti tomonidan hisoblanadi va uning miqdori hamda toʻlash shartlari sugʻurta shartnomasida koʻrsatiladi. Sugʻurta mukofoti yoki uning bir qismi sugʻurtalovchining hisob raqamiga kelib tushishi bilan sugʻurta tashkiloti sugʻurta qildiruvchiga sugʻurta polisini taqdim etadi. Ushbu sugʻurta polisi sugʻurtalovchining sugʻurtaga qabul qilingan obyektlar boʻyicha majburiyati boshlanganligini anglatadi.

Quyidagi holatlarda sugʻurta shartnomasi bekor etilishi mumkin:

- sugʻurta shartnomasining amal qilish muddati tugaganda;
- shartnoma boʻyicha sugʻurta tashkiloti oʻz zimmasiga olgan majburiyatlarni toʻliq bajarganda;
- sugʻurta qildiruvchining arizasiga asosan shartnoma muddatidan oldin toʻxtatilganda;
- sugʻurta qildiruvchi tomonidan shartnoma shartlari toʻliq bajarilmaganda.

Sugʻurta qildiruvchi obyekt bilan bogʻliq roʻy bergan oʻzgarishlar haqida sugʻurta tashkilotiga oʻz vaqtida xabar bermagan holatda ham sugʻurta shartnomasi bekor qilinishi mumkin. Sugʻurta

shartnomasining bekor qilinishi haqida taraflar bir-birlarini kamida 30 kun oldin xabardor qilishlari zarur.

3. Sug'urta da'volarini ko'rib chiqish va bartaraf etish.

Sug'urta obyektiga yetkazilgan zarar, faqat, sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urtalovchiga shartnomada ko'rsatilgan vaqtda va hajmda sug'urta mukofotlari to'liq to'langan holatda qoplanadi. Agar, sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urta hodisasi sodir bo'lishiga qadar sug'urta mukofotining bir qismi to'langan bo'lsa, u holda yetkazilgan zarar to'langan sug'urta mukofoti miqdoriga nisbatan mutanosib ravishda to'lanadi.

Sug'urtalangan obyektga zarar yetganligi to'g'risida sug'urta qildiruvchining arizasi, sug'urtalovchining vakili ishtirokida tuzilgan dalolatnoma hamda tegishli mutasaddi tashkilotlar (Gidro-meteorologiya, Yong'in xavfsizligi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Ichki ishlar vazirligi va boshqalar)ning hujjatlar sug'urtalovchi tomonidan sug'urta obyektiga yetkazilgan zararni qoplash uchun asos bo'ladi. Sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchiga zararining kelib chiqishi bilan bog'liq barcha hujjatlarni taqdim etishi zarur.

Sug'urta zararini aniqlash va sug'urta qoplamasining miqdori bo'yicha taraflar o'rtasida nizo kelib chiqqan holatda ular ushbu masala bo'yicha mustaqil ekspertiza o'tkazishga haqli bo'ladi. Bunday holatda ekspertiza o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar mustaqil ekspertizani qaysi taraf o'tkazishni tashkillashtirgan bo'lsa, o'sha taraf tomonidan qoplanadi.

Sug'urtalangan obyekt o'g'irlanganda yoki to'liq nobud bo'lganda sug'urta summasi to'liq to'lanadi. Sug'urtalangan obyekt shikastlanganda uni tiklash xarajatlari doirasida sug'urta qoplamasi to'lanadi. Tiklash xarajatlariga quyidagilar kiradi:

- kompyuter va boshqa texnik vositalarni tiklash uchun zarur bo'ladigan materiallar hamda ehtiyot qismlarni sotib olish bilan bog'liq xarajatlar;

- kompyuter va boshqa texnik vositalarni tiklash bilan bog'liq mehnat haqi xarajatlari.

Shuni unutmaslik kerakki, tiklash xarajatlariga quyidagilar kirmaydi:

- kompyuter va boshqa texnik vositalarni o'zgartirish, xususan, uning quvvati va imkoniyalarini oshirish bilan bog'liq xarajatlar;

- qo'shimcha ta'mirlash bilan bog'liq xarajatlar.

Zararni qoplash bilan bog'liq xarajatlarning umumiy miqdori sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sug'urta summasidan oshib ketishi mumkin emas. Sug'urtalangan obyekt o'g'irlanganda yoki to'liq o'z konstruktiv holatini yo'qotganda sug'urta summasi to'liq, biroq shartnoma amalda bo'lgan davrda obyektning eskirish qiymatini chegirgan holda to'lanadi. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni konstruktiv holatining yo'qolishi deganda ushbu texnikalarni ta'mirlash va tiklash bilan bog'liq xarajatlar sug'urta summasining 80 foizdan ortig'ini tashkil etishi tushuniladi.

Sug'urtalangan obyekt o'g'irlanganda yoki to'liq o'z konstruktiv holatini yo'qotganda sug'urta tashkiloti va sug'urta qildiruvchi o'rtasida topshirdi – qabul qildi dalolatnomasi tuziladi hamda unga asosan sug'urta qildiruvchi sug'urta obyektining qolgan qismlarini sug'urtalovchiga topshiradi. Bunday holatda sug'urta qildiruvchi sug'urtalangan obyektga bo'lgan o'zining mulkiy huquqlarini to'liq sug'urtalovchiga beradi. Bunday holatda kompyuter va boshqa texnik vositalarning hujjatlari ham sug'urtalovchiga taqdim etiladi.

Sug'urta qoplamasi sug'urta hodisasi sodir bo'lganligi to'g'risida dalolatnoma va boshqa barcha tegishli hujjatlar shakllantirilgandan so'ng 15 bank ish kuni ichida sug'urta qildiruvchiga to'lab beriladi.

Sug'urtalovchi quyidagi holatlarda sug'urta qoplamasini to'lamaslikka haqli, agarkı sug'urta qildiruvchi:

- sug'urtalovchi bilan kelishilgan shartnomaga asosan sug'urta hodisasi sodir bo'lishini oldini olish yoki sug'urta hodisasi sodir bo'lgan taqdirda uni kamaytirish choralarini ko'rmagan bo'lsa;

- sug'urtalovchiga sug'urta obykti va sug'urta shartlari to'g'risida noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etgan bo'lsa;

- sug'urta shartlarining o'zgarganligi to'g'risida sug'urtalovchiga o'z vaqtida xabar bermagan bo'lsa;

– sugʻurta hodisasi sodir boʻlganligi toʻgʻrisida shartnomada koʻrsatilgan muddatda sugʻurtalovchiga xabar bermagan boʻlsa.

Xulosa qilib aytganda, sugʻurta oʻzaro ishonchga asoslangan xizmat turi hisoblanadi. Shu sababli, sugʻurta munosabatlarida bir-birini yaqindan tanish, aniq maʼlumotlarni oʻz vaqtida taqdim etish va doimo aloqada boʻlib turish muhim ahamiyatga ega.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashda sugʻurta obyekti boʻlib nima xizmat qiladi?
2. Sugʻurta obyektni koʻzdan kechiruvchi mutaxassislarining nomi nima?
3. Sugʻurta subyekti deganda nimani tushunasiz?
4. Qaysi sugʻurta tashkilotlari kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalash huquqiga ega?
5. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashda vositachilar ishtirok etishlari mumkinmi?
6. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashda sugʻurta shartnomasi nimaga asosan tuziladi?
7. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashning asosiy shartlarini tushuntirib bering.
8. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashda sugʻurta polisi sugʻurta qildiruvchiga qachon beriladi?
9. Kompyuter va boshqa texnik vositalarni sugʻurtalashda abandon tushunchasini qoʻllash mumkinmi?
10. Ushbu mavzu boʻyicha qanday xulosalar chiqardingiz?

17-MAVZU: NOTARIUSLARNING KASBIY JAVOBGARLIGINI SUG'URTA QILISH

- 1. Kasbiy javobgarlikni sug'urtasi haqida tushuncha.**
- 2. Notariuslarning kasbiy javobgarligini aniqlash va uni sug'urtalashni tashkil etish.**
- 3. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urtalashda sug'urta qoplamalarini to'lash.**

1. Kasbiy javobgarlikni sug'urtasi haqida tushuncha. Kasbiy javobgarlikni sug'urta qilish javobgarlikni sug'urta qilishning asosiy bo'g'inlaridan biri hisoblanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash – ish faoliyatida xato harakatlari yoki harakatsizligi tufayli zarar yetkazishi mumkin bo'lgan ma'lum kasbdagi (shifokorlar, advokatlar, buxgalterlar, arxitektorlar va boshqa kasb vakillari) shaxslar uchun javobgarlikni sug'urtalash turidir. Sug'urta qoplamasi faqat yuridik javobgarlikka tegishli bo'lib, bunga ma'naviy zararlar kirmaydi. Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashda sug'urtalanuvchi o'z kasbiy majburiyatlarini malakali amalga oshirishi nazarda tutiladi.

Sug'urta aniq hodisaga qaratilmay sug'urta shartnomasi amal qiladigan davr mobaynida kuchga ega bo'ladi. Bunda sug'urtalanuvchining yuridik da'voga olib kelgan, uning ish faoliyati bilan bog'liq harakatlari shartnoma amal qilish muddatida sodir bo'lib, da'vo esa keyin amalga oshirilgan bo'lsa, bunday qaltisliklar sug'urta yo'li bilan qoplanadi. Ko'pgina davlatlarda kasbiy javobgarlikni sug'urtalash polisining bo'lishi qator kasblar bo'yicha xususiy amaliyotni amalga oshirish maqsadida litsenziya olish uchun zarurdir. "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi quyidagi shaxslarning kasbiy javobgarligini amalga oshirish bilan uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni qoplab beradi:

- bojxona brokerlari;
- auditorlar;
- avtomobilda yuk tashuvchilar va yuk ekspeditorlari;
- shifokorlar va boshqa tibbiyot xodimlari;
- yuristlar;
- boshqa kasb egalari.

Ushbu sug'urta turida javobgarlikning asosi bo'lib aniq jismoniy shaxsning ish faoliyati hisoblanadi. Qonuniy asos bo'lib javobgarlik va majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari bo'yicha fuqarolik qonunchiligi hisoblanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashni umumiy fuqarolik javobgarligidan farqlash lozim. Chunki bu holda sug'urta polisida ko'rsatilgan ish faoliyatini amalga oshirishda yo'l qo'yilgan xatolar natijasida qonuniy belgilangan javobgarlik sug'urtalanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashda zarar yetkazilishi hodisasi emas, balki qonunbuzarlik sug'urta hodisasi hisoblanadi. Sug'urta to'lovlarining miqdorini aniqlashda har bir sug'urtalanayotgan kasbning o'ziga xos tomonlari hisobga olinadi. Biroq, sug'urta to'lovlarining miqdorini belgilash bo'yicha umumiy mezonlar ham mavjud: ma'lum davr mobaynidagi faoliyati to'g'risida ma'lumot, moliyaviy nizomlar, ish muddatlari, shtatdagi xodimlar tarkibi va soni, sug'urtalanuvchiga xizmat ko'rsatuvchi bank maslahatlari, kasa uyushmasi maslahatlari.

2. Notariuslarning kasbiy javobgarligini aniqlash va uni sug'urtalashni tashkil etish. Notariusga e'tirozlar u bilan shartnoma munosabatidan bo'lgan mijoz va u bilan shartnoma munosabatida bo'lmagan, biroq yetkazilgan zarar sababli e'tiroz bildirish huquqiga ega shaxslar tomonidan bildirilishi mumkin.

Sug'urta hodisasi sodir bo'lgan chog'da sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasida belgilangan muddatda bu haqda sug'urta tashkilotiga yozma ravishda xabar berishga majbur.

Sug'urta hodisasi sodir bo'lgan chog'da sug'urtalanuvchi sug'urta tashkilotiga sug'urta hodisasi sodir bo'lganini isbotlovchi barcha kerakli

hujjatlarni taqdim etadi. Bunda sug'urtalanuvchi sug'urta tashkilotiga sug'urta hodisasi bilan bog'liq unga ma'lum bo'lgan yoki paydo bo'lgan ma'lumotlar va vaziyatlarni xabar qilishi shart. Sug'urtalovchi taqdim etilgan hujjatlar haqiqiyligini tekshirish huquqiga ega.

Sug'urta to'lovi sug'urta tashkiloti tomonidan sug'urta shartnomasida belgilangan muddat davomida sug'urtalanuvchidan sodir bo'lgan sug'urta hodisasi haqida barcha kerakli hujjatlarni olganidan keyin to'lanadi. Sug'urta to'lovi miqdori sug'urta polisida ko'rsatilgan sug'urta qiymatidan oshmasligi kerak. Sug'urtalovchi agarda sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasi shartlarini tegishli ravishda bajarmasa, sug'urta to'lovi qiymatini kamaytirish huquqiga ega. Sug'urta to'lovi miqdori zarar va e'tiroz bildiruvchi tomonidan qilingan sarf-xarajatlar, shuningdek, notarius tomonidan sug'urta tashkilotining yozma ravishdagi roziligi bilan qilingan sarf-xarajatlar miqdori qiymati kabi aniqlanadi. Biroq sug'urta shartnomasi sug'urta tashkilotining har bir sug'urta hodisasi va jabr ko'rgan kishi tomonidan bildirilgan e'tiroz bo'yicha javobgarligi limitini belgilashi mumkin. Agarda notariusga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atilgan bo'lsa, sug'urta to'lovini to'lash haqida masalani hal qilish to'xtatiladi.

Notariusning bir yo'la bir qancha mijozlarining zararini qoplashda agarda uning miqdori sug'urta tashkiloti javobgarligining umumiy limitidan oshsa (sug'urta qiymatining sug'urta shartnomasi bo'yicha miqdori), sug'urta to'lovi har bir jabrlanuvchiga yetkazilgan zarar qiymatiga nisbatan sug'urta tashkiloti javobgarligining umumiy limitiga mutanosib ravishda to'lanadi.

Shuningdek, sug'urta shartnomasida notarius tomonidan qoplanishi lozim bo'lgan zarar miqdori – franshiza ko'zda tutilishi mumkin. Ushbu holatda kompaniya notarius tomonidan franshiza miqdorida qoplanishi lozim bo'lgan qiymatdan oshadigan zararni qoplash majburiyatini qabul qiladi.

Sug'urta shartnomasi bir yilga tuziladi. Ko'rsatilgan muddat davomida sug'urta hodisasi yuz berib, sud qarori asosida sug'urtalanuvchilarning javobgarligi aniqlansa, u holda sug'urta tashkiloti ko'zda tutilgan qoplamani (sug'urta summasini)

sug'urtalanuvchiga o'tkazadi. Agarda sug'urtalanuvchi tomonidan soxta hujjatlar taqdim qilinsa yoki uning aybi bilan zarar ko'rilmagan bo'lsa yoki qasddan amalga oshirilsa, u holda sug'urtalanuvchi sug'urta qoplamasini to'lamaydi.

Notarius harakatiga bildirilgan e'tirozlar, shikoyatlar, arizalarni ko'rib chiqish bilan bog'liq sud yoki boshqa sarf-xarajatlar agarda ushbu sarf-xarajatlar sug'urtalanuvchi zimmasiga yuklatilgan bo'lsa, sug'urta tashkiloti tomonidan sug'urta tashkiloti javobgarligi limiti doirasida qoplanadi.

Sug'urtalanuvchi sug'urta to'loviga sug'urta shartnomasiga amal qilish bekor qilinganidan keyin sug'urta tashkiloti undan sug'urta shartnomasiga amal qilish davrida sug'urta hodisasi to'g'risida e'tiroz (bildirish) olgan bo'lsagina, ega bo'lishi mumkin. Pul mablag'lari sug'urta tashkilotining hisob raqamidan sug'urtalanuvchi hisob raqamiga o'tkazilgan kun sug'urta to'lovi to'lash kuni hisoblanadi.

3. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urtalashda sug'urta qoplamalarini to'lash. Sug'urtalovchi quyidagi hollarda sug'urta to'lovini to'lashdan bosh tortish huquqiga ega:

- agarda sug'urtalanuvchi yolg'on ma'lumotlar taqdim etgan va ular asosida sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa;
- agarda zarar sug'urtalanuvchi aybi bilan yetkazilmagan bo'lsa;
- agarda zarar sug'urta tashkiloti yoki uning mijozining bevosita g'arazli niyati sababli yetkazilgan bo'lsa;
- agarda sug'urtalanuvchi notarial harakatlarni qonuniy muddatlardan tashqari amalga oshirgan bo'lsa (litsenziyani chaqirib olish, litsenziyaning amal qilish muddati tugashi);
- agarda sug'urtalanuvchi sug'urtalovchining sug'urta shartnomasida ko'zda tutilgan harakatlarni amalga oshirishiga rozi bo'lmasa yoki boshqacha yo'l bilan to'squinlik qilsa;
- agarda sug'urtalanuvchi sug'urta tashkilotiga sug'urta hodisasi sodir bo'lgani to'g'risida o'z vaqtida xabar bermasa.

Agarda sug'urta to'lovi to'langanidan keyin ushbu to'lov notarius yoki boshqa manfaatdor shaxslar tomonidan g'arazli harakatlar

natijasida yolgʻon yoʻllar bilan olinganligi aniqlansa, toʻlangan mablagʻning hammasi uni toʻlagan sugʻurta tashkilotiga qaytariladi.

Sugʻurtalovchi va sugʻurtalanuvchi oʻrtasida yuzaga keladigan barcha tortishuvlar muzokaralar yoʻli bilan oʻzaro kelishuvga erishilmasa, sudga hal etiladi.

Notariusning qonunchilik tomonidan belgilangan tartibda uchinchi shaxsga notarial faoliyatni amalga oshirishda yetkazilgan zararni qoplashga doir majburiyatlari bilan mulk manfaatlarini sugʻurta obyektlari hisoblanadi.

Sugʻurta shartnomasiga muvofiq sugʻurta tashkiloti unga sugʻurtalanuvchi nomidan zararni undirish toʻgʻrisida talab qayd etilgan eʼtirozlar bildirilgan holatda muzokaralar olib borishi va yetkazilgan zararni qoplash haqida bitim tuzish, sugʻurta hodisasi holatlari va sabablarini yoki sugʻurtalanuvchining roziligini kutmasdan zarar miqdorini aniqlash uchun choralar koʻrish, shuningdek, sud va boshqa vakolatli organlarda sugʻurtalanuvchi nomidan hamda topshirigʻi boʻyicha ish yuritish huquqiga ega.

Agarda notarius rozi boʻlmasa yoki boshqacha tarzda qayd etilgan harakatlarni amalga oshirishga toʻsqinlik qilsa, sugʻurta tashkiloti sugʻurta toʻlovini toʻlashdan bosh tortishi mumkin.

Notariusning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash shartnomasida sugʻurta toʻlovini toʻlash muddatlari aniqlanadi. Sugʻurta toʻlovining miqdori sugʻurta shartnomasiga muvofiq belgilanadi va sugʻurta qiymati miqdoriga bogʻliq boʻladi.

Sugʻurta mukofoti tarif stavkalaridan kelib chiqqan holda belgilanadi va tanlangan sugʻurta qiymatiga bogʻliq boʻladi. Sugʻurta tariflari statistika maʼlumotlari, sugʻurta bozori konyunkturasi, tavakkalchilik darajasi, sugʻurta qilish muddati va sugʻurta qiymati miqdori hisobga olingan holda belgilanadi. Bundan tashqari, sugʻurta mukofoti miqdori notarius tomonidan kasbiy harakatlarning amalga oshirilishi va amalga oshirilayotgan notarial harakatlar turlari munosabati bilan eʼtirozlarni qonunda belgilangan tartibda qondirish toʻgʻrisida maʼlumotlar mavjudligiga bogʻliq boʻladi. Notarius ijro xatlarini amalga oshirish chogʻida sugʻurta tashkiloti koʻpayuvchi koeffitsiyentlarni qoʻllashi mumkin.

Hisoblab chiqarilgan sugʻurta toʻlovi sugʻurtalanuvchi tomonidan bir yoʻla yoki qisman naxd yoxud naxd pulsiz yoʻli orqali shartnoma tuzilgan kundan boshlab kelishilgan muddat ichida toʻlanishi mumkin. Sugʻurta toʻlovi toʻliq oʻtkazilmagan holatda esa sugʻurta qiymati sugʻurta toʻlovining toʻlangan qismiga mutanosib ravishda kamayadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalashning zarurligini tushuntirib bering.
2. Oʻzbekiston Respublikasining “Notariat toʻgʻrisida”gi Qonunida notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurta qilish haqida nimalar deyilgan?
3. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash boʻyicha shartnomani tuzishda sugʻurtalovchi qanday hujjatlarni talab etishi mumkin?
4. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash boʻyicha shartnomasi qachon kuchga kiradi?
5. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash boʻyicha shartnomada qanday rekvizitlar boʻlishi talab etiladi?
6. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalashda sugʻurta summasi qanday aniqlanadi?
7. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash boʻyicha shartnoma qaysi holatlarda bekor etilishi mumkin?
8. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash shartnomasiga koʻra sugʻurtalovchi qanday huquqlarga ega boʻlishi mumkin?
9. Sugʻurta hodisasi roʻy berishi deganda nimani tushunasiz?
10. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash boʻyicha shartnomaning boshqa sugʻurta shartnomalaridan farqi nimada?

18-MAVZU: AUDITORNING KASBIY JAVOBGARLIGINI SUG'URTALASH

- 1. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalashning zarurligi va ahamiyati.**
- 2. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha shartnomalarni tuzish.**
- 3. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalashda sug'urta mukofotini hisoblash va to'lash.**
- 4. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha tuzilgan shartnomalarni bekor qilish holatlari.**

1. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalashning zarurligi va ahamiyati. Audit o'tkazish – mas'uliyatli faoliyat bo'lib, mayda-chuyda narsalarga jiddiy e'tibor bilan qarashni talab qilibgina qolmasdan, shu bilan birga bo'lajak sheriklar va mijozlar nazarida tekshirilayotgan subyektning imijini shakllantirish uchun muayyan darajada javobgarlik ham yuklaydi.

Auditorlarning javobgarligini sug'urtalash haqida so'z yuritarkanmiz, eng avvalo, umumiy javobgarlikni sug'urtalashning ba'zi jihatlariga to'xtalib o'tmoqchimiz, chunki bular sug'urta himoyasini olish chog'ida sug'urta qildiruvchi (auditorlik tashkiloti) uchun g'oyat qiziqarli va dolzarbdir.

Ana shunday masalalardan biri sug'urtalash muddati (davri) dir. Chunki sug'urta shartnomasi bo'yicha da'vo arizalari bir necha yillar mobaynida taqdim etilishi mumkin. Bu paytga kelib, sug'urta qildiruvchi boshqa sug'urta kompaniyasidan himoya olishi mumkin va mana shunday da'volar bo'yicha "javobgar" sug'urtalovchini aniqlashda qiyinchiliklar tug'iladi. Shu sababli sug'urta shartnomasiga sug'urtalash davrini belgilashning aynan qanday prinsiplari asos qilib olinganligi muhim. Tanlov sug'urta qildiruvchining faoliyatiga

va javobgarlikni sug'urtalash turiga bog'liq bo'ladi. Agar sug'urta qildiruvchi yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan ehtiyotsizlik bilan zarar yetkazilgan hodisa o'rtasidagi vaqt ozgina bo'lsa, shartnoma zararining namoyon bo'lishi asosida tuziladi. Agar bunday vaqt anchaga cho'zilishi mumkin bo'lsa, "bildirilgan da'volar" bilan shartnoma tuzish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalashda qo'llanilayotgan atamalar ustida to'xtalib o'tamiz. "Zararning namoyon bo'lishi" – bu ibora shartnomaning amal qilgan davrida yuzaga kelgan zarar uchun sug'urta qildiruvchi javobgar bo'lishini bildiradi. Lekin, bunday zararining kelib chiqishiga sug'urta qildiruvchi mazkur shartnoma amal qila boshlashidan oldin amalga oshirgan harakatlar sabab bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, sug'urta tashkiloti shartnoma muddati tugaganidan keyin yuzaga kelgan zarar uchun javob bermaydi. Shu bilan birga, ko'rilgan zararlar sug'urta muddati tamom bo'lganidan keyin aniqlansa-yu, lekin zarar shartnoma amal qilib turgan paytdayoq yuzaga kelgan bo'lsa, bunday zararlarni sug'urta tashkiloti qoplaydi.

So'nggi vaqtda "bildirilgan da'volar" asosidagi shartnomalar ancha keng tarqaldi. Ularni ba'zan "qo'yilgan talablar" sharti asosida tuzilgan shartnomalar deb ham atashadi. Ya'ni, shartnoma u amal qilib turgan vaqtda sug'urta qildiruvchiga birinchi marta qo'yilgan da'volarni qoplaydi. "Dumi uzun" (agar zarar oradan ancha vaqt o'tganidan keyin ma'lum bo'lgan bo'lsa) da'volarga yo'l qo'ymaslik uchun sug'urtalovchilar retrospektiv sanani kiritadilar. Mana shu sanagacha aniqlangan zararlarning hech qaysisi qoplanmaydi. Shunday qilib, sug'urtalovchi qancha talablarni qoplashi kerakligini aniq biladi va bu hol yetarli zaxiralar yaratish, xatarlarni baholash va tariflarni hisoblab chiqish muammolarini yengillashtiradi.

Shunga qaramay, sug'urta qildiruvchi uchun muammo mavjud. Agar shartnomaning amal qilish muddati tugagan paytda sug'urta qildiruvchiga qarshi talablar ilgari surilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan holatlar vujudga kelsa, sug'urtalovchi polisni qayta rasmiylashtirishdan bosh tortishi mumkin, boshqa sug'urtalovchilar esa xatarni sug'urtalashni o'z zimmalariga olmaydi. Bunday vaziyatda

sugʻurta qildiruvchi aynan oʻziga nisbatan daʼvo ilgari surilishi mumkin boʻlgan vaqtda sugʻurta himoyasisiz qoladi. Shu munosabat bilan “bildirilgan daʼvoli” shartnomalarga koʻpincha daʼvolarni taqdim etishning davom ettirilgan davri haqidagi shart – “oxirgi davr sharti” kiritilgan boʻladi. Agar sugʻurtalovchi retrospektiv sanadan to shartnomaning amal qilish muddati tugaguncha bildirilgan daʼvolar boʻyicha oʻz majburiyatlarini bajargan boʻlsa ham, sugʻurta qildiruvchi birmuncha shartlashilgan davr (masalan bir necha yil) mobaynida yana himoyaga ega boʻladi. Bu himoya sugʻurta qildiruvchi sugʻurta shartnomasi tugaydigan sanagacha sugʻurtalovchiga maʼlum qilingan holatlar tufayli kelib chiqqan daʼvolarga nisbatan amal qiladi.

Milliy qonun hujjatlariga “javobgar” sugʻurta qildiruvchini aniqlashga taʼsir koʻrsatadigan qoidalar kiritilishi mumkin. Masalan, AQSH sudlari “uch tomonlama shart” tizimini ishlab chiqdilar. Ushbu tizimga muvofiq daʼvogar aynan qaysi davr – zarar yetkazilgan vaqt, zarar aniqlangan vaqt yoki ular oraligʻidagi davr uning hodisasiga hammadan koʻproq mos kelishini oʻzi koʻrsatishi mumkin.

Shu sababli auditorlar sugʻurtalovchini tanlab olish vaqtida uning moliyaviy barqarorligi va toʻlov qobiliyatigagina emas, balki sugʻurtalovchida mustahkam yuridik baza mavjudligiga ham eʼtibor berishlari kerak. Bu esa, pirovardida, zarur hollarda sugʻurtaning bevosita vazifasidan foydalanish – ham yuridik sohada, ham sugʻurta boʻyicha malakali himoyaga ega boʻlish imkonini beradi.

Audit xoʻjalik subyektlari moliyaviy va boshqa hisobotlarning haqqoniyligini ularni yuridik qonunlar talablariga javob berish-bermasligini mustaqil tekshirishdan iborat. Audit auditor tamonidan oʻtkazilib, bu kasbdagi mutaxassislar yetarli tayyorgarlikka ega ekanliklari haqida malaka sertifikatlariga ega boʻlishlari kerak.

Lekin, ayrim auditorlar oʻz faoliyatida yuzakichilikka yoʻl qoʻyib, mavjud kamchiliklarga eʼtibor bermasdan korxona manfaatlariga putur yetkazishlari mumkin. Shu munosabat bilan auditorlarning kasbiy javobgarligini sugʻurtalashga ehtiyoj tugʻiladi. Sugʻurtalash uchun esa har bir auditorlik tekshiruvi uchun alohida shartnoma tuziladi. Sugʻurta tarif stavkasi sugʻurta pulidan yiliga oʻrtacha 3-5

foiz miqdorida belgilanadi. Sug'urtalanuvchi bilan korxona o'rtasida amaldagi auditorlik tekshiruv o'tkazish shartnomasi bo'yicha mulkiy javobgarlik sug'urta obyekti hisoblanadi.

2. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha shartnomalarni tuzish. Sug'urta shartnomasi odatda sug'urtalanuvchining yozma arizasi asosida tuziladi. Sug'urta shartnomasini tuzishda sug'urtalanuvchi sug'urta tashkilotiga talab etilgan sug'urta summasining asosililigini tasdiqlovchi va sug'urta tavakkalchiligi darajasini aniqlash imkonini beruvchi barcha kerakli axborotni taqdim etishi shart. Sug'urtalovchi sug'urta tavakkalchiligi darajasini aniqlash uchun sug'urtalanuvchi va mijoz o'rtasida tuzilgan auditorlik tekshiruvini o'tkazish bo'yicha shartnoma nusxasini talab qilishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi auditorlik tekshiruvini o'tkazishni boshlashdan oldin tuziladi. Sug'urta shartnomasi har bir aniq auditorlik tekshiruvi uchun tuziladi. Sug'urtalanuvchidan olingan ma'lumotlar asosida sug'urta qiluvchi sug'urta shartnomasini tuzish to'g'risida qaror qabul qiladi. Ushbu shartnoma tomonlarning yagona shartnomani imzolash yoki sug'urtalanuvchiga sug'urta polisini berish yo'li bilan tuziladi.

Auditorning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasi shunday shaxslar foydasiga tuziladiki, bunda auditor kasbiy faoliyatini amalga oshirishda o'z harakatlari uchun ular oldida javobgarlikni zimmasiga oladi. Sug'urta shartnomasini tuzish chog'ida foyda oluvchilar sug'urtalanuvchiga ham, sug'urta tashkilotiga ham ma'lum qilinmaydi. Shunday bo'lsa-da, ushbu shartnomada u kimning foydasiga tuzilganligi aytilmaydi yoki shartnoma auditor yoxud boshqa shaxs foydasiga tuzilgan bo'lsa ham sug'urta to'lovi olish huquqiga ega. Foyda oluvchi auditor faqat uning oldida javobgar bo'lgan shaxsgina bo'lishi mumkin.

Kelishilgan davr ichida sug'urta kompaniyasi bilan uzluksiz sug'urta shartnomalarini tuzgan sug'urtalanuvchiga sug'urta shartnomasini tuzish uchun bir oylik imtiyozli davr berilishi mumkin.

Imtiyozli davrda to'langan yangi polis (to'lov to'langan kunidan qat'i nazar) yangilangan hisoblanadi va oldingi polisning amal qilish muddati tugagan paytdan boshlab kuchga kiradi.

Agarda imtiyozli davr ichida sug'urta hodisasi yuz bersa va yangi sug'urta shartnomasi tuzilmagan bo'lsa, to'lov oxirgi sug'urta polisi bo'yicha amalga oshiriladi.

Tomonlardan birining tuzilgan shartnomaning biron-bir shartini bir tomonlama o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi. Amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan holatlar bundan mustasno. Sug'urta shartnomasiga kiritiladigan o'zgartirishlar yozma ravishda tuziladigan qo'shimcha kelishuv bilan rasmiylashtiriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida" qonunining 8-moddasida auditorlik tashkilotining javobgarligi bayon etilgan. Unga ko'ra, auditorlik tashkilotlari auditorlik tekshiruvni buyurtmachilari, xo'jalik yurituvchi subyekt va moliyaviy hisobotdan boshqa foydalanuvchilar oldida moliyaviy hisobot hamda xo'jalik yurituvchi subyektning boshqa moliyaviy axboroti to'g'risida noto'g'ri yakundan iborat bo'lgan auditorlik xulosasini tuzish oqibatida ularga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi.

Auditorlik tekshiruvini sifatsiz o'tkazganlik yoki lozim darajada o'tkazmaganlik oqibatida xo'jalik yurituvchi subyektga va (yoki) auditorlik tekshiruvining buyurtmachisiga yetkazilgan zarar, shu jumladan boy berilgan foyda, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanishi shart.

Ayrim auditorlar o'z faoliyatida yetarli bilimga ega bo'lmaganligi oqibatida, xo'jalik subyekti manfaatlariga ziyon yetkazishi mumkin. Auditorlar ehtimol tutilgan uchinchi shaxslarga zarar yetkazish javobgarligini sug'urta tashkilotlari zimmasiga yuklaydi.

3. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalashda sug'urta mukofotini hisoblash va to'lash. Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofoti miqdori (sug'urta to'lovi) sug'urta summasi miqdoridan kelib chiqqan holda sug'urta tashkilotining tarif stavkasi bo'yicha hisoblanadi. Sug'urta tariflari statistika

ma'lumotlari, sug'urta bozori konyunkturasi, tavakkalchilik darajasi, sug'urtalanuvchi faoliyati turini, sug'urta qilish muddati, tanlangan tavakkalchilik va tavakkalchilik darajasiga ta'sir qiluvchi boshqa holatlar hisobga olingan holda belgilanadi.

Sug'urta summasi auditorlik xizmatlarni amalga oshirishga doir rejalashtirilayotgan aylanma mablag' asosida belgilanadi. Sug'urta shartnomasining amal qilish muddati yoki shartnomada belgilangan boshqa davrning tugashi bilan odatda sug'urta puli va sug'urta mukofoti miqdori sug'urtalanuvchi faoliyatining natijalari hisobga olingan holda qayta hisoblanadi.

Sug'urta mukofotini to'lash tartibi tomonlar kelishuvi bo'yicha bir yo'la yoki qisman sug'urta tashkilotining hisob raqamiga naxd pulsiz shaklda pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Sug'urta to'lovi sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta shartnomasida kelishilgan muddat ichida shartnoma imzolangan kundan boshlab to'lanadi. Sug'urta to'lovi to'liq o'tkazilmagan holatda sug'urta puli sug'urta to'lovining to'langan qismiga mutanosib ravishda kamayadi.

Shartnomani bir yildan kam muddatga tuzishda sug'urta mukofoti yillik sug'urta mukofoti summasidan foiz hisobida ajratiladi. Sug'urta shartnomasiga to'liq bir oy amal qilinmagan holatda ham sug'urta mukofoti (sug'urta to'lovi) to'liq to'lanadi. Shartnomani bir yildan ortiq muddatga tuzishda sug'urta to'lovi imtiyozli tarif stavkalari bo'yicha hisoblanadi.

Sug'urta to'lovi to'liq to'lanmagan holatda sug'urta polisida sug'urtalanuvchi tomonidan haqiqatdan ham to'langan sug'urta mukofoti va unga tegishli sug'urta puli ko'rsatiladi.

Sug'urtalanuvchi sug'urta tashkilotiga yozma ravishda sug'urta shartnomasiga amal qilish muddati ichida tavakkalchilik darajasidagi o'zgarishlar haqida xabar qilishi shart. Agarda tavakkalchilik darajasining oshishi sug'urta mukofoti miqdorini oshirish zaruratini yuzaga keltirganda sug'urta tashkiloti sug'urtalanuvchiga qo'shimcha sug'urta mukofoti uchun hisob bilan birga sug'urta shartnomasiga tegishli qo'shimchalarni ham jo'natadi. Sug'urtalanuvchi qo'shimcha sug'urta mukofotini to'lashi va mukofot uchun hisobni hamda

shartnomaga qo'shimcha matnini olgan kundan boshlab sug'urta shartnomasiga kelishilgan muddat ichida qo'shimchani imzolashi yoki sug'urta shartnomasini buzishni talab qilishi mumkin.

Agarda sug'urtalanuvchi ko'rsatilgan xatti-harakatlarni bajarmasa, sug'urta tashkiloti sug'urta shartnomasini bekor qilishni va shartnomani bekor qilish orqali yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Sug'urta shartnomasining amal qilish davri tugagandan keyin va u bo'yicha sug'urta hodisasi sodir etilmasa sug'urtalanuvchiga shartnoma bo'yicha to'langan sug'urta to'lovining bir qismi qaytariladi.

Sug'urtalovchining javobgarligi sug'urtalanuvchining hisob raqamiga sug'urta mukofoti kelib tushgan kundan boshlanadi, sug'urta mukofotini to'lash bo'yicha sug'urta tashkiloti javobgarligining kuchga kirishi odatda sug'urta polisi bilan tasdiqlanadi. Sug'urta polisi sug'urtalanuvchiga sug'urta mukofotining sug'urta tashkilotining hisob raqamiga sug'urta shartnomasida kelishilgan muddat ichida kelib tushgan kundan boshlab beriladi.

4. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha tuzilgan shartnomalarni bekor qilish holatlari. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasi quyidagi holatlarda bekor etiladi:

- sug'urta shartnomasi unga amal qilish muddati tugaganidan keyin bekor qilinadi;

- sug'urta tashkiloti tomonidan shartnoma bo'yicha sug'urtalanuvchi oldidagi majburiyatlar to'liq bajarilganda;

- sug'urtalanuvchi tomonidan shartnomada belgilangan muddatda sug'urta to'lovlar to'lanmaganda;

- yuridik shaxs hisoblangan sug'urta tashkiloti tugatilganda;

- sud tomonidan sug'urta shartnomasini kuchga ega emasligini tan olish haqidagi qaror qabul qilinsa;

- agarda sug'urta hodisasining sodir etilish imkoniyati yo'qolsa va sug'urta tavakkalchiligi to'xtatilsa va qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa holatlarda.

Shu bilan birga sug'urta shartnomasi tomonlar tashabbusi bilan muddatidan oldin ham bekor qilinishi mumkin. Sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasini xohlagan paytida rad etish huquqiga ega. Shartnoma muddatidan oldin rad etilganda sug'urta tashkilotiga to'langan sug'urta mukofoti agarda shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa qaytarilmaydi.

Sug'urtalovchi talabi bo'yicha sug'urta shartnomasini muddatidan oldin bekor qilishda u sug'urtalanuvchiga sug'urta mukofotlarini to'liq qaytaradi: agarda sug'urtalovchining talabi sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urtalash qoidalari bajarilmagani bilan bog'liq bo'lsa, u sug'urtalanuvchiga shartnomaning tugagan muddati uchun ketgan sarf-xarajatlardan tashqari sug'urta mukofotlarini qaytaradi.

Sug'urta shartnomasi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko'zda tutilgan boshqa holatlarda ham o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi davomida sug'urta tashkiloti quyidagi huquqlarga ega:

- sug'urtalanuvchi berayotgan ma'lumotni tekshirish;
- shartnomada yoki amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan holatlarda sug'urta to'lovini to'lashdan bosh tortish;
- sug'urta tashkilotiga zararni qoplash to'g'risidagi talablarni o'z ichiga oluvchi e'tiroz bildirilgan holatda sug'urtalanuvchi nomidan muzokara olib borish, sug'urta hodisasi ahvoli va sabablarini aniqlash uchun choralar ko'rish, sug'urtalanuvchining roziligini kutmasdan zarar miqdorini aniqlash.

Sug'urtalovchi sug'urtalanuvchini sug'urta qilish qoidalari bilan tanishtirishi, belgilangan muddatda sug'urta polisini berishi, sug'urta hodisasi sodir etilganda sug'urta to'lovini belgilangan muddatda to'lashi, sug'urtalanuvchi bilan munosabatning sirililigini ta'minlashi, sug'urta shartnomasiga amal qilish davrida barcha sug'urta masalalari bo'yicha bepul maslahat berishi shart.

Sug'urtalanuvchi sug'urta tashkilotidan sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta qoidalarida kelishilgan kerakli xatti-harakatlar bajarilganidan so'ng sug'urta polisini olish, sug'urta

polisiga amal qilish davrida barcha sug'urta masalalari bo'yicha bepul maslahat olish, sug'urta hodisasi sodir etilganda sug'urta to'lovlarini olish, sug'urta shartlari va qoidalari bilan batafsil tanishish, sug'urtalovchidan uning tijorat siri hisoblangan moliyaviy barqarorligi to'g'risida ma'lumot olish, agarda sug'urta tashkiloti sug'urtalanuvchidan polisga amal qilish muddati ichida e'tiroz (bildirish) olsa, polisga amal qilish muddati tugaganidan keyin sug'urta to'lovini olish huquqiga ega.

Sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasini tuzishdan oldin sug'urta tashkilotiga o'ziga ma'lum bo'lgan va sug'urta tavakkalchiligini baholashda ahamiyatga ega bo'lgan barcha holatlarni (masalan, e'tirozlar statistikasi, sug'urta holatlari, xodimlarning malakasini oshirish va hokazo) ma'lum qilishi, auditorlik tekshiruvini o'tkazishning qoidalari va me'yorlari buzilishiga yo'l qo'ymaslik bo'yicha unga bog'liq bo'lgan choralarni ko'rishi, kechiktirmasdan sug'urta shartnomasida belgilangan muddatda dam olish va bayram kunlarini istisno qilgan holda, unga sug'urta hodisasi sodir etilgani to'g'risida ma'lum bo'lganligini sug'urta tashkilotiga yozma ravishda xabar berishi, sug'urta tashkilotiga sug'urta hodisasining sabablari, oqibatlarini, yetkazilgan zarar xususiyatlari va miqdorini muhokama etish imkonini beradigan barcha ma'lumot va hujjatlarni taqdim etishi, sug'urtalanuvchiga sug'urta hodisasi munosabati bilan qo'yilgan mulk xususiyatga ega talablarni sug'urtalovchining yozma roziligisiz tan olmasligi, sug'urta tashkiloti bilan munosabatning sirliligini ta'minlashi, qayta tuzish yoki tugatish holatlarida bu haqida sug'urta tashkilotiga tezlik bilan xabar berishi shart.

Nazorat va muhokama uchun savollar

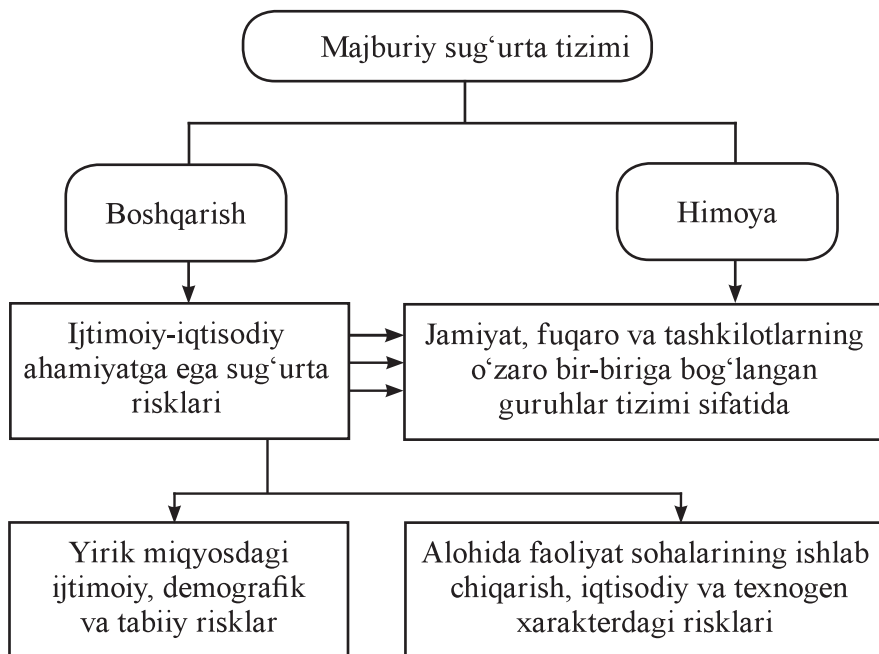
1. Auditorlarning kasbiy javobgarligi qachon yuzaga keladi?
2. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash kimlar uchun naf keltirishi mumkin?
3. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasini tuzishda nimalarga e'tibor qaratiladi?

4. Auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasi tuzish uchun berilgan arizada auditor nimalarni ko'rsatishi zarur?
5. Sug'urta shartnomasini bir tomonlama o'zgartirishga yo'l qo'yiladimi?
6. Sug'urta shartnomasiga muvofiq auditorlik tashkiloti qanday majburiyatlarni bajarishi kerak?
7. Sug'urta shartnomasiga muvofiq auditorlik tashkiloti qanday huquqlarga ega?
8. Sug'urta shartnomasi qanday holatlarda bekor etiladi?
9. Auditorlik tashkilotiga to'lanadigan sug'urta summasi shartnomada ko'rsatilgan summadan oshib ketishiga yo'l qo'yiladimi?
10. Sug'urta hodisasi sodir bo'lganda tomonlar o'rtasidagi munosabat qanday tartibda bo'ladi?

19-MAVZU: MAJBURIY SUG'URTA TURLARI VA ULARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

- 1. Majburiy sug'urta haqida tushuncha.**
- 2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida majburiy sug'urtaning yoritilishi.**
- 3. Majburiy sug'urtaning asosiy prinsiplari.**
- 4. Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash qoidalari.**

1. Majburiy sug'urta haqida tushuncha. Majburiy sug'urta qonun asosida joriy etiladi. Uni amalga oshirishning shartlari va tartibi qonunga muvofiq belgilanadi. Majburiy davlat sug'urtasi Davlat budjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi, boshqa majburiy sug'urta turlari bo'yicha sug'urta mukofotlari sug'urtalanuvchining o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Aholi, korxona va tashkilotlarning manfaatlarini sug'urta yo'li bilan himoyasini ta'minlash butun iqtisodiyotning holatiga ta'sir etuvchi yirik va ijtimoiy ahamiyatga ega risklarni qoplashda davlatning faol ishtirok etishini taqozo qiladi. Bu mamlakat miqyosida majburiy sug'urta tizimini yaratish orqali amalga oshiriladi. Majburiy sug'urtaning joriy etilishiga sabab bo'luvchi omillardan biri sug'urtalovchilar tomonidan katta daromad keltirmaydigan obyektlarni har doim ham sug'urtaga olinmasligi va tijorat sug'urtasining bu borada cheklanganligidir. Ammo jamiyat uchun zarur bo'lgan soha va obyektlarni davlatning aralashuvi bilan sug'urta himoyasiga olish katta samara keltirishi mumkin. Buni quyidagi 3-chizmada keltirish mumkin:

Rivojlangan va to'laqonli sug'urta bozori sug'urta munosabatlarini ikki shaklda tashkil etishni ko'zda tutadi: majburiy va ixtiyoriy. Bu bozor jamiyatda yuzaga keladigan sug'urta risklari oqibatlarini kamaytirish va bartaraf etish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Majburiy sug'urtaning mohiyati uni umumiylikida, majburiyligida va yuridik hamda jismoniy shaxslarning mulkiy manfaatlarini sug'urtalashning ijtimoiy zaruratidan kelib chiqadi. Majburiy sug'urta davlatning sug'urtaga bo'lgan ehtiyojini o'zida namoyon etadi.

2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida majburiy sug'urtaning yoritilishi. O'zbekistonda majburiy sug'urta Fuqarolik kodeksida ko'rsatib o'tilgan tartibda amalga oshiriladi. Xususan, uning 914-moddasida majburiy sug'urta haqida quyidagilar qayd etilgan: sug'urta fuqaro yoki yuridik shaxs (sug'urta qildiruvchi)

sugʻurta tashkiloti (sugʻurtalovchi) bilan tuzadigan mulkiy yoki shaxsiy sugʻurta shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Shaxsiy sugʻurta shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi. Qonunda koʻrsatilgan shaxslarga sugʻurta qiluvchilar sifatida boshqa shaxslarning hayoti, sogʻligʻi yoki mol-mulkini yoxud oʻzining boshqa shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini oʻz hisobidan yoxud manfaatdor shaxslar hisobidan sugʻurta qilish (majburiy sugʻurta) majburiyati qonun bilan yuklangan hollarda sugʻurta Fuqarolik kodeksining 52-bobi qoidalariga muvofiq shartnomalar tuzish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Majburiy sugʻurtada sugʻurta qildiruvchi sugʻurtalovchi bilan sugʻurtaning ushbu turini tartibga soladigan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shartlarda shartnoma tuzishi shart. Qonunda fuqarolarning hayoti, sogʻligʻi va mol-mulkini davlat budjeti mablagʻlari hisobidan majburiy sugʻurta qilish hollari (davlat majburiy sugʻurtasi) nazarda tutilishi mumkin.

Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 922-moddasi “Majburiy sugʻurta”ga bagʻishlangan¹. Xususan, unda “Qonunda quyidagilarni sugʻurta qilish majburiyati belgilab qoʻyilishi mumkin:

- qonunda koʻrsatilgan boshqa shaxslarning hayoti, sogʻligʻi yoki mol-mulki ularning hayoti, sogʻligʻi yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi ehtimolini nazarda tutib;

- boshqa shaxslarning hayoti, sogʻligʻi yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi yoxud boshqa shaxslar bilan tuzilgan shartnomalarning buzilishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan oʻzining fuqaroviy javobgarligi xavfi” deb koʻrsatilgan.

Sugʻurta qildiruvchi boʻlish majburiyati qonun bilan unda koʻrsatilgan shaxslar zimmasiga yuklanadi. Qonunda majburiy sugʻurtaning boshqa turlari ham belgilanishi mumkin. Fuqaroga oʻz hayoti yoki sogʻligʻini sugʻurtalash majburiyati qonun bilan yuklatilishi mumkin emas. Qonunda nazarda tutilgan hollarda yoki unda belgilangan tartibda xoʻjalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida davlatga qarashli mol-mulkka ega boʻlgan yuridik shaxslarga bu mulkni sugʻurtalash majburiyati yuklanishi mumkin. Mol-mulkni sugʻurta qilish majburiyati

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. – T.: “Adolat”, 1996.

qonundan kelib chiqmaydigan, balki mol-mulkning egasi bilan tuzilgan shartnomaga yoki mol-mulkning mulkdori hisoblanuvchi yuridik shaxsning ta'sis hujjatlariga asoslangan hollarda, bunday sug'urta ushbu moddaning ma'nosi jihatidan majburiy hisoblanmaydi.

Majburiy sug'urta bunday sug'urta qilish majburiyati yuklangan shaxs (sug'urta qildiruvchi) sug'urtalovchi bilan sug'urta shartnomasi tuzishi vositasida amalga oshiriladi.

Majburiy sug'urta sug'urta qildiruvchi hisobidan amalga oshiriladi, yo'lovchilarni majburiy sug'urtalash bundan mustasno bo'lib, bu sug'urta qonunda nazarda tutilgan hollarda ularning o'z hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Majburiy sug'urtalanishi lozim bo'lgan obyektlar, ular sug'urtalanishga sabab bo'ladigan xavflar va sug'urta pulining eng kam miqdorlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Qonun bo'yicha foydasiga majburiy sug'urta amalga oshirilishi lozim bo'lgan shaxs, agar sug'urta amalga oshirilmagani unga ma'lum bo'lsa, sug'urta qildiruvchi sifatida zimmasiga sug'urtalash majburiyati yuklangan shaxs uni amalga oshirishini sud tartibida talab qilishga haqli. Agar sug'urta qildiruvchi sifatida sug'urtalash majburiyati zimmasiga yuklangan shaxs uni amalga oshirmagan bo'lsa yoki sug'urta shartnomasini naf oluvchining ahvolini qonunda belgilangan shartlarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarda tuzgan bo'lsa, u sug'urta hodisasi yuz berganida basharti tegishlicha sug'urtalangan taqdirda sug'urta to'voni to'lashga asos bo'lishi kerak bo'lgan shartlarda javobgar bo'ladi.

Fuqarolarning ijtimoiy manfaatlarini va davlatning manfaatlarini ta'minlash maqsadida qonunda hayot, sog'liq va mol-mulkning majburiy davlat sug'urtasi belgilab qo'yilishi mumkin. Majburiy davlat sug'urtasi ana shu maqsadlar uchun davlat budjetidan ajratiladigan mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi. Majburiy davlat sug'urtasi bevosita sug'urta to'g'risidagi qonun hujjatlari asosida unda ko'rsatilgan davlat sug'urta tashkilotlari yoki davlatning boshqa tashkilotlari (sug'urtalovchilar) tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu bobning qoidalari, agar sug'urta to'g'risidagi qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa va sug'urta bo'yicha

mavjud munosabatlar mohiyatidan kelib chiqmasa majburiy davlat sug'urtasiga nisbatan qo'llaniladi.

3. Majburiy sug'urtaning asosiy prinsiplari. Majburiy sug'urtadan farqli ravishda ixtiyoriy sug'urta tomonlarning xohish irodalariga muvofiq o'zaro kelishilgan holda amalga oshiriladi. Ixtiyoriy sug'urtaning mohiyati alohida shaxslarning sug'urta himoyasiga bo'lgan talabidan kelib chiqadi va sug'urta shartnomasining sug'urtalanuvchining tashabbusi bilan tuzilishiga asoslanadi. Albatta, ixtiyoriy sug'urtaning shartlari tegishli shartnomalarda o'z aksini topadi va taraflar mazkur shartlarni bajarishlari zarurdir.

Majburiy sug'urtaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sug'urta shartnomasida mazkur sug'urtaning amal qilish muddatini ko'rsatilmaganligidadir. Sug'urtalanuvchi tomonidan keyingi yil uchun sug'urta mukofotlarini to'lanmaganligi majburiy sug'urtaning bekor qilinganligini bildirmaydi. Bundan farqli ravishda ixtiyoriy sug'urtada sug'urta mukofotini o'z vaqtida to'lanmasligi sug'urta shartnomasining bekor etilishiga sabab bo'ladi. Odatda majburiy sug'urtada unda ishtirok etuvchi tomonlar o'rtasidagi munosabatlar, ya'ni sug'urtalanuvchilar va sug'urtalovchilar o'rtasidagi munosabatlar qonunchilik hujjatlariga asoslanadi. Qonunda majburiy sug'urtada ishtirok etuvchi tomonlarning huquq va majburiyatlari, sug'urtaga qabul qilinadigan risklar, sug'urta javobgarligi hajmi, sug'urta tarif stavkalarini belgilash tartibi o'z aksini topadi. Majburiy sug'urtada sug'urtalanishi lozim bo'lgan obyektlar maksimal darajada qamrab olinadi. Shu tufayli majburiy sug'urtada tarif stavkani minimal darajada belgilash va sug'urta operatsiyalarining moliyaviy barqarorligiga erishish imkoni tug'iladi.

Majburiy va ixtiyoriy sug'urtada sug'urta munosabatlari ularning mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda turli tamoyillarga asoslanadi. Masalan, majburiy sug'urtada sug'urtalanishi zarur bo'lgan obyektlar to'laligicha qamrab olinadi, aksincha, ixtiyoriy sug'urtada sug'urta obyektlari tanlanadi. Bunga misol tariqasida yo'lovchilarni majburiy sug'urtasini keltirish mumkin. Bu sug'urta turida barcha yo'lovchilar, ularning xohish irodasidan qat'i nazar,

masalan, samolyotdagi yo'lovchilar tanlov asosida emas, balki to'liq sug'urta himoyasiga olinadi. Quyidagi 3-jadvalda majburiy va ixtiyoriy sug'urtani amalga oshirishning asosiy prinsiplari keltirilgan.

3-jadval

Majburiy va ixtiyoriy sug'urtaning prinsiplari¹

№	Majburiy sug'urta	Ixtiyoriy sug'urta
1	Sug'urta obyektlarini to'liq qamrab olish	Sug'urta obyektlarining tanlov asosida qamrab olish
2	Sug'urta munosabatlarining ochiqligi	Sug'urta munosabatlarining maxfiyligi
3	Sug'urtaning sug'urtalanuvchining xohish irodasidan qat'i nazar amal qilishi	-
4	Sug'urtaning muddatsiz amal qilishi	Sug'urta muddatining cheklanganligi
5	Tarif stavkasining minimal o'rnatilishi	Tarif stavkasining bozor talabiga muvofiq o'rnatilishi
6	Sug'urta summasi eng yuqori chegarasining hamma uchun bir xilligi	Sug'urta summasi eng yuqori chegarasining sug'urtalanuvchining taklifiga asosan tabaqalashtirish

Sug'urta obyektlarini to'liq qamrab olish deganda qonunda ko'rsatilgan hamma obyektlarni sug'urta himoyasiga olinishi tushuniladi. Masalan, 2008-yilning 22 oktabridan amalga kiritilgan "Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"gi Qonunga asosan, egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilinganligi to'g'risidagi polisga ega bo'lmagan transport vositalari haydovchilari yo'lda harakatlanishi mumkin emas. Ixtiyoriy sug'urtada esa obyektlarni sug'urta qilishda sug'urtalanuvchining istagi inobatga olinadi va qolaversa, sug'urtalovchi har qanday obyektни sug'urta himoyasiga olavermaydi.

Sug'urta munosabatlarining hamma uchun ochiqligi va maxfiyligini shu bilan tushuntirish mumkinki, majburiy sug'urtani amalga oshirishning shartlari, tarif stavkalari nafaqat sug'urtalanuvchilardan,

¹ Сахирова Н.П. Страхование: учебное пособие. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – стр.539.

balki raqobatchi boshqa sugʻurta kompaniyalaridan ham yashirilmaydi. Ixtiyoriy sugʻurtada shubhasiz, konkret sugʻurtalanuvchi bilan tuzilgan shartnomaning shartlari, tarif stavkalari maxfiy hisoblanadi.

4. Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurtalash qoidalari. 2009-yilning 17 aprelida Oʻzbekiston Respublikasining “Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida”gi Qonuni qabul qilindi¹. Ushbu qonun sugʻurta bozorini isloh qilish va rivojlantirishning 2007–2010-yillarga moʻljallangan dasturida koʻzda tutilgan majburiy sugʻurtaning ikkinchi turini tatbiq etishni nazarda tutadi. Ushbu qonunni qabul qilishdan koʻzda tutilgan asosiy maqsad mehnat jarayonida jarohat olgan, kasb kasalligi yoki xizmat burchini bajarayotgan vaqtda salomatligiga ziyon yetgan fuqarolarning ijtimoiy himoyasini taʼminlashdan iborat.

Shuni taʼkidlash kerakki, Oʻzbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi bugungi kunda xizmat burchini bajarayotgan paytida jarohat olgan xodimlarning ijtimoiy muhofazasini koʻzda tutadi. Mehnat kodeksi ish beruvchining xodimga yetgan ziyon uchun javobgar ekanini belgilagan. Maʼlumki, Mehnat kodeksining 189-192 moddalariga binoan ish beruvchi olgan jarohati, kasb kasalligi yoki mehnat jarayoni bilan bogʻliq ravishda sogʻligʻiga yetgan zararni, shuningdek, boquvchini yoʻqotganlik uchun yetgan zararni oʻrnatilgan tartibda toʻliq qoplashi shart. Koʻrinib turibdiki, xizmat burchini bajarayotgan paytda jarohat olgan xodimlarni moddiy jihatdan himoyalash ish beruvchi hisobidan amalga oshiriladi. Xodimning xizmat burchini bajarayotgan paytda olgan jarohati uchun ish beruvchi javobgar hisoblanadi. Shu bilan birga, ish beruvchi qoplashi zarur boʻlgan zarar hajmi ish beruvchining moliyaviy imkoniyatlariga doimo ham mos kelavermaydi yoki ish beruvchining faoliyatiga sezilarli darajada taʼsir koʻrsatishi mumkin. Chunki, ish beruvchi qoplashi kerak boʻlgan zarar hajmiga bir vaqtda va har oyda toʻlanishi kerak boʻlgan kompensatsiya toʻlovlari kirish mumkin. Masalan, Mehnat kodeksining 190-moddasiga binoan xodimning

¹ “Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida” Oʻzbekiston Respublikasining qonuni. Oʻzbekiston Respublikasi Qonunchilik hujjatlari toʻplami. – T.: Adliya vazirligi, 2009-yil, 16-son.

sogʻligʻiga yetgan zarar uchun qoplanishi kerak boʻlgan mablagʻ xodim jarohat olgan vaqtga qadar olgan oʻrtacha oylik ish haqiga qoʻshimcha ravishda xodim olgan jarohat darajasiga qarab belgilangan oylik foiz, jarohat olishi bilan bogʻliq xarajatlarni qoplash, shuningdek, nafaqa koʻrinishidagi bir marotabalik toʻlanishi kerak boʻlgan toʻlovdan iborat.

Bir marotaba toʻlanadigan nafaqa hajmi jamoa shartnomasida, agar shartnoma tuzilmagan boʻlsa, ish beruvchi va kasaba uyushmasi yoki xodimlarning boshqa vakolatli organi oʻrtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Bunda jarohat olgan xodimga toʻlanadigan bir martalik nafaqa hajmi jarohatlanganning bir yillik oʻrtacha ish haqidan kam boʻlmasligi, halok boʻlgan xodimning oila aʼzolariga beriladigan nafaqa hajmi esa halok boʻlgan xodimning 6 yillik oʻrtacha ish haqidan kam boʻlmasligi kerak.

Taʼkidlash kerakki, qonun eʼlon qilingan kundan boshlab kuchga kirgan boʻlishiga qaramay, ushbu qonunning 27-moddasiga binoan 17-moddaning 2-bandi ushbu qonun kuchga kirgan sanadan boshlab 6 oy vaqt oʻtgach amalga kiritildi¹. 17-moddaning 2-bandi ish beruvchining qator majburiyatlarini, shu jumladan, uning ushbu qonunga muvofiq oʻz fuqarolik javobgarligini sugʻurtalash majburiyatini koʻrsatib oʻtadi. Shu munosabat bilan majburiy sugʻurtaning bu turi amalda 2009-yilning 17 aprelidan 6 oy oʻtgandan soʻng amal qila boshladi. Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻlaqonli amalda boʻlishini taʼminlash uchun Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi Qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari haqida” 2009-yil 24 iyunda 177-sonli qarori qabul qilindi².

¹ “Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida” Oʻzbekiston Respublikasining Qonuni. Oʻzbekiston Respublikasi Qonunchilik hujjatlari toʻplami. – T.: Adliya vazirligi, 2009 yil, 16-son.

² Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida” Oʻzbekiston Respublikasining Qonuni amalga oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida” 2009-yil 24 iyundagi 177-son qarori. - Oʻzbekiston Respublikasi Qonunchilik hujjatlari toʻplami. – T.: Adliya vazirligi, 2009-yil, 26-son.

Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish jarayonini shartli ravishda ikki bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich, majburiy sug'urta shartnomasi imzolangan paytdan sug'urta hodisasi sodir bo'lgan kun yoki majburiy sug'urta shartnomasi muddati tugagan sanagacha davom etadi. Ikkinchi bosqich, majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta hodisasi yuzaga kelgan paytdan boshlanadi. Birinchi bosqich, sug'urta munosabatlarida faqat sug'urtaning ushbu turini amalga oshirgan sug'urtalovchi va ish beruvchi kabi subyektlar ishtirok etadi. Mazkur bosqichda majburiy sug'urta shartnomasi tuziladi va sug'urtaning ushbu turi bo'yicha sug'urta mukofoti to'lanadi. Sug'urta shartnomasiga binoan sug'urtalovchi kelishilgan haq sug'urta mukofoti evaziga sug'urta hodisasi yuzaga kelganda ish beruvchi va jabrlanuvchi yoki naf oluvchiga sug'urta shartnomasida kelishilgan sug'urta summasi doirasida sug'urta to'lovlarini to'lash majburiyatini zimmasiga oladi.

Shuningdek, sug'urtaning ushbu turi bo'yicha sug'urta tariflari tarkibi ham belgilangan bo'lib, bunda sug'urta mukofoti hajmidagi netto-stavka va sug'urta mukofoti hajmida majburiy sug'urtani amalga oshirish xarajatlari ulushi belgilab beriladi. Sug'urta tarifi tarkibiga muvofiq, tarif stavkasining 70 foizi ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash shartnomasi bo'yicha to'lovlar va 30 foiz ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash xarajatlari (Shu jumladan, sug'urta hodisalarini oldini olishga oid ogohlantirish tadbirlari zaxirasiga chegirmalar tarifning 5,0 foizini tashkil etadi)dan iborat.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, bugungi kunda respublikada majburiy sug'urtaning ijtimoiy yo'naltirilgan tizimi shakllantirilmoqda. Bu tizim mamlakat iqtisodiyotining zamonaviy talablariga to'liq javob beradi. Majburiy sug'urta turlarining tatbiq etilishi yaqin yillar ichida mamlakat sug'urta bozorini rivojlantirishga qudratli turtki beradi va majburiy sug'urtaning aholini ijtimoiy himoyalashda ishtirokini oshiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining qaysi mod-dasi majburiy sug'urtaga bag'ishlangan?
2. Majburiy sug'urta deganda qaysi sug'urta turini tushunasiz?
3. Qonunda ba'zi mulkiy va shaxsiy manfaatlarni sug'urta qilishga majbur etilishi mumkinmi?
4. Majburiy sug'urtani qanday turlarini bilasiz?
5. Ixtiyoriy sug'urta qanday tamoyillarga asoslanadi?
6. Mol-mulkni ixtiyoriy sug'urtasi qanday tartibda amalga oshiriladi?
7. Majburiy sug'urtani ixtiyoriy sug'urtadan farq qiluvchi jihat-lari nimada deb o'ylaysiz?
8. Majburiy va majburiy davlat sug'urtasini bir-biridan farq qiluvchi tomonlarini ayting.
9. Hozirgi paytda majburiy davlat sug'urta turlarini amalga oshirish huquqiga qaysi sug'urta tashkiloti haqli?
10. O'zbekistonda majburiy va ixtiyoriy sug'urta o'rtasidagi nis-bat qanday bo'lishi zarur?

20-MAVZU: HARBIY XIZMATCHILAR, SOLIQ VA BOJXONA IDORALARI XODIMLARINI MAJBURIY DAVLAT SUG‘URTASI

- 1. Harbiy xizmatchilarning majburiy davlat sug‘urtasini joriy etilishi.**
- 2. Sug‘urta to‘lovlarini amalga oshirishning asosiy shartlari.**
- 3. Sug‘urta summasini olish uchun zarur bo‘ladigan hujjatlarni rasmiylashtirish.**
- 4. Soliq organlari xodimlarini majburiy davlat sug‘urtasini amalga oshirish tartibi.**

1. Harbiy xizmatchilarning majburiy davlat sug‘urtasini joriy etilishi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Harbiy xizmatchilar, rahbar va oddiy askarlar tarkibiga kiruvchi shaxslarni davlat majburiy sug‘urtasi to‘g‘risida” 1994-yil 26 yanvardagi 38-sonli va “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2002-yil 27 noyabrdagi 413-sonli qarorlari asosida harbiy xizmatchilarning majburiy davlat sug‘urtasi joriy etilgan. Ushbu sug‘urta turi O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat bojxona qo‘mitasining rahbarlar va oddiy askarlar tarkibiga kiruvchi harbiy xizmatchilarni baxtsiz hodisalardan ehtiyoti shart sug‘urta qilishni nazarda tutadi.

Harbiy xizmatchilarning davlat majburiy sug‘urtasini 2002-yilning oxirigacha “Kafolat” davlat-aksiyadorlik sug‘urta kompaniyasi amalga oshirib kelgan. Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 27 noyabrdagi 413-sonli “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq 2003-yilning 1 yanvaridan mazkur sug‘urta turini “O‘zbekinvest” eksport-import milliy sug‘urta kompaniyasi amalga oshirib kelmoqda.

Harbiy xizmatchilarning davlat majburiy sug'urtasida O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat bojxona qo'mitasi sug'urtalanuvchilar hisoblanadi. Rahbar va oddiy askarlar tarkibiga kiruvchi harbiy xizmatchilar, harbiy chaqiruvga kelgan harbiy xizmatga majbur shaxslar sug'urta qilingan shaxslar deb ataladi. Sug'urta qilingan shaxslar halok bo'lgan taqdirda ularning merosxo'rlari sug'urta summasini olish huquqiga egadirlar. Ularni "sug'urta tili"da naf oluvchi shaxslar deb atash mumkin.

Sug'urta mukofoti sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urtalanayotgan shaxslarning haqiqiy sonidan kelib chiqib, har bir sug'urta qilinayotgan shaxslar uchun eng kam oylik ish haqining 20 foizi miqdorida sug'urta tashkilotiga to'lanadi.

Sug'urta tashkiloti har bir sug'urta qilingan shaxsni eng ko'pi bilan 7 yillik eng kam oylik ish haqiga teng miqdordagi summaga sug'urta qiladi. Bu sug'urtalovchi qabul qilayotgan javobgarlikning eng yuqori summasi hisoblanadi.

2. Sug'urta to'lovlarini amalga oshirishning asosiy shartlari. Sug'urta tashkiloti quyidagi holatlarda sug'urta to'lovlarini amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi:

1. Sug'urta qilingan shaxsning harbiy xizmatni o'tayotgan chog'ida yoxud harbiy xizmatdan bo'shatilgandan so'ng bir yil davomida xizmatni o'tash davrida yarador bo'lganligi va orttirgan kasalligi natijasida vafot etganda, uning merosxo'riga (merosxo'rlik huquqini beruvchi hujjat taqdim etilish sharti bilan) sug'urta summasining eng yuqori darajasida.

2. Sug'urtalangan shaxsning xizmatni o'tash chog'ida yoki harbiy xizmatni o'tagandan so'ng bir yil davomida nogiron bo'lib qolishi natijasida, unga:

– I guruh nogironligi uchun – eng yuqori sug'urta summasining 75 foizi miqdorida;

– II guruh nogironligi uchun – eng yuqori sug'urta summasining 50 foizi miqdorida;

– III guruh nogironligi uchun – eng yuqori sugʻurta summasining 30 foizi miqdorida.

3. Sugʻurtalangan shaxs tomonidan xizmatni oʻtash chogʻida ogʻir jarohat olgan taqdirda, unga eng yuqori sugʻurta summasining 20 foizi miqdorida, yengil jarohatlanganda – 20 foizi miqdorida sugʻurta summasi toʻlanadi.

4. Muddatli harbiy xizmatni oʻtayotgan harbiy xizmatchining harbiy yigʻin paytida uni keyinchalik harbiy xizmatni oʻtashga noloyiq deb topilganda, unga eng yuqori summasining 10 foizi miqdorida sugʻurta summasi toʻlanadi.

Sugʻurta qilingan shaxsga yoki uning merosxoʻriga sugʻurta summasi sugʻurta shartnomasiga asosan toʻlanadi. Sugʻurta shartnomasi bir kalendar yili davomida amalda boʻladi. Agarki taraflardan biri mazkur sugʻurta shartnomasi tugashidan 30 kalendar kun oldin ikkinchi tarafni sugʻurta shartnomasini bekor qilish toʻgʻrisida ogohlantirmagan boʻlsa sugʻurta shartnomasi navbatdagi yilga tuzilgan deb hisoblanadi. Sugʻurta mukofoti sugʻurtalanuvchi tomonidan sugʻurta tashkiloti hisob raqamiga har chorakda bir yilga hisoblangan sugʻurta mukofotining toʻrtidan bir qismini chorak boshlanishidan 15 kun ichida toʻlashi lozim. Sugʻurta summasi sugʻurta qilingan shaxsga yoki uning merosxoʻriga ularning bankdagi hisob raqamiga pul koʻchirish yoʻli bilan yoki pochta orqali hamda chek yozib berish orqali amalga oshirilishi mumkin. Sugʻurta qildiruvchining balogʻat yoshiga yetmagan merosxoʻriga sugʻurta summasi faqat uning nomiga bankda ochilgan omanat hisob raqamiga pul koʻchirish yoʻli bilan oʻtkazib beriladi.

Sugʻurta summalari sugʻurtalovchi tomonidan sugʻurta qildiruvchiga u tomonidan barcha hujjatlar taqdim etilgandan soʻng 5 bank ish kunida toʻlab beriladi. Mabodo, sugʻurta tashkiloti sugʻurtalangan shaxsga yoki uning merosxoʻriga sugʻurta summasini toʻlashdan voz kechsa, bu haqda unga hujjatlar taqdim etilgandan soʻng 15 kun ichida yozma ravishda xabar berishi shart.

Muddatli harbiy xizmatni oʻtayotgan shaxs salomatligi talabga javob bermasligi oqibatida harbiy xizmatni bajarishga noloyiq deb

topilgan holatda unga turar joyi bo'yicha tegishli bo'linmalarga taqdim etish uchun kasalligi to'g'risidagi guvohnoma nusxasi beriladi. Sug'urtalangan shaxs harbiy xizmatni o'tash chog'ida jarohat olsa va Harbiy tibbiy komissiya xulosasiga ko'ra u keyinchalik harbiy xizmatni o'tashga loyiq deb topilsa, unga jarohat olganligi to'g'risida guvohnoma beriladi. Bu guvohnoma o'rnatilgan tartibda qayd etilgan bo'lishi kerak. Uning nusxasi esa Harbiy tibbiy komissiyada 25 yil davomida saqlanadi. Agar, sug'urta qilingan shaxs mazkur ma'lumotnomani yo'qotib qo'ysa, unga Harbiy tibbiy komissiya tomonidan ma'lumotnomaning dublikati beriladi va uning yuqori qismi o'ng tomoniga "Yo'qolganning o'rniga dublikat" deb yozib qo'yiladi.

Sug'urta qilingan shaxsga yetkazilgan jarohat darajasi og'ir va yengil tan jarohatlari ro'yxati bo'yicha HTK tomonidan aniqlanadi.

3. Sug'urta summasini olish uchun zarur bo'ladigan hujjatlar-ni rasmiylashtirish. Sug'urtalangan shaxs va uning merosxo'riga sug'urta summasini o'z vaqtida olishga joylardagi vakolatli tuzilmalar ma'lum ma'noda mas'uldirlar. Ular sug'urtalangan shaxs yoki merosxo'rga sug'urta summasini olish masalasini hal qilish kerak bo'lgan hujjatlarni to'plashda va rasmiylashtirishda har tomonlama ko'mak beradilar. Sug'urtalangan shaxslar va merosxo'rlardan tegishli arizalarni qabul qilish va ko'rib chiqish ularning yashab turgan joyi bo'yicha sug'urta tashkilotining mintaqaviy filiallari tomonidan amalga oshiriladi. Sug'urta qilingan shaxs vafot etgan taqdirda naf oluvchiga sug'urta summasini olish uchun zarur bo'ladigan va notarial tasdiqlangan guvohnomani olish uchun merosxo'r vakolatli tuzilmadan notarial idoraga taqdim etish uchun tegishli ma'lumotnoma oladilar.

Sug'urta qilingan shaxslar yoki merosxo'rlik huquqiga ega bo'lgan shaxslar sug'urta summasini olish uchun vakolatli tuzilmalarda quyidagi hujjatlarni rasmiylashtiradilar va sug'urta tashkilotiga taqdim etadilar:

a) sug'urta qilingan shaxs harbiy xizmatni o'tash chog'ida halok bo'lgan taqdirda:

- ariza;

– sugʻurta qildirgan shaxsning vafot etganligi toʻgʻrisidagi hujjatning notarial tartibda tasdiqlangan nusxasi;

– merosxoʻrlik huquqini beruvchi hujjat;

– merosxoʻrning shaxsini tasdiqlovchi hujjat;

b) sugʻurtalangan shaxsga nogironlik belgilangan taqdirda:

– ariza;

– nogironlikni belgilash toʻgʻrisida Mehnat tibbiy ekspertiza komissiyasi tomonidan berilgan maʼlumotnoma nusxasi. Bu maʼlumotnomada nogironlik guruhi, nogironlikni belgilashning sabablari va vaqti koʻrsatilishi shart;

– shaxsini tasdiqlovchi hujjat;

– harbiy xizmatchilar uchun – harbiy guvohnoma;

– rahbar va oddiy askarlar tarkibiga kiruvchi shaxslar uchun mehnat daftarchasidan koʻchirma.

d) harbiy xizmatni oʻtash chogʻida sugʻurta qilingan shaxs tomonidan ogʻir va yengil tan jarohati olingan taqdirda:

– ariza;

– olingan ogʻir tan jarohati toʻgʻrisida oʻrnatilgan tartibda rasmiylashtirilgan Harbiy tibbiy komissiya maʼlumotnomasi;

– shaxsini tasdiqlovchi hujjat;

e) muddatli harbiy xizmatni oʻtash chogʻida sogʻligʻi yomonlashganligi sababli keyinchalik harbiy xizmatni oʻtashga noloyiq deb topilgan harbiy xizmatchilar sugʻurta summasini olish uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etadilar:

– ariza;

– sugʻurta qilingan shaxsning kasalligi toʻgʻrisidagi maʼlumotnomaning notarial tartibda tasdiqlangan nusxasi;

– shaxsini tasdiqlovchi hujjat;

– harbiy guvohnoma.

Sugʻurta hodisasining qanday boʻlishidan qatʼi nazar sugʻurta qilingan shaxslar yoki merosxoʻrlar sugʻurta summasini olish yuqorida keltirilgan maʼlumolarni sugʻurta tashkilotiga taqdim etadilar. Agar hujjatlar sugʻurtalovchiga toʻliq taqdim etilmagan taqdirda sugʻurtalovchi zarur boʻladigan hujjatlarni yozma ravishda

talab qilib olishi zarur. Sugʻurta qilingan shaxs yoki uning merosxoʻri sugʻurta summasini olish uchun sugʻurta tashkilotiga ariza bilan murojaat qilgan taqdirda sugʻurtalovchi uning arizasini arizalarni qayd etish daftarida roʻyxatga olishi va hujjatlarning toʻliqligi va toʻgʻri rasmiylashtirilganligini tekshirishi shart. Joylardagi vakolatli tuzilmalar sugʻurtalovchining talabiga muvofiq sugʻurta summasini toʻlash masalasini hal qilish uchun sugʻurta hodisasini qanday sodir boʻlganligi bilan bogʻliq zarur hujjatlarni taqdim etishi zarur.

Ogʻir yoki yengil jarohatlar roʻyxati:

1. Harbiy xizmatchining harbiy xizmatni davom ettirishiga noloyiq deb topilishiga asos boʻlgan uning organizmi bilan bogʻliq anatomik oʻzgarishlar va tana organlarining zararlanishi. Unga quyidagilarni kiritish mumkin: bosh miyaning jarohatlanishi; bosh miya asoslari suyaklarining sinishi; bosh miya jarohatlanishi taʼsirida miyaning oʻrtacha va ogʻir darajada shishishi; miyaga qon quyilishi; umurtqa pogʻonasining shikastlanishi; koʻkrak qafasining zararlanishi; qorinning jarohatlanishi, xususan, buyrak, oshqozon osti bezining jarohatlanishi; yelka, bel suyaklarining sinishi; tananing 40 foizdan ziyod qismini qamrab olgan 1-darajali kuyish; tananing 10 foizdan ortiq qismining kuyishiga olib kelgan 2 va 3-darajali kuyishlar; xushidan ketib qolishiga olib kelgan unchalik katta hajmga ega boʻlmagan 4-darajali kuyishlar; ovozni boʻgʻilishiga sabab boʻlgan nafas olish yoʻllarini kuyishi; kimyoviy birikmalar natijasida zaharlanish va kuyish; 3-4-darajali tanani sovuq urishi; koʻrish qobiliyatini susayishiga yoki yoʻqolishiga olib kelgan jarohatlar; yuzning yumshoq toʻqimalarini va suyaklarining shikastlanishi; shaxsning xushidan ketishi yoki koʻp qon yoʻqotishiga sabab boʻlgan jarohatlar.

2. Yengil tan jarohatlari roʻyxatiga tananing anatomik oʻzgarishi va funksiyalarining unchalik buzilishiga olib kelgan quyidagi jarohatlar kiradi: ichki organlarning zararlanishiga olib kelmagan jarohatlar; boʻgʻin boʻlaklarining ajralishi; boʻgʻinlarning chiqishi; barmoqlarining birini uzilishi; 1 va 2-darajali sovuq urishi; bosh miyaning chayqalishi bilan bogʻliq miyaning jarohatlanishi.

4. Soliq organlari xodimlarini majburiy davlat sug'urtasini amalga oshirish tartibi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 -yil 30 dekabrda 631-sonli "O'zbekiston Respublikasi soliq organlari xodimlarini majburiy davlat sug'urtasi bo'yicha sug'urta pullari va sug'urta tariflari miqdori to'g'risida"gi va 2002-yil 27 noyabrda 413-sonli "Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlariga asosan soliq organlari xodimlari majburiy davlat sug'urtasiga olinadilar. Mazkur sug'urta turini hozirgi kunda "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi sug'urtalanuvchi bo'lib hisoblanadi. Davlat soliq qo'mitasi tizimida faoliyat ko'rsatayotgan xodimlar sug'urta qilingan shaxslar bo'lib hisoblanadi.

Soliq organlari xodimlari majburiy davlat sug'urtasi bo'yicha sug'urta summasi O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi bilan belgilangan to'lov kunidagi eng kam ish haqining 80 barobari miqdoriga teng summada belgilangan. Sug'urta mukofoti esa sug'urtalangan shaxslarning belgilangan sonidan kelib chiqib, har bir sug'urtalangan shaxs uchun O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan belgilangan to'lov kunidagi eng kam ish haqining 20 foizi miqdorida belgilangan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, soliq organlari xodimlarini davlat majburiy sug'urtasi respublika budjeti mablag'i hisobidan olib boriladi. Soliq organlari xodimlarini davlat majburiy sug'urtasi sug'urta shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Sug'urta shartnomasi bir kalendar yiliga tuziladi. Agar tomonlardan biri shartnomaga amal qilish davri tugashiga qadar 30 kalendar kuni mobaynida sug'urta shartnomasiga o'zgartirishlar kiritishni lozim topganligi haqida yozma ravishda bildirmasa, sug'urta shartnomasi muddati keyingi kalendar yiliga uzaytirilgan deb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat soliq qo'mitasi "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi hisob raqamiga sug'urta shartnomasi kuchga kirgan sanadan boshlab 30 kalendar kuni mobaynida bir vaqtning o'zida sug'urta mukofotini to'laydi. Eng kam

ish haqi miqdori o'sganligi munosabati bilan hisoblangan mukofot o'rtasidagi farqni bir oy mobaynida to'lab berishi shart.

Sug'urta voqealari yuz berganda sug'urta to'lovlari sug'urtalangan shaxsning hisobidan ochilgan bank hisob raqamiga sug'urtalovchi tomonidan pul o'tkazish, chek berish, pochta orqali o'tkazish yoki amaldagi qonunchilik bilan ruxsat etilgan boshqa yo'llar bilan amalga oshiriladi. Voyaga yetmaganlarga sug'urta to'lovi faqat uning nomidagi bankdagi qo'yilmasiga pul o'tkazib berish va bir vaqtning o'zida vasiy va vasiylik organlarini xabardor qilgan xolda amalga oshiriladi.

Sug'urta to'lovlari:

- sug'urtalangan shaxs xizmat majburiyatlarini bajarayotganda halok bo'lsa (vafot etganda), foyda oluvchiga (meros huquqi haqidagi guvohnomani taqdim etganda) – sug'urta summasi miqdorida;

- sug'urtalangan shaxs xizmat majburiyatlarini bajarayotganda yetkazilgan jarohat tufayli nogiron deb topilsa, sug'urta summasining I guruh nogironiga – 75%, II guruh nogironiga – 50 %, III guruh nogironiga – 30%.

Sug'urtalangan shaxs xizmat majburiyatlarini bajarayotganda jarohatlanishi nogironlikka olib kelmagan taqdirda:

Sug'urta summasining og'ir jarohat olganda – 20% va yengil jarohat olganda – 10% miqdorida amalga oshiriladi.

Sug'urtalangan shaxsning ataylab qilgan harakatlari (shu jumladan alkogol, giyohvand yoki toksik moddalardan mastlik holati) bilan bog'liq ravishda agar, jarohatlangan yoki halok bo'lgan (vafot etgan) taqdirda sug'urta to'lovi amalga oshirilmaydi.

Sug'urta to'lovini olish uchun sug'urtalovchiga quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- a) sug'urtalangan shaxs jarohat olganda:
 - to'lov to'g'risida ariza;
 - N-1 shakldagi dalolatnoma;
 - Notarial tasdiqlangan Tibbiy Mehnat Ekspert Komissiyasining ma'lumotnomasi nusxasi (nogironlik belgilangan taqdirda);
 - olingan jarohatning (olingan jarohat nogironlikka olib kelmagan holda) og'irlik darajasi shaxsini tasdiqlovchi hujjat;

b) sug'urtalangan shaxs halok bo'lganda (vafot etganda):

- to'lov to'g'risida ariza;

- Notarial tasdiqlangan vafot etganligi to'g'risidagi guvohnoma nusxasi;

- Notarial tasdiqlangan meros huquqi to'g'risidagi guvohnoma nusxasi;

- shaxsini aniqlovchi hujjat.

Sug'urtalovchi zarur hollarda qo'shimcha hujjatlarni talab qilishi mumkin (tergov organlarining qarorlari nusxasi va boshqalar). Sug'urtalangan shaxs (foyda oluvchi) sug'urta to'lovini olish uchun sug'urtalovchiga sug'urta voqeasi yuz bergan kundan boshlab uch yil mobaynida ariza berishi shart. Sug'urtalangan shaxs yoki foyda oluvchi sug'urta to'lovini olish to'g'risida ariza bilan murojaat etganda, sug'urtalovchi soliq organlari xodimlarini davlat majburiy sug'urtasi bo'yicha arizalarni va sug'urta to'lovlarni qayd etish daftarida arizani ro'yxatga olish va taqdim qilingan hujjatlarni rasmiylashtirilishini to'g'riligini va to'liqligini tekshirishga majbur. Sug'urta shartnomasi amal qilish mobaynida bitta sug'urtalangan shaxs bo'yicha bir necha marotaba sug'urta hodisalari ro'y berganda sug'urtalangan shaxsga to'langan hamma sug'urta to'lovlari summasi sug'urta summasidan oshib ketishi mumkin emas.

Sug'urta to'lovi sug'urtalovchi tomonidan barcha zarur hujjatlar olingandan keyin 3 bank kuni mobaynida amalga oshiriladi. Sug'urtalovchi sug'urta to'lovini rad qilgan holatda, zarur hujjatlar taqdim qilingandan 15 kalendar kuni mobaynida sug'urtalangan shaxsga (foyda oluvchiga) rad etish sabablarini ko'rsatilgan holda yozma ravishda xabardor etadi. Sug'urta to'lovlarini sug'urtalangan shaxsga yoki foyda oluvchiga o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash uchun sug'urtalanuvchining Vakolatli tuzilmalari sug'urta to'lovlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan tegishli hujjatlarni olishda va rasmiylashtirishda ularga ko'maklashadilar. Sug'urtalovchining so'rovi bo'yicha Vakolatli organlar sug'urta voqeasi ro'y berganligi holatlari to'g'risida zarur hujjatlarni taqdim qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Harbiy xizmatchilarni sug'urtalashning zarurligini asoslab bering.
2. Harbiy xizmatchilarni majburiy davlat sug'urtasida sug'urta obyekti va subyekti sifatida kimlar namoyon bo'ladi?
3. Harbiy xizmatchilarni majburiy davlat sug'urtasi qachon joriy etilgan?
4. Harbiy xizmatchilarni majburiy davlat sug'urtasi bo'yicha sug'urta summasi qancha miqdorni tashkil etadi?
5. Harbiy xizmatchilarni davlat sug'urtasida sug'urta mukofoti qanday tartibda to'lanadi?
6. Soliq va bojxona idoralari xodimlarini majburiy davlat sug'urtasining asosiy shartlari to'g'risida to'xtalib o'ting.
7. Harbiy xizmatchilar, soliq va bojxona idoralari xodimlarini majburiy davlat sug'urtasini qaysi davlat sug'urta kompaniyasi amalga oshiradi?
8. Harbiy xizmatchilar, soliq va bojxona idoralari xodimlarini majburiy davlat sug'urtasida tan jarohati olgan xodimlarga sug'urta summasining necha foizi to'lanadi?
9. Sug'urta hodisasi sodir bo'lganda harbiy xizmatchilar yoki ularning merosxo'rlari sug'urta tashkilotiga qanday hujjatlarni taqdim etishi zarur?
10. Harbiy xizmatchilar, soliq va bojxona idoralari xodimlarini majburiy davlat sug'urtasida sug'urta summalari qanday tartibda to'lanadi?

21-MAVZU: AVTOTRANSPORT VOSITALARI EGALARINING UCHINCHI SHAXSLAR OLDDIDAGI FUQAROLIK JAVOBGARLIGINI SUG'URTASI

- 1. Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning zarurligi va ahamiyati.**
- 2. Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning asosiy shartlari.**
- 3. Xorijiy avtotransport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligining sug'urtasi.**

1. Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning zarurligi va ahamiyati. Ma'lumki, majburiy sug'urta ijtimoiy himoya tizimining muhim bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiyotning bozor shart-sharoitlari asosida rivojlanishida sug'urtaning majburiy turlari muhim ahamiyat kasb etadi. Buning sababi shundaki, majburiy sug'urta o'zida nafaqat ijtimoiy himoya elementlarini namoyon etadi, balki bozor munosabatlariga xos bo'lgan jihatlarni ham ifodalaydi. Amaliyotda majburiy sug'urtaning ikki turi uchraydi. Birinchisi, bevosita mijozlarning to'lagan sug'urta mukofotlari hisobidan amalga oshiriladigan majburiy sug'urta; ikkinchisi, sug'urta mukofoti to'lovi davlat budjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan majburiy davlat sug'urtasi.

Majburiy sug'urtaning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi ahamiyatini e'tiborga olgan holda 2008-yil 21 aprelda "Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Qonun 41 ta moddadan iborat bo'lib, unda mazkur qonunning maqsadi, asosiy tushunchalar, majburiy sug'urtaning asosiy prinsiplari, majburiy

sugʻurtani amalga oshirish shartlari va tartibi, sugʻurta hodisalari boʻyicha zararining oʻrnini qoplash, kompensatsiya toʻlovlari, majburiy sugʻurta boʻyicha toʻlovlarni kafolatlash kabi boblar mavjud. Shunisi diqqatga sazovorki, mazkur qonunning 41-moddasida “Ushbu Qonun rasmiy eʼlon qilingan kundan eʼtiboran olti oy oʻtganidan keyin kuchga kiradi”, deb koʻrsatib oʻtilgan edi¹.

Qonun qabul qilingandan soʻng uni amalga oshirishni taʼminlashga qaratilgan Hukumat qarorini qabul qilishga zarurat tugʻildi va 2008-yilning 26 iyunida Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida” 141-sonli qaror qabul qildi. Mazkur qarorga asosan “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish qoidalari” tasdiqlandi². Shuningdek, qarorda Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish boʻyicha toʻlovlarni kafolatlash jamgʻarmasini tashkil etish va uning asosiy vazifalari koʻrsatib oʻtilgan. Eng muhimi, mazkur qaror asosida majburiy sugʻurtani amalga oshirish huquqini olish uchun sugʻurtalovchilarga muayyan talablar belgilandi. Ular quyidagilardan iborat:

- transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish huquqini olish uchun sugʻurtalovchilar ustav fondining eng kam miqdori qonun hujjatlarida belgilangan meʼyordan kam boʻlmasligi kerak;

- transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish huquqini olish uchun sugʻurtalovchilar Qoraqalpogʻiston Respublikasida, barcha viloyatlar va Toshkent shahrida majburiy sugʻurta shartnomalarini tuzish, jabrlanuvchi (uning merosxoʻri yoki huquqiy vorisi)ning sugʻurta toʻlovlari toʻgʻrisidagi

¹ “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida” Oʻzbekiston Respublikasi Qonuni. Oʻzbekiston Respublikasining Qonun hujjatlari toʻplami. – T.: Adliya vazirligi, 2008-yil, 17-son.

² Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sugʻurta qilish toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi Qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari haqida”gi 141-sonli qarori. Oʻzbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari toʻplami. – T.: Adliya vazirligi, 2008-yil, 26-27-son.

talablarini ko'rib chiqish va sug'urta to'lovlarini amalga oshirish va-kolati berilgan o'z filiallariga va boshqa alohida bo'linmalariga ega bo'lishi shart.

Davlat tomonidan majburiy sug'urtani amalga oshirishda sug'urtalovchilarga nisbatan bunday talabning o'rnatilishi bejiz emas, albatta. Buni shu bilan izohlash mumkinki, majburiy sug'urta butun O'zbekiston hududini qamrab oladi va yo'l-transport hodisasi mamlakatimizning qaysi joyida sodir bo'lishidan qat'i nazar, yuridik yoki jismoniy shaxslarning mulkiy manfaatlariga yetkazilgan zarar, transport vositasi egasining fuqarolik javobgarligining majburiy sug'urtasi bo'yicha sug'urtalovchi tomonidan jabrlanuvchiga zarar qoplab berilishi lozim.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi hududida transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish huquqiga quyidagi sug'urta tashkilotlari haqlidirlar:

1. "O'zagrosug'urta" davlat-aksiyadordik sug'urta kompaniyasi.
2. "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi.
3. "Kafolat" davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi.
4. "Kapital sug'urta" sug'urta kompaniyasi.
5. "Alfa invest" sug'urta kompaniyasi.
6. "Asia insurers"sug'urta kompaniyasi.
7. "Alskom"sug'urta kompaniyasi.
8. "Ishonch" banklararo sug'urta kompaniyasi.
9. "Universal sug'urta" sug'urta kompaniyasi.

Yuqorida nomlari keltirilgan sug'urta tashkilotlarining ustav fondi 2012-yil 1 iyuldan sug'urtalovchilarning ustav fondlariga nisbatan o'rnatilgan yangi talablarga to'la-to'kis mos keladi. Ma'lumki, 2012-yil 1 iyuldan majburiy sug'urtani amalga oshiruvchi sug'urtalovchilar uchun ustav fondining eng kam miqdori 2250,0 ming yevro ekvivalentidagi summadan kam bo'lmasligi shart. Bu haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 31 mayda qabul qilingan "Sug'urtalovchilarning moliyaviy barqarorligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-1544-son Qarorida aniq ko'rsatilgan¹.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"

Shuningdek, mazkur sug'urta tashkilotlarining O'zbekiston Respublikasining barcha hududlarida filiallari mavjud.

Ta'kidlash joizki, transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilishni joriy qilish kutilgan natijani berdi. Mustaqil tahlilchilarning fikriga ko'ra, majburiy sug'urtaning amaliyotga joriy etilishi mamlakat miqyosida sug'urtaning aholi barcha qatlamlari orasiga kirib borishiga va shu orqali sug'urta madaniyatini oshishiga xizmat qilgan. Bundan tashqari, majburiy sug'urtaning amaliyotga joriy etishdan ko'zlangan asosiy maqsad yo'l-transport hodisalari sodir bo'lishi oqibatida jabrlangan shaxslarni ijtimoiy himoyasi kafolatlaydigan samarali tizimni shakllantirish edi.

2. Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning asosiy shartlari. Majburiy sug'urta shartnomasini tuzish uchun sug'urta qildiruvchi sug'urta kompaniyasi va uning joylardagi vakillariga majburiy sug'urta shartnomasini tuzish to'g'risidagi ariza-anketani har bir transport vositasi bo'yicha taqdim etadi, unga quyidagi hujjatlarning nusxalari ilova qilinadi:

a) transport vositasini boshqarishga qo'yilgan sug'urta qildiruvchi – jismoniy shaxsning va boshqa shaxslarning pasporti yoki boshqa shaxsini tasdiqlovchi guvohnomasi (fotosurati va ro'yxatga olinganlik to'g'risidagi oxirgi yozuv qayd etilgan varaqlari);

b) transport vositasining texnik pasporti (schot-ma'lumotnomasi) yoki uning davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma (transport vositasining oldi-sotdi (almashish, hadya qilish) shartnomasining nusxasi);

d) transport vositasini boshqarishga berilgan ishonchnoma yoxud ushbu transport vositasiga egalik huquqini tasdiqlovchi boshqa hujjat – agar majburiy sug'urta shartnomasi transport vositasini boshqarishga faqat muayyan shaxslargina boshqarishga qo'yilishi sharti bilan tuzilgan bo'lsa (transport vositasini boshqarishga qo'yilgan barcha shaxslar uchun, transport vositasi egasidan tashqari);

2008 yil 21 maydagi PQ-872-son qarori.// Xalq so'zi, 2008-yil, 22 may.

e) transport vositasini boshqarishga qo'yilgan barcha shaxslarning haydovchilik guvohnomasi yoki barcha haydovchilarning transport vositasini boshqarish huquqini tasdiqlovchi boshqa hujjatlar — transport vositasini boshqarishga faqat muayyan shaxslar qo'yilishi sharti bilan majburiy sug'urta shartnomasi tuzilgan taqdirda;

f) sug'urta qildiruvchi — jismoniy shaxslarning sug'urta mukofoti bo'yicha siylov olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar toifasiga tegishliligini tasdiqlovchi (guvohnoma, ma'lumotnomalar va shu kabilar) hujjatlar (agar bo'lsa).

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan hujjatlarning asl nusxalari ularning nusxalari bilan taqqoslash uchun taqdim etiladi, ushbu bandning «d» kichik bandida ko'rsatilgan hujjatlar bundan mustasno. Ushbu bandning «d» kichik bandida nazarda tutilgan hujjatlarning nusxalari notarial tasdiqlangan bo'lishi kerak. Sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchiga taqdim etilayotgan ma'lumotlar va hujjatlarning to'liqligi va haqiqiyliги uchun javobgar hisoblanadi.

Sug'urta qildiruvchi (fuqarolik javobgarligi majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan boshqa shaxs) yoki uning vakolatli vakili sug'urta hodisasi sodir bo'lganda:

- jabrlanuvchiga (uning merosxo'rlariga yoki huquqiy vorislariga) yo'l-transport hodisasi kunidan boshlab uch kalendar kunidan kechiktirmay sug'urta polisining nusxasini topshirishi;

- davlat yo'l harakati xavfsizligi xizmati xodimlarining yetib kelishini kutishi, imkoni boricha yo'l-transport hodisasi guvohlarining familiyasi va manzilini yozib olishi;

- darhol, yo'l-transport hodisasidan keyin 72 soatdan kechiktirmay, sodir bo'lgan hodisa haqida yozma shaklda, sug'urta polisining nusxasini ilova qilgan holda sug'urtalovchiga (uning filialiga) yo'l-transport hodisasi sodir bo'lgan joydagi va transport vositasi ro'yxatdan o'tkazilgan joydagi davlat yo'l harakati xavfsizligi xizmatiga bildirishi kerak. Bildirishnomada hodisaning xususiyati, sodir bo'lgan payti, ko'rilishi taxmin qilingan zararining miqdori, yo'l-transport hodisasiga aloqador barcha shaxslarning, shu jumladan taxmin qilingan da'vogarlarining nomlari va manzillariga taalluqli

axborot imkon qadar to'liq hajmda, shuningdek sug'urta qildiruvchi hodisa haqida ilk marotaba qay tarzda xabardor bo'lganligi va sug'urta qildiruvchining nega hodisani talabnoma bildirishga sabab bo'lishi mumkin deb hisoblashiga oid tafsilotlar majburiy tartibda ko'rsatilishi kerak;

- sug'urtalovchiga sug'urta hodisasi munosabati bilan unga nisbatan qo'yilayotgan barcha talablar yoki unga qarshi boshlangan sud muhokamasi to'g'risida darhol xabar qilishi, zarar yetkazilishi holatlari to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni va vakolatli organlardan olingan, sug'urta hodisasining sabablari hamda oqibatlarini, zararining xususiyati va miqdorini belgilash uchun zarur bo'lgan hujjatlarni sug'urtalovchiga taqdim etishi;

- zararining oldini olish va (yoki) kamaytirish yuzasidan mumkin bo'lgan barcha choralarni ko'rishi kerak.

3. Xorijiy avtotransport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligining sug'urtasi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xorijiy avtotransport vositalarining O'zbekiston Respublikasi bojxona hududida bo'lishining qo'shimcha shartlari to'g'risida" 2000-yil 12 yanvar 11-sonli qaroriga binoan, Qozog'iston Respublikasi va Turkmanistonning transport vositalari, boshqa o'ziyurar mashina va mexanizmlarining O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga kirib kelishiga tegishli litsenziyaga ega bo'lgan sug'urta tashkilotlarining haydovchilarning uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik majburiyati sug'urtalanganligi to'g'risidagi polisi mavjud bo'lgan taqdirda yo'l qo'yiladi. Davlat bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasining sug'urta tashkilotlari bilan birgalikda bojxona postlarida transport vositalari, boshqa o'ziyurar mashina va mexanizmlar egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligi sug'urtasini amalga oshiradi. Bu javobgarlik sug'urta turini joriy etishga asosiy sabab shuki, chegaradosh mamlakatlar tomonidan bir tomonlama tusda quyidagi chora-tadbirlar joriy qilingan: Qozog'iston Respublikasida – tashuvchining yo'lovchi oldidagi fuqarolik, huquqiy javobgarligi uchun turli avtotransport vositalaridan sug'urta yig'implari qo'llanilayotganligi; Turkmanistonda

-Turkmaniston hududiga kirib kelayotgan avtotransport vositalari egalaridan O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan yig'implarga teng bo'lmagan yig'implar belgilangan.

Shuni e'tiborga olgan holda 2000-yilning 1 yanvaridan boshlab, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalaridan kirib keladigan transport vositalari uchun avtofuqarolik javobgarligining majburiy sug'urtasi joriy etildi. Quyida ana shu chegaradosh mamlakatlar hududidan kirib kelgan transport vositalari haydovchilardan undiriladigan sug'urta mukofotlari miqdori keltirilgan (4-jadval).

4-jadval

Transport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash shartnomalari bo'yicha bir oygacha muddatga O'zbekiston Respublikasi hududiga kiradigan bitta avtotransport vositasidan undiriladigan sug'urta tarif stavkalari¹

(foizlarda)

t/r	Transport turlari	Sug'urta javobgarligi miqdoridan sug'urta tarif stavkalari (foizlarda)	
		1000 AQSH dollari (Qozog'iston)	3000 AQSH dollari (Turkmaniston)
1.	Yuk avtomobillari	1,0	2,5
2.	Avtobuslar	0,8	2,0
3.	Yengil avtomobillar	0,5	1,5
4.	Traktorlar, kombaynlar va boshqa o'ziyurar mashinalar va mexanizmlar	0,4	1,0
5.	Mototransport	0,2	0,7

Sug'urta summasi miqdori Qozog'iston Respublikasi avtotransporti uchun:

- mol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun – 400 AQSH dollari;

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xorijiy avtotransport vositalarining O'zbekiston Respublikasi bojxona hududida bo'lishining qo'shimcha shartlari to'g'risida" 2000-yil 12 yanvar 11-sonli qarori.

- o'lim hodisasiga olib kelgan zararni qoplash uchun – 600 AQSH dollari. Turkmaniston avtotransporti uchun;
- mol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun – 1000 AQSH dollari;
- o'lim hodisasiga olib kelgan zararni qoplash uchun – 2000 AQSH dollarida belgilangan.

Sug'urta mukofotlari bojxona organlari tomonidan bevosita bojxona postlarida erkin almashtiriladigan valyutada undiriladi, mablag'lar keyinchalik shartnoma asosida sug'urta tashkilotlarining hisob raqamlariga o'tkaziladi. Sug'urta mukofoti to'langandan so'ng xorijiy transport vositalari haydovchilariga sug'urta polisi beriladi.

O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga kirib kelayotgan horijiy transport vositalari haydovchilarining uchinchi shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar)ning sog'lig'iga va mol-mulkiga yetkazilgan zarar uchun fuqarolik javobgarligi sug'urta qilish obyekti hisoblanadi.

Bunday tartib O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tojikiston Respublikasi va Qirg'iziston Respublikasi avtotransport vositalari haydovchilarining uchinchi shaxslar oldida O'zbekiston Respublikasida fuqarolik javobgarligi to'g'risida" 2000-yil 18 fevraldagi 59-son qaroriga (mazkur qarorga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 27.11.2002-y. 413-son qaroriga muvofiq o'zgartirishlar kiritilgan) muvofiq, Tojikiston va Qirg'iziston Respublikalari uchun ham joriy etilgan (5-jadvalga qarang).

Transport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi hududiga 1 oygacha muddatga kirib kelayotgan bir avtotransport vositasidan undiriladigan sug'urta tarif stavkalari yuqoridagi jadvalda o'z aksini topgan.

Tojikiston Respublikasi va Qirg'iziston Respublikasi avtotransporti uchun sug'urta summalari miqdorlari:

- 1000 AQSH dollarimol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun;
- 2000 AQSH dollario'limga olib kelgan zararni qoplash uchun.

Xorijiy transport vositasi haydovchisi tomonidan uchinchi shaxsga yetkazilgan zararining sug'urtalovchi tomonidan to'lanishini nazarda tutuvchi voqea yoki tasodif sug'urta hodisasi hisoblanadi.

5-jadval

Transport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi hududiga 1 oygacha muddatga kirib kelayotgan bir avtotransport vositasidan undiriladigan sug'urta tarif stavkalari¹

t/r	Transport turlari	Sug'urta javobgarligi hajmiga nisbatan sug'urta tarif stavkalari (foizlarda) 3000 AQSH dollari (Tojikiston Respublikasi va Qirg'iziston Respublikasi)
1.	Yuk avtomobillari	2,5
2.	Avtobuslar	2,0
3.	Mikroavtobuslar	1,8
4.	Yengil avtobillar	1,5
5.	Traktorlar, kombaynlar va boshqa o'ziyurar mashinalar va mexanizmlar	1,0
6.	Mototransport	0,7

Ularga quyidagilar kiradi:

- fuqarolarning sog'lig'iga, hayotiga zarar yetkazilishi;
- transport vositasining, shuningdek mol-mulkning shikastlanishi, nobud bo'lishi.

Zarar miqdoriga shikastlangan transport vositasini eng yaqin joydagi texnik xizmat ko'rsatish stansiyasigacha yetkazish va uni tuza-tish xarajatlari ham kiritiladi.

Sug'urta qoplamasi, agar yo'l-transport hodisasi yoki baxtsiz vo-gea oqibatida:

- jabrlanuvchi mayib bo'lsa yoki uning sog'lig'iga boshqa shikast yetkazilsa;
- jabrlanuvchi vafot etsa;

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tojikiston Respublikasi va Qirg'iziston Respublikasi avtotransport vositalari haydovchilarining uchinchi shaxslar oldida O'zbekiston Respublikasida fuqarolik javobgarligi to'g'risida" 2000-yil 18 fevraldagi 59-son qarori (Mazkur qarorga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 27.11.2002-y. 413-son qaroriga muvofiq o'zgartirishlar kiritilgan).

- uchinchi shaxslarning mol-mulki nobud bo'lsa, yo'q qilinsa yoki shikastlansa sug'urtalovchi tomonidan to'lanadi.¹

Transport vositasining harakatlanishi natijasida yetkazilgan zararlarga, shuningdek:

- transport vositasiga yo'lovchilar chiqarish yoki tushirish paytida;
- transport vositasi yo'lda to'xtab turgan yoki tuzatilayotgan vaqtda kelib chiqqan zararlar ham kiritiladi.

Sug'urtalovchi:

- aybdor shaxsning transport vositasida bo'lgan yukka;
- yo'l-transport hodisasi natijasida atrof-muhitga;
- yong'in kelib chiqishi tufayli o'rmonlarga, daraxtzorlarga va bog'larga yetkazilgan zarar uchun;

- naxd pul, qimmatli qog'ozlar, har qanday turdagi hujjatlar, shuningdek, filatelistik, numizmatik va boshqa kolleksiyalar va boyliklar yo'qolganligi uchun javob bermaydi.

Agar jabrlanuvchi tomonidan qasddan jinoyat sodir etilgan bo'lsa, sug'urta to'voni to'lanmaydi. Zarar miqdori sud orqali aniqlanadi.

Shaxsga yetkazilgan zarar uchun sug'urta summasi jabrlanuvchiga, unga boshqa sug'urta shartnomalari bo'yicha to'lanadigan summalardan qat'i nazar, to'lanadi.

Jabrlanuvchining sog'lig'iga yetkazilgan zarar uchun tovon miqdori davolash-profilaktika muassasasining tegishli hujjatida ko'rsatib o'tilgan zarar darajasiga qarab yoki vafot etganlik to'g'risidagi dalolatnoma asosida belgilanadi.

Salomatlikka yetkazilgan zarar uchun tovon sug'urta summasiga mutanosib ravishda, biroq uning jami miqdorining 60 foizidan (vafot etgan taqdirda) ko'p bo'lmagan miqdorda to'lanadi.

Uchinchi shaxslarning mol-mulkiga zarar yetkazilganligi yoki nobud bo'lganligi uchun sug'urta qoplamasi sug'urta summasiga mutanosib ravishda, biroq uning jami miqdorining 40 foizidan (mol-mulk

¹ Keltirilgan jumlarlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xorijiy avtotransport vositalarining O'zbekiston Respublikasi bojxona hududida bo'lishining qo'shimcha shartlari to'g'risida" 2000-yil 12 yanvar 11-sonli qaroridan olingan.

to'liq nobud bo'lgan taqdirda) ko'p bo'lmagan miqdorda to'lanadi.

Mol-mulkka yetkazilgan zarar uchun yoki jabrlanuvchilarning sog'lig'iga ziyon yetkazganlik uchun sug'urta to'lovi har bir aniq, sug'urta hodisasi bo'yicha bir vaqtda to'lanadi.

Sug'urta qoplamasini sug'urtalovchi barcha zarur hujjatlar olingandan so'ng 72 soat mobaynida to'laydi. Sug'urta qoplamasini to'lash sug'urtalovchining aybi bilan kechiktirilsa, u har bir kechikkan kun uchun hisoblab chiqilgan sug'urta to'lovini summasining 0,5 foizi miqdorida penya to'laydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish majburiy tarzda o'tkaziladimi yoki ixtiyoriy?
2. Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish kimlarni himoya etishga qaratilgan?
3. Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish majburiy sug'urta qilish O'zbekiston Respublikasi hududida qachon joriy etilgan?
4. Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilishda tarif stavkalari nimaga asoslangan holda tatbiq etiladi?
5. Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish shartnomalariga ko'ra fuqaro salomatligiga shikast yetkazilganda sug'urta summasi qancha miqdorni tashkil etadi?
6. Avtotransport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish shartnomalariga ko'ra yuridik yoki jismoniy shaxslar mol-mulkiga zarar yetkazilganda qancha miqdorda sug'urta summasi to'lanadi?
7. Avtotransport vositasi egalariga sug'urta polisi qachon taqdim etiladi?
8. Xorijiy avtotrasport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish nima sababdan joriy etilgan?
9. Xorijiy avtotrasport vositalari egalarining uchinchi shaxslar

oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish bo'yicha sug'urta tarif stavkalari qanday hisoblanadi?

10. Xorijiy avtotrasport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urta qilishda to'lanadigan sug'urta summalari miqdori Qozog'iston Respublikasi uchun qancha miqdorda belgilangan?
11. Xorijiy avtotrasport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urta qilishda fuqarolar salomatligiga yetkazilgan zarar jami sug'urta summasining (Qozog'iston Respublikasi uchun) necha foizini tashkil etadi?

22-MAVZU: QAYTA SUG'URTA

- 1. Qayta sug'urta haqida tushuncha.**
- 2. Qayta sug'urtaning turlari va shakllari.**

1. Qayta sug'urta haqida tushuncha. Qayta sug'urtalash – sug'urtalashga riskni qabul qilish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimi (risklarni birlamchi joylashtirish). Sug'urtalovchi muvozanatlashgan sug'urta portfelini yaratish va sug'urta operatsiyalarini moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida qabul qilib olingan riskni birqismini o'zarokelishilgan holda boshqa sug'urtalovchiga berishi (riskni ikkilamchi joylashtirish). Qayta sug'urtalash operatsiyalari bilan bir qatorda asosan, ixtisoslashgan qayta sug'urtalash kompaniyalari amalga oshiradi. Qayta sug'urtalash aktiv (riskni berish) va passiv (riskni qabul qilib olish) ko'rinishida bo'ladi. Bundan tashqari qayta sug'urtalash nisbiy va nonisbiy shaklda bo'ladi.

Ayrim holatlarda qayta sug'urtalash operatsiyalari qayta sug'urtalovchi broker – ikki tomon, ya'ni sug'urta kompaniyasi va qayta sug'urtalovchi kompaniyasi o'rtasidagi vositachidir.

Qayta sug'urta qilish shartnomalari bir tomondan sug'urta kompaniyalari o'rtasida o'zaro tuzilishi yoki ikkinchi tomondan, sug'urta kompaniyasi va ixtisoslashgan qayta sug'urta qilish kompaniyasi o'rtasida tuzilishi mumkin. Bu yerda shartnoma o'zi nima degan savol tug'ilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi 354 - moddasida «ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi shartnoma deyiladi» – deb ko'rsatilgan. Dastlab, sug'urta kompaniyasi o'zining moliyaviy qobiliyatini mustahkamlash maqsadida qabul qilib olingan riskni bir qismini boshqa sug'urta kompaniyasida yoki ixtisoslashgan qayta sug'urta

qilish kompaniyasida sug'urtalash to'g'risida qaror qabul qiladi. Ushbu qarorni ijrosini ta'minlash maqsadida sug'urtalovchi ixtisoslashgan sug'urta kompaniyasiga murojaat qiladi. Agar qayta sug'urtalovchi kompaniya riskni qayta sug'urta qilishga rozilik bildirsa, ular o'rtasida qayta sug'urtalash shartnomasi tuziladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shartnoma shartlarida, unda ishtirok etuvchi tomonlarning huquqlari va majburiyatlari, olingan majburiyatlarning bajarilishi yuzasidan javobgarlik, shartnomani kuchga kirishi, amal qilish va bekor etilishi qoidalari mujassam bo'lishi kerak. Shuningdek, shartnomada qayta sug'urtalash mukofoti miqdori va javobgarlik hajmi ko'rsatilishi zarur. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra, qayta sug'urta qilishda sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash uchun asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchi oldida ushbu shartnoma bo'yicha sug'urta kompaniyasi javobgar bo'lib qolaveradi. Biroq asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchi hisoblangan sug'urta tashkiloti sug'urta hodisasi yuz berishidan oldin tugatilgan taqdirda, uning ushbu shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlarining qayta sug'urta qilingan qismi qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchiga o'tadi.

Qayta sug'urta qilish shartnomalari bir qator o'ziga xos belgilarga egaki, bu ushbu shartnomalarni savdo va boshqa turdagi shartnomalardan tubdan farq qiladi. Shuning uchun ham qayta sug'urta qilish sohasini nazariy jihatdan qaysi sug'urta tarmog'iga kiritish yoxud uni mustaqil sug'urta sohasi sifatida qarash ancha bahs munozarani talab qiladi.

Agar sug'urta hodisasi ro'y bersa, bu haqida sug'urta kompaniyasi qayta sug'urtalovchi kompaniyaga darhol xabar qilishi kerak. O'z navbatida, qayta sug'urtalovchi kompaniya shartnomada ko'zda tutilgan qoplamani to'lashi shart. Qayta sug'urta qilish kompaniyasi shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini to'la-to'kis bajarsa, u holda shartnoma ijro etilgan hisoblanadi.

2. Qayta sug'urtaning turlari va shakllari. Sedent atamasi riskni ikkilamchi joylashtirishni amalga oshiruvchi ya'ni riskni qayta sug'urtalash uchun beruvchi sug'urta kompaniyasi. Ikkilamchi

sedent retrosedent deb ataladi. Bundan qayta sug'urtalashda sessiya atamasi ham keng qo'llaniladi. Sessiya – sug'urta riskini qayta sug'urtalashga berish jarayonidir.

Qayta sug'urtalovchi sifatida sug'urta kompaniyasi ham bo'lishi mumkin. Jahondagi eng yirik sug'urtalovchilar guruhiga Myunxen qayta sug'urtalash jamiyati, Shveytsariya qayta sug'urtalash jamiyati, Kyoln qayta sug'urtalash jamiyatlari kiradi.

Qayta sug'urtalash ishida uning bir necha turlarini uchratish mumkin. Jumladan, fakultativ, obligator va fakultativ-obligatorli qayta sug'urtalashdir. Fakultativ qayta sug'urtalash – nisbiy qayta sug'urtalash shartnomasining turi. Fakultativ qayta sug'urtalashda har bir berilayotgan risk bo'yicha alohida shartnoma tuziladi. Sedent har bir risk bo'yicha qayta sug'urtalash zarur yoki zarur emaslik masalasini mustaqil ko'rib chiqadi. O'z navbatida, qayta sug'urtalovchi ham sedentning taklifini qabul qilishi yoki qabul qilmasligi ham mumkin.

Obligatorli qayta sug'urtalash xalqaro amaliyotda ikki xil ma'noni bildiradi:

1) qayta sug'urtalashning majburiy shakli. Ayrim mamlakatlar qonunchiligiga ko'ra, ushbu mamlakat hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha sug'urta kompaniyalari qabul qilgan risklarini bir qismini majburiy ravishda qayta sug'urtalash kompaniyasiga beradi. Bu chora qayta sug'urtalash orqali chet elga valyuta chiqib ketishini oldini oladi;

2) sug'urta kompaniyasi (sedent) ma'lum bir sug'urta turi bo'yicha riskni qayta sug'urtalovchiga berishini va o'z navbatida, qayta sug'urtalovchi, riskni qabul qilishni nazarda tutuvchi qayta sug'urtalash shartnomasi. Fakultativ-obligator shartnomasi – sedent qayta sug'urtalovchi bilan kelishgan toifadagi har qanday sug'urta riskini berishi, qayta sug'urtalovchi esa ularni qabul qilishi shart ekanligi haqidagi qayta sug'urtalash shartnomasi.

Qayta sug'urta qilish operatsiyalari nisbiy va nonisbiy shaklda amalga oshiriladi. Nonisbiy qayta sug'urta qilishga nisbatan nisbiy qayta sug'urtalash ancha ilgari paydo bo'lgan. Shu nuqtai nazardan

qaraganda nisbiy qayta sug'urtalashni, ba'zan, an'anaviy qayta sug'urtalash ham deb atash qabul qilingan.

Nisbiy qayta sug'urta qilishning asosiy mohiyati shundaki, qayta sug'urtalovchi kompaniyaning riskni taqsimlashdagi ulushi sug'urta kompaniyasi aniqlagan nisbat asosida oldindan aniqlanadi. Ushbu nisbatga qarab, qayta sug'urtalash mukofotining va sug'urta kompaniyasining tegishli ulushi aniqlanadi. Nisbiy qayta sug'urta qilishning prinsipi "qayta sug'urtalovchi sedentning riskini bo'ladi" degan fikrdan iborat.

Sug'urta ishi amaliyotida nisbiy qayta sug'urtalashning quyidagi shakllari mavjud:

Kvotali qayta sug'urta qilish.

Ekssedent qayta sug'urta qilish.

Kvotali-ekssedent qayta sug'urta qilish.

Nonisbiy qayta sug'urta qilishda qayta sug'urtalovchining sug'urta mukofoti va qoplamasidagi foizlardagi ishtiroki prinsipi qo'llanilmaydi. Nisbiy qayta sug'urta qilishda tomonlarning manfaati bir-biriga mos keladi.

Qayta sug'urta qilish shartnomasiga xos bo'lgan belgilardan biri qayta sug'urta qilish bo'yicha sug'urta mukofotlarini qaytarib olish xarakteriga ega ekanligidir. Qayta sug'urta qilish munosabatlarining uzoq yillik rivojlanishi jarayoni davomida xalqaro va milliy darajalarda foydalaniladigan qayta sug'urta qilish shartnomalarining bir necha xillari shakllangan. Ular quyidagilardir:

- fakultativ qayta sug'urta qilish;
- obligatorli qayta sug'urta qilish;
- fakultativ-obligatorli qayta sug'urta qilish.

Yuqorida qayd qilingan qayta sug'urta qilish shartnomalaridan eng ommaviysi va uzoq yillardan beri qo'llanib kelinayotgani – bu fakultativ qayta sug'urta qilish shartnomalaridir. Mazkur shartnomaning ijobiy tomoni shundaki, bunda riskni qayta sug'urtaga beruvchi – sug'urta kompaniyasi ham va qayta sug'urtalovchi kompaniya ham qancha miqdordagi riskni o'ziga olib qolish yoki qabul qilib olish masalalarini mustaqil hal qiladilar. Aksincha, obligatorli

qayta sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha sug'urta kompaniyasi qabul qilib olingan har bir riskning tegishli qismini qayta sug'urta kompaniyasiga berishi shart.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qayta sug'urta qilishning mohiyatini tushuntiring.
2. Qayta sug'urtalash jarayonida qaysi subyektlar ishtirok etadi?
3. «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi Qonunda qayta sug'urtalash haqida nima deyilgan?
4. Qayta sug'urtalash shartnomasida nimalar ko'rsatiladi?
5. Qayta sug'urtalash jarayonida vositachilar ishtirok etishi mumkinmi?
6. Sedent tushunchasi nimani anglatadi?
7. Sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqaror faoliyat ko'rsatishida qayta sug'urtaning rolini tushuntirib bering.
8. Hozirgi paytda O'zbekistonda qayta sug'urtaning hodisasi qanday?
9. Retrosessiya tushunchasining ma'nosini tushuntirib bering.
10. Fakultativ qayta sug'urtalash bilan obligatorli qayta sug'urtalashning farqi nimada?

23-MAVZU: SUG'URTA TASHKILOTLARINING INVESTITSIYA FAOLIYATI

- 1. Sug'urta tashkilotlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirish shart-sharoitlari.**
- 2. Ajratilgan aktivlar va ularni investitsiya obyektlariga joylashtirish shartlari.**
- 3. Sug'urtalovchilar aktivlarini joylashtirishga oid davlat tomonidan belgilangan talablar.**

1. Sug'urta tashkilotlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirish shart-sharoitlari. Sug'urta tashkilotlari tuzgan sug'urta shartnomasining boshlanishi va tugashi ma'lum bir muddatni o'z ichiga oladi. Mana shu davr mobaynida ko'p ming sonli sug'urta qildiruvchilardan kelib tushgan sug'urta mukofotlarining sug'urta zaxiralarini shakllantirishga yo'naltirilgan qismi vaqtincha bo'sh bo'ladi. Sug'urtaning ana shu xususiyatlarini hamda bo'sh turgan pul mablag'larini iqtisodiyot rivojlanishi yo'lida foydalanish uchun amaldagi qonun sug'urta tashkilotlariga investitsiya faoliyatini amalga oshirishga ruxsat beradi.

2002-yil 5 aprelda qabul qilingan "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunda quyidagilar qayd etilgan: sug'urtalovchi maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartibda va shartlarda investitsiya faoliyatini amalga oshirish"ga haqli. Shundan kelib chiqqan holda maxsus vakolatli davlat organi – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Sug'urta nazorati davlat inspeksiyasi sug'urtalovchilarning investitsiya faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilovchi me'yoriy hujjat qabul qilgan. Unga asosan, hozirgi kunda sug'urta kompaniyalari vaqtincha bo'sh mablag'larini, jumladan sug'urta zaxiralarini quyidagi investitsiya obyektlariga joylashtirishlari mumkin:

- qimmatli qogʻozlar, jumladan davlat qimmatli qogʻozlari;
- bank depozitlari;
- koʻchmas mulk;
- boshqa yuridik shaxslarning ustav kapitalida ishtirok etish.

Sugʻurtalovchi sugʻurta zaxiralari mablagʻlari qiymatiga ekvivalent boʻlgan summadagi aktivlarni ajratishi shart. Ajratilgan aktivlar, ularni ajratish vaqtida sugʻurtalovchining hisob va hisobot registrlarida aniq belgilangan boʻlishi shart. Ajratilgan aktivlarning umumiy qiymati sugʻurta zaxiralari mablagʻlarining jami miqdoridan kam boʻlmasligi lozim. Ajratilgan aktivlar qiymati sifatida ularning balans qiymati tushuniladi.

Ajratilgan aktivlar diversifikatsiya, qaytarilish, foydalilik va likvidlik talablariga javob berishi lozim. Ajratilgan aktivlar mablagʻlari sugʻurtalovchi tomonidan faqat tegishli sugʻurta zaxiralarning shakllantirish maqsadiga muvofiq holda ishlatilishi mumkin. Ajratilgan aktivlar garov predmeti yoki kreditorga kafilning majburiyatlari boʻyicha pul mablagʻlarini toʻlash manbai sifatida xizmat qila olmaydi. Sugʻurta zaxiralari xorijiy valyutada belgilangan holatlarda, aktivlar sugʻurta zaxiralari belgilangan valyutaga ekvivalent valyutada yoki erkin konvertatsiya qilinadigan valyutada ajratiladi.

2. Ajratilgan aktivlar va ularni investitsiya obyektlariga joylashtirish shartlari. Ajratilgan aktivlar quyidagi aktivlardan iborat boʻlishi mumkin emas:

- sugʻurtalovchining taʼsischilari, aksiyadorlari va xodimlariga berilgan qarzlar, shuningdek ular boʻyicha jamgʻarilgan foizlar;
- debitor – bogʻliq shaxslarning qarzlari;
- sugʻurta (qayta sugʻurta qilish) shartnomasida belgilangan toʻlov sanasidan uch oydan koʻp muddat mobaynida sugʻurta qildiruvchilar (qayta sugʻurta qildiruvchilar) tomonidan toʻlanmagan sugʻurta mukofotlari;
- soliq va boshqa majburiy toʻlovlar boʻyicha debitorlik qarzlar;
- kafolat boʻyicha summalar;
- majburiyat predmeti boʻlgan aktivlar (qabul qilingan majburiyatlar doirasida).

Ajratilgan aktivlarning 70,0 foizdan kam bo'lmagan qismi quyidagilardan (yoki ularning ba'zilaridan) tarkib topishi lozim:

- O'zbekiston Respublikasining davlat qimmatli qog'ozlari;
- bank omonatlari (depozitlar);
- kassadagi va/yoki hisob (valyuta) raqamlardagi va o'zga bank raqamlardagi pul mablag'lari, shuningdek ularga tenglashtirilgan mablag'lar;

- xorijiy davlatlarning davlat qimmatli qog'ozlari (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Sug'urta nazorati davlat inspeksiyasi bilan kelishgan holda);

- O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi hududida chiqarish va muomalaga kiritishga ruxsat berilgan, yoki tegishli vakolatli organ tomonidan berilgan qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni tashkil etish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziyaga (ruxsatnomaga) ega bo'lgan xorijiy emitentlar tomonidan chiqarilgan hamda qimmatli qog'ozlar bozorida muomalaga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar.

Sug'urtalovchining boshqaruv organlari ajratilgan aktivlarning hisobot sanasiga mavjudligini va qiymatini tekshirib ko'rishi, shuningdek aktivlar ajratilgan sug'urta zaxiralari summasi bilan ularni taqqoslab ko'rishi shart va bunday huquqqa har qanday boshqa vaqtda ham ega. Ajratilgan aktivlar qiymati sug'urta zaxiralari summasidan kam bo'lgan holatda, sug'urtalovchi ajratilgan aktivlar qiymatini sug'urta zaxiralari summasidan kam bo'lmagan qiymatga oshirish va sug'urta zaxiralari hajmining 105 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda ko'paytirish uchun yetarli miqdordagi qo'shimcha aktivlarni ajratishi shart. Ajratilgan aktivlar summasi sug'urta zaxiralari summasining 105 foizidan ortiq bo'lgan holatda, sug'urtalovchi ajratilgan aktivlar qiymati sug'urta zaxiralari miqdoridan kam bo'lmagan va sug'urta zaxiralari miqdorining 105 foizidan ko'p bo'lmagan summagacha qisqargunga qadar, ajratilgan aktivlarning ortiqcha bo'lgan qismini ajratilmagan aktivlarga o'tkazishi shart.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda sug'urta tashkilotlarining faoliyati salmoqli tarzda rivojlangan. To'plangan zaxiralar ularga

yirik investorlarga aylanish imkonini beradi. G'arbdagi sug'urta kompaniyalari o'z sug'urta sarmoyalarini jamlab, ilg'or texnika va texnologiyani joriy qilish, yirik inshootlar qurish sohasidagi eng ko'p sarmoya talab qiladigan dasturlarni mablag' bilan ta'minlashda qatnashmoqdalar.

3. Sug'urtalovchilar aktivlarini joylashtirishga oid davlat tomonidan belgilangan talablar. Sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlari deganda sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) nazoratida bo'lgan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyati natijasida olingan iqtisodiy resurslar tushuniladi. Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) boshqa yuridik shaxslarning ustav kapitallariga joylashtirgan aktivlarining umumiy summasi, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) ustav kapitalining 50 foizi miqdori bilan chegaralanadi. Sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) har qanday bitta yuridik shaxsning ustav kapitalida ishtirok etish ulushi ushbu yuridik shaxs ustav kapitalining 30 foizidan oshmasligi shart, sug'urta faoliyati, shuningdek sug'urta faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshiradigan sho'ba korxonalar bundan mustasno.

Sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlari ko'chmas mulk obyektlariga joylashtirilganda, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarining 50 foizidan ortig'ini bitta yer uchastkasi yoki ko'chmas mulkning boshqa obyektiga yoxud bitta obyekt sifatida ko'rilishi mumkin bo'lgan yer uchastkalari va ko'chmas mulk obyektlari majmuiga joylashtirishga yo'l qo'yilmaydi. Sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlarini bank omonatlariga (depozitlariga) joylashtirishda, bitta tijorat bankiga joylashtirilgan omonat sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarining 40 foizidan oshmasligi shart.

Sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) aktivlarini kredit tashkilotlarida (tijorat banklaridan tashqari) omonatlarga (depozitlarga) joylashtirishda, omonatlarning (depozitlarning) umumiy summasi sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarining

10 foizidan oshmasligi shart. Sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) aktivlarini bitta yuridik shaxsning ustav kapitaliga joylashtirish yoki bitta yuridik shaxsda ishtirok etish boʻyicha boshqa huquqlari, agar qonun hujjatlarida boshqa qoida nazarda tutilmagan boʻlsa, sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) aktivlarining 30 foizidan oshmasligi shart.

Sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) aktivlarini quyidagi yoʻllar bilan joylashtirish taqiqlanadi:

- intellektual mulkka qoʻyilmalar (dasturiy taʼminot, maʼlumotlar bazasi, adabiyot, firma nomlari va tovar belgilarini xarid qilish bundan mustasno);

- mazkur Nizomda nazarda tutilgan hollardan tashqari, jismoniy va yuridik shaxslar bilan qarz shartnomasini tuzish (moliyaviy yordam berish).

Sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) oʻz taʼsischilari, aksiyadorlari va xodimlariga, shuningdek u bilan hayot sugʻurtasi shartnomasini tuzgan sugʻurta qildiruvchilarga ushbu shartnomalar bilan kafolatlangan qarzlari berishga haqli. Bunda berilgan qarzlarning umumiy summasi sugʻurtalovchining (qayta sugʻurtalovchining) ustav kapitalining 10 foizidan oshmasligi shart.

Sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) oʻz mablagʻlari manbalari summasining 30 foizidan oshgan hajmdagi qarzlarni (moliyaviy yordamni) faqat Davsugʻurtanazoratni xabardor etgandan soʻnggina, olishga haqli. Sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) kassa va/yoki hisob (valyuta) va boshqa bank raqamlarida oʻtgan oʻn ikki oy mobaynida hisoblangan sugʻurta tovonlari summasining 3 foizidan kam boʻlmagan miqdorda pul mablagʻlariga ega boʻlishi shart. Sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) tomonidan bogʻliq shaxslarga imtiyozli shartlarni taqdim etish taqiqlanadi.

Imtiyozli shartlarni taqdim etish quyidagilarni anglatadi:

- mohiyati, maqsadi, oʻziga xos xususiyatlari va tavakkalchiligiga koʻra, sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) boshqa shaxslar bilan, agar ular bilan alohida munosabatlar boʻlmagan taqdirda, tuzmaydigan bitimni tuzishi;

- sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) foydasiga boshqa mijozlardan talab qilinadigan summalardan kam bo'lgan foizlarni, badallarni undirish, investitsiyalarning ta'minoti sifatida garovga qabul qilish, shuningdek, boshqa to'lovlarni qabul qilish;

- yetarli asossiz investitsiya mablag'larining qaytarilishini kechiktirish.

Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) tomonidan barcha bog'liq shaxslarda joylashtirilgan aktivlarning umumiy summasi sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) ustav kapitalining 100 foizidan oshmasligi shart.

- Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarni bog'liq shaxslarda faqat sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) Kuzatuv kengashi yoki boshqa vakolatli organi ruxsati bilan investitsiya qilinayotgan mablag'larning likvidligi, foydaliligi va qaytarilishini, shuningdek mazkur Nizom talablarini hisobga olgan holda tayyorlangan texnik-iqtisodiy asoslanish (biznes-reja) asosida joylashtirishga haqli.

Sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) aktivlarini sug'urtalovchining (qayta sug'urtalovchining) dastlabki ikki yillik faoliyati davomida bog'liq shaxslarda joylashtirish taqiqlanadi.

Xususiyl mulk yoki unga bo'lgan huquq garovga berilganda, kafolat berilganda yoxud balansda aks etmagan boshqa majburiyat qabul qilinganda, sug'urtalovchi (qayta sug'urtalovchi) 5 kundan kechikmagan muddatda Davsug'urtanazoratni yozma ravishda xabardor qilishi shart.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sug'urta tashkilotining investitsiya faoliyati deganda nimani tushunasiz?
2. Sug'urta tashkilotlari qaysi obyektlarga bo'sh pul mablag'larini investitsiya qilishlari mumkin?
3. Sug'urtalovchining investitsiya siyosati qanday shakllantiradi?
4. Sug'urta tashkilotlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirishlari bo'yicha qanday me'oriyl hujjatlarni bilasiz?

5. O‘zbekiston Respublikasining “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi qonunida sug‘urtalovchilarning investitsiya faoliyati haqida nima deyilgan?
6. Sug‘urta tashkiloti qaysi obyektlarga investitsiya qilishlari mumkin emas?
7. Sug‘urta tashkilotlari qaysi manbaalar hisobidan investitsiyaga mo‘ljallangan mablag‘larni shakllantiradi?

24-MAVZU: BUYUK BRITANIYANING SUG'URTA TIZIMI

- 1. Buyuk Britaniya iqtisodiyotida sug'urtaning tutgan o'rni va ahamiyati.**
- 2. Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalari amalga oshiradigan asosiy sug'urta turlari.**
- 3. Buyuk Britaniyada sug'urta tizimini davlat tomonidan tartibga solinishi.**
- 4. "Lloyd" sug'urta korporatsiyasi va uning tashkiliy tuzilishi, funksiyasi.**
- 5. Buyuk Britaniya bozorida sug'urta brokerlarining asosiy vazifasi.**

1. Buyuk Britaniya iqtisodiyotida sug'urtaning tutgan o'rni va ahamiyati. Buyuk Britaniya jahonning eng rivojlangan mamlakatlari qatoriga kiradi. Keyingi o'n yil mobaynida jahon iqtisodiyoti rivojlanishiga Buyuk Britaniya sanoatining qo'shayotgan hissasi sezilarli darajada kamaygan, uning tovarlarining xalqaro bozorlaridagi raqobatdoshligi tushib ketgan bo'lsa-da, Buyuk Britaniyaning moliya-kredit tizimi hamon dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallab kelmoqda.

Buyuk Britaniya moliya institutlari birinchi navbatda sug'urta kompaniyalari, sanoat korxonalarining yirik miqdordagi aksiyalarga ega va bu holat sug'urta va sanoat kapitalining birlashishiga olib kelmoqda. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, sug'urta kompaniyalarining qariyb 30% aktivi yirik sanoat kompaniyalarining aksiyasiga to'g'ri keladi. Faqat bugina emas. Bugungi kunda, Buyuk Britaniyada aholi va korxonalarining vaqtincha bo'sh mablag'larini iqtisodiyotga jalb etishda sug'urta kompaniyalari o'ziga xos mavqega ega. Masalan, 1958–1962-yillarda sug'urta kompaniyalar va nodavlat nafaqa fondlari

orqali 50 foizga yaqin shaxsiy omonatlar yig'ib olingan bo'lsa, 2005-yillarda ham bu ko'rsatkich deyarli o'zgarmagan. Shuning uchun ham, Buyuk Britaniyada sug'urta kompaniyalarini "Moliyaviy vositachilar" yoki "yirik institutsional investor" sifatida baholashadi.

Bozor munosabatlari asosida faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta kompaniyalari Buyuk Britaniya iqtisodiyotining muhim strategik sohasi hisoblanadi. 2004-yilda sug'urta kompaniyalari tomonidan yig'ilgan sug'urta mukofotlari umumiy 157,5 mlrd.funt sterlingdan oshib ketdi. Buyalpi ichki mahsulotning 12,5 foizini tashkil etadi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, yig'ib olingan sug'urta mukofotlarining deyarli 45 foizini sug'urta kompaniyalarining Chet mamlakatlarda olib borgan sug'urta operatsiyalariga to'g'ri keladi. Buyuk Britaniya to'lov balansi strukturasini tahlil qiladigan bo'lsak, valyuta tushumlarining 50 foizi sug'urta mukofotlari hisobiga to'g'ri kelganligini ko'ramiz. Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalari jahonning 43 ta mamlakatida sug'urta operatsiyalarini muvaffaqiyatli amalga oshirmoqda.

Buyuk Britaniyada sug'urta ishini faol rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir qilgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Birinchidan, bu yerda tadbirkorlikni erkin yuritish uchun Hukumat yoki qonunchilik tomonidan eng kam nazorat tizimi joriy qilingan. Bu holat, so'zsiz Buyuk Britaniyada faoliyat ko'rsatayotgan xorijiy sug'urta kompaniyalari uchun ham tatbiq etiladi. Hozirgi paytda, Buyuk Britaniya sug'urta bozorida xorijiy mamlakatlarning 150ga yaqin kompaniyalari sug'urta operatsiyalarini amalga oshirmoqda. Ikkinchidan, jahon miqyosida erishilayotgan tijorat bitimlarining anchagina qismi Angliya hissasiga to'g'ri keladi. Agar, tuzilgan bitimlarning ijrosi bo'yicha e'tirozlar kelib chiqadigan bo'lsa, sug'urta kompaniyalari darhol bunga sug'urta qoplamasini to'lashadi. Bu, o'z navbatida, biznesni xalqaro darajada rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi.

O'nlab yillar davomida Buyuk Britaniyada, hamma uchun qulay bo'lgan soliqqa tortish tizimi shakllangan. Amaldagi soliqqa tortish tizimi yirik miqdordagi zaxira jamg'armalarini shakllantirishini va ularni investitsiya qilishni rag'batlantiradi.

Buyuk Britaniya milliy sug'urta kompaniyalari o'zlarining chet mamlakatlardagi bo'lim va filiallari orqali xalqaro sug'urta bozorlarida ishtirok etmoqda. Xorijiy mamlakat sug'urta kompaniyalarini Buyuk Britaniya bozorlariga intilishi, Londonda xalqaro ahamiyatga molik sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish va transmilliy kompaniyalarga xizmat ko'rsatish kabi qiziqishlari bilan bog'liq. Yuqorida qayd etganimizdek, sug'urta kompaniyalari yig'gan sug'urta mukofotlarining katta qismi, ularning chet mamlakatlarda olib borgan operatsiyalari hisobidan shakllanadi. Masalan, "Royyal Inshurans" kompaniyasi sug'urta mukofotlarining 68,4 foizi tashqi manbalardan kelib tushgan. Shuningdek, "Kommersial Yunion" va "Jeneral eksident" kompaniyalarining 60 foizga yaqin sug'urta mukofotlari xorijiy mamlakatlardan kelib tushgan. Bu mablag'larni asosiy qismi AQSH va Kanadadan kelib tushadi.

Sug'urta kompaniyalari vaqtincha bo'sh bo'lgan mablag'larni, asosan sanoat, transport, savdo va boshqa aksiyador kompaniyalarni rivojlanishiga yo'naltiradilar, 1995-yil ma'lumotlariga qaraganda Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalari London Fond birjasida ro'yxatda tushgan jami aksiyadorlik kompaniyalarning 22 foiz aksiyalarini sotib olgan. Sug'urtalovchilarning o'z mablag'larini bu investitsiya obyektiga katta miqdorda sarf etishini shu bilan tushuntirish mumkinki, aksiyalar yuqori darajada foyda keltiradilar hamda sug'urta kompaniyani aksiyadorlik kompaniyasining yirik miqdordagi aksiyasini sotib olib, ushbu kompaniya ustidan nazorat o'rnatishi mumkin. Ammo, shu bilan bir qatorda, aksiyaning kursi pasayib ketishi bilan, sug'urta kompaniyalari katta zarar ko'rishi mumkin.

Keyingi yillarda Buyuk Britaniya sug'urtalovchilari katta-gina hajmdagi o'z mablag'larini ko'chmas mulk bilan bog'liq operatsiyalarni moliyalashtirishga yubormoqda. Hozirgi paytda ko'chmas mulkka investitsiya jami investitsiyalarning 15 foizini (uzoq muddatli sug'urta shartnomalari bo'yicha) tashkil etmoqda. Ko'chmas mulkka investitsiya qilishning ijobiy xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ko'chmas mulk pulning qadrsizlanish jarayonidan

ishonchli himoyalangan. Ammo, bu investitsiya obyektining ham bir qancha salbiy tomonlari mavjud. Masalan, amaliyotda ko'chmas mulklarni qisqa muddatda foydali narxda sotish ancha mushkuldir.

Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalari o'zlarining vaqtincha bo'sh mablag'larini ipoteka kredit resursi sifatida ishlatishi yoxud bankka depozit sifatida saqlashi mumkin. 2005-yilda sug'urta kompaniyalarini investitsiyaga sarflagan pul mablag'lari 260 mlrd. funt sterlingni tashkil etdi. Ko'rinib turibdiki, sug'urta kompaniyalari iqtisodiyotni rivojlanishiga muhim hissa qo'shmoqdalar.

2. Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalari amalga oshiradigan asosiy sug'urta turlari. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, Buyuk Britaniyada 830ga yaqin sug'urta kompaniyalari faoliyat ko'rsatmoqda. Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq, sug'urta kompaniyalari alohida sug'urta turlari va toifalari bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish uchun, savdo va sanoat departamentining maxsus litsenziyasini olishlari zarur. Belgilangan klassifikatsiyaga asosan, 7 ta muddatli sug'urta turlari va 18 ta umumiy sug'urta turlari (mulk, fuqarolik javobgarligi va baxtsiz hodisalardan) mavjud. Hozirgi paytda, Buyuk Britaniya aviatsiya sug'urta bozorining asosini tashkil etadigan 300 ta kompaniya samolyotlarni sug'urta qilish, 433 ta kompaniya esa dengiz kemalarini sug'urta qilish bilan shug'ullanmoqda.

Umuman olganda, Buyuk Britaniya sug'urta bozori ikki qismga bo'lingan:

- hayotini sug'urta qilish bozori;
- umumiy sug'urta bozori.

2004-yilda yig'ib olingan sug'urta mukofotlarining 103,5 mlrd. funt sterlingi yoki 65,7 foizi hayotni sug'urta qilish bozori, 54,0 mlrd. funt sterlingi yoki 34,3 foizi esa umumiy sug'urta bozori turlariga to'g'ri keladi. Hayotini sug'urta qilish operatsiyalari ushbu sug'urta turlarini amalga oshirishga ixtisoslashgan kompaniyalar tomondan olib boriladi. Hayotini sug'urta qilish bozorida, asosan, quyidagi sug'urta turlari bo'yicha shartnomalar tuziladi: hayotini individual sug'urtalash, nafaqa va annuitetlar, sog'liqni

uzluksiz sug'urtalash, hayotini va nafaqani guruhlab sug'urtalash. Hayotini individual tartibda sug'urtasi bo'yicha soliq imtiyozlarini mavjudligi, ushbu sug'urta turi bo'yicha katta miqdorda sug'urta badallarini yig'ish imkonini beradi. Aytish kerakki, sug'urta kompaniyalari hayotini sug'urtasi bo'yicha katta miqdorda sug'urta qoplamalari ham to'lamoqda. Masalan, 2004-yilda hayotini individual sug'urtasi bo'yicha sug'urtalanuvchilarga jami 17,6 mlrd. funt sterling mablag' to'lagan.

Buyuk Britaniyada aholiga va boshqa potensial mijozlarga sug'urta xizmati ko'rsatish shu darajada rivojlanganki, bunda har bir oila va fuqaroning daromadi va manfaati hisobga olinadi. Hozirgi paytda 12 ta sug'urta kompaniyasi daromadi uncha katta bo'lmagan shaxslar uchun hayot sug'urtasini joriy etgan. Bu sug'urta turining o'ziga xos xususiyati shundaki, sug'urta mukofotlari 2 oyda bir marta yig'iladi. Sug'urta mukofotlari agentlar tomonidan yig'iladi va ularning soni 35000 ga yaqin.

2004-yilda Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalari umumiy sug'urta turlari bo'yicha 54,0 mlrd. funt sterling miqdorida sug'urta mukofotlarini yig'ib olishgan. Bu mablag'larning asosiy qismi yong'indan va baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish bo'yicha kelib tushgan.

Buyuk Britaniyada rasmiy ro'yxatdan o'tgan sug'urta kompaniyalari tarkibiga kelsak kema egalarining javobgarligini o'zaro sug'urtalash klublari ham kiradi. Hozirgi paytda 6 ta klub faoliyat yuritayotgan bo'lib, ularning eng yiriklari "Yunayted Kingdom" va "Britaniya"dir. Klub, kema egalarining uchinchi shaxsga zarar keltirish javobgarligini sug'urtalaydi. Bundan tashqari, yukka yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, kemalarning bir-biriga to'qnashishi javobgarligi, dengizni neft mahsulotlari bilan ifloslanish javobgarligini sug'urtasini ham klublar amalga oshiradi. Kema egalarining klub sug'urta foiziga to'laydigan sug'urta badallari kemanding yuk ko'tarish qobiliyatiga, sinfiga va boshqa texnik parametrlariga nisbatan belgilanadi.

Yuqorida qayd etilganlar bilan bir qatorda, Buyuk Britaniya sug'urtasining quyidagi turlari mavjud:

– hayotini vaqtinchalik sugʻurta qilish. Bu sugʻurta oʻlim hodisasiga tegishli muddatga sugʻurta qiladi. Ushbu sugʻurta turi boʻyicha badal miqdori nisbatan kamdir. Masalan, Angliya fuqarosi bir yil muddatga 10000 funt sterlingga sugʻurta qilinsa, sugʻurta mukofoti miqdori bir oyga 2 funt sterlingni tashkil etadi. Sugʻurta mukofotining miqdori sugʻurtalanuvchining yoshiga va sugʻurta muddatiga bogʻliq;

– boquvchisini yoʻqotish hodisasidan hayotini umrbod sugʻurta qilish. Boquvchisini yoʻqotish hodisasidan oilaning daromadi sugʻurta qilinadi. Sugʻurtalanuvchi dastlab katta miqdorda sugʻurta mukofoti toʻlaydi. Masalan, 35 yoshdagi sugʻurtalanuvchi 5000 funt sterling miqdorida 30 yil muddatga oʻz oilasiga daromadni kafolatlash uchun 330000 soʻmga sugʻurta qilinadi;

– umrbod hayotini sugʻurta qilish. Sugʻurta kompaniyasi, sugʻurtalanuvchi qilgan taqdirda, uning oilasiga yoki sugʻurta polisida koʻrsatilgan shaxsga tegishli sugʻurta summasini toʻlash majburiyatini oladi. Sugʻurta mukofoti sugʻurtalanuvchining butun hayoti davomida yoki keyingi 15-20 yil ichida toʻlanishi mumkin;

– aralash sugʻurta. Sugʻurtalanuvchi sugʻurta mukofotini har oyda yoki yilda bir marta toʻlaydi. Sugʻurta summasi shartnoma muddati tugashi bilan toʻlanadi va unga tegishli murakkab foizlar vositasida hisoblangan foiz ham qoʻshib beriladi. Agar, sugʻurtalanuvchi vafot etgan taqdirda sugʻurta mukofoti toʻliq toʻlanganligi yoki toʻlanmaganligidan qatʼi nazar sugʻurta summasi sugʻurtalanuvchining qonuniy merosxoʻriga toʻlanadi;

– renta sugʻurtasi (annuitetlar). Sugʻurtalanuvchi sugʻurta mukofotini sugʻurta kompaniyasiga bir vaqtni oʻzida toʻliq miqdorda yoki bir necha yillar davomida toʻlashi mumkin. Sugʻurtalanuvching oʻzi toʻlagan sugʻurta mukofoti summasini butun umr davomida toʻlab boriladigan toʻlovlar bilan birga qaytarib olishi mumkin. Boshqacha soʻz bilan ifodalanganda, sugʻurtalanuvchi 60 yoshida oʻzi toʻlagan sugʻurta mukofotlarini toʻliq qaytarib oladi va undan keyin unga muntazam ravishda daromad toʻlab boriladi. Masalan, agar fuqaro 65 yoshida 1000 funt sterling miqdorida sugʻurta mukofoti toʻlagan boʻlsa, u qolgan umri davomida har yili 118 dan 140 funt sterlinggacha daromad oladi.

– sogʻliqni uzluksiz sugʻurta qilish. Sugʻurtalanuvchi har xil kasalliklar yoki baxtsiz hodisa tufayli sogʻligʻini yoʻqotganda sugʻurta kompaniyasi qoplama toʻlaydi. Sugʻurta mukofoti summasi sugʻurta qoplamasiga nisbatan juda kam. Masalan, 25 yoshli sugʻurtalanuvchi har oyda 15 funt sterlingdan badal toʻlasa, unga sugʻurta hodisasi roʻy bergan holatda, har yili 1000 funt sterlingdan sugʻurta qoplamasi toʻlanadi;

– dengiz sugʻurtasi. Kemalar, kema-dagi yuklar dengiz falokati yoki avariya hodisalaridan sugʻurta qilinadi;

– muhandislik sugʻurtasi. Qurilish-montaj risklarini sugʻurtasi, ekspluatatsiya jarayonidagi texnik qurilmalarini sugʻurtasi;

– ishlab chiqarish – xoʻjalik risklarini sugʻurtasi. Korxonalarda ishlab chiqarishni toʻsatdan toʻxtab qolishi, yollanma ishchilarning suisteʼmol qilishi, hamkorlarning shartnoma boʻyicha majburiyatlarini bajara olmasligi oqibatida zarar koʻrish riski sugʻurtalanadi;

– fuqarolik javobgarligini sugʻurtalash. Sugʻurtalanuvchilarning uchinchi shaxs oldidagi mulkiy javobgarligini himoya qiladi. Masalan, tadbirkorlikni yollanma ishchilar oldidagi javobgarligini sugʻurtalash. Bunda yollanma ishchilarga sugʻurta hodisasi roʻy bergan taqdirda sugʻurta qoplamasi toʻlanadi;

– ishlab chiqarilgan mahsulotning sifati uchun ishlab chiqaruvchining javobgarligini sugʻurtalash. Sugʻurtalanuvchining uchinchi shaxs oldidagi mulkiy javobgarligini himoya qiladi;

– kasbiy javobgarlikni sugʻurtalash. Bir qator toifa xodimlarning (meʼmorlar, muhandislar, advokatlar, auditorlar, shifokorlar, notariuslar va hokazolar) kasbiy majburiyatini sifatli bajarilmasligi natijasida yetkazilishi mumkin boʻlgan zarari sugʻurta qilinadi.

3. Buyuk Britaniyada sugʻurta tizimini davlat tomonidan tartibga solinishi. Boshqa rivojlangan davlatlar kabi Buyuk Britaniyada ham sugʻurta kompaniyalarining faoliyati tegishli davlat organlari tomonidan nazorat etiladi. Birinchi marotaba, bu mamlakatda, sugʻurta kompaniyalar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish 1870-yilda qabul qilingan hayotini sugʻurta qiluvchi kompaniyalar toʻgʻrisidagi qonun bilan joriy qilingan edi.

Bugungi kunda Buyuk Britaniyada sug'urta kompaniyalari ustidan nazoratni amalga oshirish savdo va sanoat departamentiga yuklatilgan. Uning tarkibida maxsus sug'urta nazorati organi mavjud. Savdo va sanoat departamenti Buyuk Britaniya hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha sug'urta kompaniyalariga ushbu faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziya beradi. Odatda, litsenziya sug'urtaning ayrim turlari bo'yicha shug'ullanish huquqini beradi. Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati direktivalariga muvofiq, 1978-yilning 1 yanvaridan uzoq muddatli sug'urtaning 7 turiga va umumiy sug'urtaning 18 turiga litsenziya beriladi. Sug'urtaning u yoki bu turi bo'yicha litsenziya berishdan oldin, savdo va sanoat departamenti ishonch hosil qilishi kerak, sug'urta kompaniyasi ushbu sug'urta turi bo'yicha operatsiya o'tkaza oladimi? Shuning uchun, litsenziya olishga talabdor kompaniya savdo va sanoat departamentiga ariza bilan bir qatorda boshlang'ich kapital, amalga oshirishi mo'ljallanayotgan sug'urta operatsiyalari, sug'urta polislari, sug'urta mukofoti stavkasi, operatsiya xarajatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni berishi kerak. Shuningdek, tashkil etilayotgan sug'urta kompaniyasining rahbari va bosh buxgalteri to'g'risidagi ma'lumot ham savdo va sanoat departamentiga taqdim etiladi.

Amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra, Buyuk Britaniyada faoliyat ko'rsatayotgan barcha sug'urta kompaniyalari hisobot yili tugaganidan so'ng 6 oy muddatda amalga oshirilgan operatsiyalar to'g'risidagi hisobotni matbuotda e'lon qilishlari haqida savdo va sanoat departamentiga taqdim qilinishdan oldin, mustaqil auditorlar tomonidan tekshirilib tasdiqlanishi majburiy hisoblanadi. Sug'urta kompaniyalarining hisoboti quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kompaniyaning balansi;
- foyda va zararlar schyoti;
- sug'urta mukofotlari dinamikasining tahlili;
- uzoq muddatli sug'urta foizi bo'yicha ro'y bergan o'zgarishlar to'g'risida ma'lumot.

Savdo va sanoat departamenti sug'urta kompaniyalarining to'lov qobiliyati darajasiga alohida e'tiborni qaratadilar. Barcha sug'urta

kompaniyalari to'lov qobiliyati darajasini qonunchilik talablariga muvofiq bo'lishlari uchun 1977-yilda Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati direktivalari va sug'urta kompaniyalari to'g'risidagi qonun bilan belgilangan iqtisodiy normativlarga, ya'ni aktiv va majburiyatlar o'rtasidagi o'zaro mutanosiblikka qat'iy rioya etishlari kerak. Shunisi e'tiborliki, ushbu talablar Yevropa Iqtisodiy hamjamiyati hududida joylashgan kompaniyalar uchun alohida, markaziy ofisi Yevropa iqtisodiy hamjamiyati hududidan tashqarida joylashgan kompaniyalar uchun alohida belgilangan.

1981-yilda qabul qilingan qonun hujjatlariga ko'ra, Yevropa iqtisodiy hamjamiyati mamlakatlarida ro'yxatdan o'tgan barcha sug'urta kompaniyalari umumiy sug'urta operatsiyalari bo'yicha to'lov qobiliyati darajasini, ushbu kompaniya joylashgan davlat tomonidan belgilangan talablarga muvofiqlashtirishi lozim. Yevropa iqtisodiy hamjamiyati mamlakatlarida sug'urta kompaniyasining aktivi va majburiyati o'rtasidagi mutanosiblik darajasi hayotini sug'urta qilishga ixtisoslashgan kompaniyalar uchun alohida umumiy sug'urta turlarini amalga oshiruvchi kompaniyalar uchun alohida belgilangan.

Savdo va sanoat departamenti sug'urta kompaniyalari tomonidan belgilangan sug'urta mukofoti stavkasini nazorat qiladi. Sug'urta kompaniyasi, agar mijozni topsa, istagan yuqori stavkasi bo'yicha sug'urta qilishi mumkin, Ayrim hollarda sug'urta kompaniyasi stavkani pasaytirib, o'zining to'lov qobiliyatini murakkablashtirishi mumkin. Departament bunday kompaniyalarga nisbatan chora ko'radi va sug'urta badali stavkasini oshirishni talab qiladi.

Savdo va sanoat Departamenti sug'urtalanuvchilarning manfaatini himoya qilish maqsadida sug'urta kompaniyalarining joriy faoliyatiga aralashishga haqlidir. Agar, sug'urta kompaniyalari Departamentga noto'g'ri ma'lumotlar taqdim qilsa, bu holda u mazkur kompaniyalarga nisbatan jazo choralarini qo'llashi mumkin. Departament sug'urta kompaniyasining faoliyati bo'yicha kamchiliklar topsa, ushbu kamchiliklarni tugatish yuzasidan sug'urta kompaniyasiga ko'rsatma beradi. Agar, mazkur ko'rsatma bir oy muddatda bajarilmasa,

kompaniyaga yangi sug'urta shartnomalarini tuzishga hamda investitsiya faoliyatini amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi. Eng asosiysi, agar sug'urta kompaniyasi o'z zimmasidagi majburiyatlarni bajara olmasa yoki kompaniyada buxgalteriya hisobi belgilangan tartibda olib borilmasa, Departament ushbu kompaniyani tugatish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Buyuk Britaniyada sug'urta ishi shunchalik rivojlanganki, buni mamlakat parlamenti tomonidan qabul qilingan ayrim qonunlar misolida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, "Sug'urtalanuvchilarning manfaatini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun sug'urta kompaniyasi bilan sug'urta shartnomasini tuzgan har bir Buyuk Britaniya fuqarosini har qanday holatda himoya qilishni kafolatlaydi. Bu o'z navbatida sug'urtalanuvchilarni ishonch bilan sug'urta polislarini sotib olishga undaydi. Yuqorida qayd qilingan qonun talablariga muvofiq, sug'urta kompaniyasi tugatilgan taqdirda, uning sug'urtalanuvchilar oldidagi majburiyatlarini bajarish sug'urtalanuvchilarning manfaatini himoya qilish bo'yicha Kengashga yuklatiladi. Dastlab, sug'urta kompaniyasi tugatilishidan oldin, Kengash kompaniyani moliyaviy hodisasini sog'lomlashtirish yuzasidan maxsus tadbirlarni amalga oshiradi.

Buyuk Britaniyada sug'urta tizimini davlat tomonidan tartibga solishda soliq siyosatining muhim o'rni bor. Gap shundaki, uzoq yillardan beri uzoq muddatli hayotini sug'urta qilish bo'yicha shartnomalarni tuzgan sug'urtalanuvchilarga daromad solig'ini to'lashda imtiyozlar berilgan. Masalan, umrbod hayotini sug'urtasida sug'urta mukofoti 10 yildan kam bo'lmagan muddatda to'lab borilsa, sug'urta summasi miqdori jami to'langan sug'urta mukofotining 75 foizdan kam bo'lmagan miqdorini tashkil etsa, sug'urtalanuvchi to'laydigan daromad solig'i stavkasi 15 foizga kamaytiriladi.

Shuni alohida qayd etish zarurki, sug'urta kompaniyalari korporatsiya solig'ini to'lashda katta imtiyozga ega. Agar, tadbirkorlikning boshqa tuzilmalari 35 foizli stavka bilan foyda solig'i to'lasa, sug'urta kompaniyalarining foydasiga solinadigan soliq stavkasi 30 foizni tashkil qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Buyuk Britaniyada sug'urta tizimini rivojlanishining asosiy sabablari nimada?
2. Nima uchun Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalarini «moliyaviy vositachilar» deb atashadi?
3. Hayotni sug'urta qilish va umumiy sug'urta turlarini qaysi jihatlariga ko'ra farqlash mumkin?
4. Buyuk Britaniya sug'urta bozorida nechta chet el kompaniyasi mavjud?
5. Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalarini xalqaro bozorlardagi mavqei qanday va unga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating?
6. Sug'urta kompaniyalarini investitsiya faoliyati haqida qanday fikrlar bildirasiz?
7. Buyuk Britaniya sug'urta kompaniyalari qaysi sug'urta operatsiyalarini amalga oshiradi?
8. Sug'urta operatsiyalarini turkumlash mezonlari.
9. Buyuk Britaniyada sug'urta kompaniyalarini davlat tomonidan nazorat qilishning o'ziga xos xususiyatlari nimada?
10. Buyuk Britaniya savdo-sanoat Departamentining asosiy funksiyasi nima?
11. Buyuk Britaniyada sug'urta kompaniyalarini litsenziyalash tartibi.
12. «Lloyd» sug'urta korporatsiyasini Buyuk Britaniya sug'urta bozorida tutgan o'rni va ahamiyatini yoritib bering.

25-MAVZU: AMERIKA QO'SHMA SHTATLARIDA SUG'URTANING RIVOJLANISHI

- 1. Xalqaro sug'urta bozorida Amerika Qo'shma Shtatlarining tutgan o'rni.**
- 2. Amerika Qo'shma Shtatlarida sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish.**
- 3. Amerika Qo'shma Shtatlaridagi yirik sug'urta kompaniyalariga umumiy tavsifnoma.**

1. Xalqaro sug'urta bozorida Amerika Qo'shma Shtatlarining tutgan o'rni. Iqtisodi rivojlangan mamlakatlarning moliya-kredit tizimida sug'urta kompaniyalari eng muhim bo'g'inlardan biri hisoblanadi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, 2004-yilda jahon miqyosida sug'urta kompaniyalari tomonidan yig'ib olingan jami sug'urta mukofotlari miqdori, taxminan 1,1 trl.dollardan oshib ketdi. Buning asosiy sababi shundaki, ishlab chiqarishning gurrakib rivojlanishi, barqaror iqtisodiy o'sish, pirovardida bu mamlakatlarda oddiy aholi turmush darajasining farovonligi sug'urta ishini taraqqiy etishi uchun zamin yaratdi. Buni biz birgina bugungi kunda jahonning eng rivojlangan mamlakatlaridan biri bo'lgan – Amerika Qo'shma Shtatlari misolida ko'rishimiz mumkin.

2004-yil statistik ma'lumotlariga ko'ra, Amerika Qo'shma Shtatlarida hosil qilingan yalpi ichki mahsulotning 9,4 foizini sug'urta mukofotlari tashkil etgan. Bu ko'rsatkich Fransiya, Kanada, Italiya kabi taraqqiy etgan mamlakatlarning tegishli ko'rsatkichidan sezilarli darajada yuqoridir. Amerika diyorida sug'urta ishini nechog'li rivojlanganligini nafaqat yuqorida qayd etilgan makroiqtisodiy ko'rsatkich orqali emas, balki boshqa ko'rsatkich orqali ham bilib olishimiz mumkin. Jumladan, 2004-yilda yig'ib olingan sug'urta mukofotlarini aholi jon boshiga taqsimlaganda, bir AQSH fuqarosi

o'zini va o'ziga qarashli mol-mulklarni sug'urtalashga bir yilda 3790,2 dollar sarflagan. Yuqorida ko'rsatilgan mablag'ning 2072,1 dollari umumiy sug'urta, 1718,1 dollari esa hayotini sug'urtasiga to'g'ri keladi.

XX asrning so'nggi o'n yili mobaynida sug'urta faoliyati Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur va Germaniya kabi davlatlarda jadal rivojlanib borishiga qaramasdan, Amerika sug'urta kompaniyalari jahonda o'zining yetakchilik mavqeini yo'qotgan emas. 2004-yilda Amerika Qo'shma Shtatlari Kanada bilan birgalikda yer sharida yig'ib olinadigan sug'urta mukofotlarining qariyb 36,2 foizini to'pladilar. Ko'rinib turibdiki, bu juda yuqori ko'rsatkich va bu mamlakatlarda sug'urta ishi kundalik hayotning ajralmas elementi ekanligidan darak beradi.

2004-yil ma'lumotlariga murojaat qiladigan bo'lsak, Amerikada 6000 ga yaqin sug'urta kompaniyalari mavjud bo'lib, ularda 2,6 mln.ga yaqin xodimlar ishlashyapti. 2000-yillar boshida amerikalik fuqarolar umumiy summasi 6,6 trl. dollardan ortiq bo'lgan 450 mln. sug'urta polisiga ega bo'lishgan.

AQSHda sug'urta biznesi rivojlanishining eng muhim yo'nalishlaridan biri, uning yanada baynalmilallashuvidir. Amerikalik ekspertlarga ko'ra, bu jarayon kelgusi 10 yillikda yanada kuchayadi. Buni biz O'zbekiston misolida ham ko'rishimiz mumkin. 1991-yilda O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi va bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishi munosabati bilan, O'zbekistonga rivojlangan davlatlarning, shu jumladan Amerika Qo'shma Shtatlarining qiziqishi oshdi.

1994-yilda mamlakatimizda Amerikaning eng yirik sug'urta kompaniyasi bo'lmish – "Ameriken Interneyshnl Grupp" sug'urta korporatsiyasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki bilan hamkorlikda "UzAIG" o'zbek-amerika sug'urta kompaniyasini tashkil etdi. Bu qo'shma sug'urta kompaniyasining Ustav kapitalida Amerika kompaniyasining ulushi 51 foizni, ya'ni 1,1 mln.doll.ni tashkil etadi. Ammo, xalqaro bozorlarda Amerika sug'urta kompaniyalari jiddiy raqobatga duch kelishmoqda. Amerika sug'urta kompaniyalarining xalqaro bozorlarda faol faoliyat ko'rsatishining asosiy sabablaridan

biri shundaki, Amerika savdo-sanoat monopoliyalari, transnatsional korporatsiyalari tobora jahon bozorini ishg'ol qilmoqda. Tabiiyki, bu monopoliya va korporatsiyalar chet mamlakatlar iqtisodiyotidagi o'z ishtiroklarini tarkibiy tuzilmalaridan biri bo'lgan sug'urta kompaniyalarisiz amalga oshirishmaydi.

2. Amerika Qo'shma Shtatlarida sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish. Barcha davlatlarda bo'lgani kabi Amerika Qo'shma Shtatlarida ham sug'urta kompaniyalari faoliyati ustidan davlat nazorati mavjud. Bu bejiz emas, albatta. Negaki, qaysi davlatda va iqtisodiy taraqqiyot qay darajada rivojlanmasin, bari bir, sug'urta kompaniyalari millionlab mijozlari oldida olgan majburiyatlarini halol va vijdonan bajarishlari uchun mas'uliyatga egadirlar.

Shunisi diqqatga sazovarki, AQSHda sug'urta kompaniyalari faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish markazlashgan shaklda yagona Federal boshqaruv organi tomonidan nazorat qilinmasdan, balki shtat darajasida nazorat qilinadi. Har bir shtatda sug'urta operatsiyalarini nazorat qilish bo'yicha maxsus bo'limlar mavjud bo'lib, ular superintendant yoki komissarlar tomonidan boshqariladi. Bu shaxslar shtat gubernatorlari tomonidan tayinlanadi va odatda, rahbarlik muddati gubernatorlar saylov muddatiga teng. Ayrim shtatlarda sug'urta operatsiyalari hajmining nihoyatda kattaligi maxsus bo'limda yetarli miqdorda xodimlar ishlashini talab etadi. Ammo, shunday bo'lishiga qaramasdan bu nazorat bo'limlari doimo malakali mutaxassislar va zarur darajadagi mablag'lar yetishmasligidan aziyat chekishadi. Shunisi ajablanarlili, har bir shtatda sug'urta kompaniyalarini nazorat qilish va ro'yxatdan o'tkazish tartibi bir-biridan farq qiladi.

Sug'urta operatsiyalarini nazorat qilish bo'limining asosiy funksiyasi mazkur shtatda ro'yxatdan o'tgan barcha sug'urta kompaniyalarining to'lov qobiliyati va amalga oshirilgan sug'urta operatsiyalari ustidan muntazam nazorat o'rnatishdan iborat. Faqat bugina emas. Sug'urta operatsiyalarini nazorat qilish maxsus bo'limi, amalda har bir sug'urtalovchining moliyaviy ahvolini kuzatib

boradi va yillik hisobotlarni tahlil etadi. AQSHdagi har bir shtat o'z hududida faoliyat ko'rsatayotgan hamma sug'urta kompaniyalari uchun muayyan talablar va cheklovlar qo'yishda mutlaqo erkindir.

Har bir shtatda sug'urta faoliyatini tartibga solish yuzasidan alohida qonun-qoidalarini mavjudligi bu yo'nalishda ma'lum bir qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, Arkanzas shtatida ro'yxatdan o'tgan sug'urta kompaniyasi o'z polisini Texas shtatida sotsa, demak u mazkur shtatning sug'urta faoliyatini amalga oshirishga doir qonun hujjatlari talablariga javob berishi zarur. Bu esa, o'z-o'zidan ortiqcha rasmiyatchilikni va hujjatlarni to'ldirishni vujudga keltiradi. Mana shunga o'xshash masalalarni hal etish va sug'urta sohasini Federal darajada o'zaro muvofiqlashtirib borish maqsadida, barcha shtatlarning sug'urta operatsiyalarini nazorat qilish maxsus bo'limlari bo'lim boshliqlarining ko'ngilli Milliy assotsiatsiyasiga birlashdilar. Assotsiatsiyaning majlislari bir yilda 2-4 marta bo'lib o'tsa-da, afsuski, uning qabul qilgan qarorlari shtatdagi qonun chiqaruvchi organlar uchun tavsiyaviy xarakterga ega.

Ajablanarli tomoni shundaki, sug'urta kompaniyalarining o'zi emas, balki ular faoliyatining ayrim tomonlari Federal hukumat tomonidan nazorat qilinadi. Masalan, sug'urta kompaniyalarining qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdisi bilan bog'liq operatsiyalari qimmatli qog'ozlarni savdosi bo'yicha Komissiya o'rnatgan talablarga javob berishi zarur.

Birinchi navbatda, sug'urtalanuvchini manfaatini himoya qiladi. Yevropada amalda bo'lgan tartibdan farqli o'laroq, Amerika Qo'shma Shtatlarida sug'urta kompaniyasi rahbarlari uchun ularning malakasi, ish tajribasiga talablar qo'yilmaydi. Aksincha, amalga oshirilgan sug'urta operatsiyalari bo'yicha qattiq hisobot talab etiladi.

Har bir shtatda depozit va kafolat fondlari mavjudki, bu fondlar sug'urta kompaniyalari bankrot deb e'lon qilingan taqdirda, olingan majburiyatlarni bajarish uchun ishlatiladi. Kafolat fondiga ajratilayotgan mablag'lar miqdori sug'urta kompaniyasining aktiviga nisbatan 2-5 foizni tashkil etadi. Mabodo, sug'urta kompaniyasi bankrot deb e'lon qilinsa, bu holda sug'urta nazorati qanday chora-

tadbirlarni amalga oshiradi degan o'rinli savol tug'ilishi mumkin.

Dastlab, shtatdagi sug'urta operatsiyalarini nazorat qiluvchi maxsus bo'lim, bankrot deb e'lon qilingan kompaniyaning jami qarzlarini baholaydi. Shundan so'ng, bankrot bo'lgan kompaniyaning mijozlarini qabul qilib olgan boshqa kompaniya kafolat fondidan tegishli mablag'lar oladi. Ayrim shtatlarda, sug'urta kompaniyalarining shtat budjetiga to'laydigan ajratmalar miqdori kafolat fondidan olinadigan mablag'lar summasiga kamayishi ham mumkin.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Amerika Qo'shma Shtatlarida sug'urta faoliyatini davlat tomonidan nazorat etish o'ziga xos xarakterga ega. Har bir shtatda sug'urta faoliyatini nazorat qilishga qaratilgan qonunchilik hujjatlari aytarli bir-biridan farq qiladi. Ammo, har qanday sharoitda sug'urta operatsiyalarini nazorat qiluvchi maxsus bo'limlarning asosiy vazifasi sug'urtalanuvchilarning to'la manfaatini himoya qilishga qaratilgan. Eng asosiy gap ham mana shundadir.

3. Amerika Qo'shma Shtatlaridagi yirik sug'urta kompaniyalariga umumiy tavsifnoma. Amerika Qo'shma Shtatlarida faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta kompaniyalarini uchta yirik guruhga bo'lish mumkin:

- hayotini sug'urta qilishga ixtisoslashgan kompaniyalar;
- umumiy sug'urta operatsiyalarini (hayotini sug'urta qilishdan tashqari) amalga oshiruvchi kompaniyalar;
- o'zaro sug'urtalash jamiyatlari.

Hayotini sug'urtalashga ixtisoslashgan Amerikani eng yirik kompaniyalarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bugungi kunda ko'p ming sonli pensiya fondlariga tegishli yuz milliardlab mablag'larni boshqaradilar. Ayrim kompaniyalar aktivining 30-40 foizini, aynan Pensiya fondlariga tegishli mablag'lar tashkil etadi. Bunda sug'urta monopoliyalarining asosiy vazifasi Pensiya fondlari tomonidan ishonchli boshqaruvga topshirilgan mablag'larni oqilona investitsion siyosat yuritish orqali ko'paytirishdan va ishonchli saqlashdan iborat. Sug'urta kompaniyalari bunday xizmatlari uchun

Pensiya fondlaridan tegishli vositachilik haqini oladilar. Bu xizmat haqi sug'urta kompaniyalariga millionlab daromad keltiradilar. Ammo, bu asosiysi emas. Gap shundaki, sug'urta kompaniyalari ixtiyoridagi katta miqdordagi investitsion resurslar, ularni sanoat korxonalari ustidan nazorat o'rnatishlari uchun imkoniyat yaratadi. Statistik ma'lumotlarga qaraganda, Amerikaning eng yirik 100 ta sanoat korporatsiyalaridan 27 tasida sug'urta kompaniyalarining vakillari Direktorlar kengashini boshqargan. Bu ko'rsatkich bo'yicha sug'urta kompaniyalari faqat tijorat banklari va investitsiya kompaniyalaridan keyingi o'rinda turadi.

Umumiy sug'urta operatsiyalarini amalga oshiruvchi kompaniyalar, aytarli barcha ko'rsatkichlar bo'yicha hayotini sug'urtalashga ixtisoslashgan kompaniyalardan keyin turadi. Ammo, yig'ib olinadigan sug'urta mukofotlari miqdori va aktivining o'sishi bo'yicha umumiy sug'urta operatsiyalarini amalga oshiruvchi kompaniyalar biroz ilgari harakat qilishmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, keyingi yillarda bu sug'urta turlariga bo'lgan talab sezilarli ravishda kuchaydi.

Mazkur toifaga mansub sug'urtalovchilar mijozlar sonini oshirish maqsadida muntazam yangi sug'urta xizmatlarini taklif etmoqdalar. Jumladan, advokatlarning, shifokorlarning va me'morlarning uchinchi shaxsga zarar keltirish bo'yicha kasbiy javobgarligini sug'urta qilish yuqoridagi fikrimizning yaqqol isbotidir. Hozirgi paytda, birgina "San Paul kompani" sug'urta kompaniyasida 65 mingdan ortiq shifokor o'z javobgarligini sug'urta qilishgan. Ushbu sug'urta turi bo'yicha to'plangan sug'urta mukofotlari miqdori yalpi tushumlarning 15 foiziga yaqinini tashkil etmoqda.

Amerika Qo'shma Shtatlarining sug'urta tizimida "mhyuchuels" deb ataluvchi o'zaro sug'urtalash jamiyatlari o'ziga xos o'rinni egallaydi. Agar, aksiyadorlik sug'urta kompaniyasining egalari aksiyadorlar bo'lsa, "Mhyuchuels" tipidagi o'zaro sug'urtalash jamiyatining egalari – bu shu jamiyatda o'z hayoti yoki mol-mulkini yoxud javobgarligini sug'urta qilgan jismoniy va yuridik shaxslardir. Bunday sug'urta jamiyatlarining butun pul mablag'lari sug'urta mukofotlari va foydadan ajratmalar hisobidan shakllanadi. Shuning uchun sug'urta mukofoti bir vaqtning o'zida sug'urtalanuvchining jamiyatga kirish hissasi bo'lib

ham xizmat qiladi. Sug'urtalanuvchi o'zaro sug'urtalash jamiyatidan sug'urta polisini sotib olar ekan, u nafaqat sug'urta qoplamasini olishga da'vogarlik qiladi, balki sug'urtalovchi faoliyatining natijalari bo'yicha olingan foydani bir qismini olishga ham haqlidir.

Dastlabki, "Mhyuchuels" tipidagi sug'urta jamiyatlari aksiyadorlik sug'urta kompaniyalariga qarama-qarshi ravishda tashkil etildiki, bunda sug'urtalovchi nafaqat sug'urtani daromad olishni bir manbai sifatida qarashi, balki o'zining hissadorlarini eng qulay sharoitlarda sug'urtalashi zarur edi.

Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AQSHda 2000 dan ortiq o'zaro sug'urta qilish jamiyatlari faoliyat ko'rsatishmoqdaki, bu ko'rsatkich Buyuk Britaniya, Fransiya va Daniyada 100 tadan ortiqni tashkil etadi. Bu shakldagi sug'urta jamiyatlarining umumiy daromadi AQSHda 482,1 mlrd.doll.ni tashkil etadi. Bu boshqa davlatlarning ko'rsatkichlaridan juda ko'pdir. Shu yerda ta'kidlash zarurki, Yaponiyada bor-yo'g'i 20 ta o'zaro sug'urtalash jamiyati mavjud bo'lishiga qaramasdan, ular tomonidan to'plangan sug'urta mukofotlari 278,3 mlrd.doll.ni tashkil etgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. AQSH sug'urta tizimining jahon sug'urta bozorining o'rnini qanday
2. AQSHda nechta sug'urta kompaniyasi faoliyat ko'rsatadi va unda ishlaydigan xodimlar soni qancha?
3. Amerikaning eng yirik sug'urta kompaniyalariga qisqacha ta'rif bering.
4. AQSHda sug'urta nazoratini tashkil etishning asosiy prinsiplari nimalardan iborat?
5. Maxsus sug'urta bo'limlarining milliy uyushmasi bajaradigan asosiy funksiyalar haqida tushuntirish bering.
6. Sug'urta kompaniyalarini litsenziyalashning o'ziga xos xususiyatlari.
7. Har bir shtatning qonun chiqaruvchilik vakolatlari va uni sug'urta faoliyatini yuritishdagi ta'siri.
8. Sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun davlat tomonidan qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. //www.Lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risi"gi Qonuni (qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan). //www.Lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasining "Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"gi Qonuni //www.Lex.uz.
4. O'zbekiston Respublikasining "Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"gi Qonuni//www.Lex.uz.
5. Ochilov I. Sug'urta hisobi va hisoboti. O'quv qo'llanma. –T.: «Iqtisod-moliya», 2010, – 310 b.
6. Umarov S. O'zbekistonda sug'urta faoliyati rivojlanishini boshqarish. Monografiya. – T.: «Fan», 2011, – 238 b.
7. Shennayev X. Sug'urta agentlari uchun qo'llanma. –T.: InfoCom.Uz, 2010.
8. X. Shennayev. O'zbekiston sug'urta bozori. O'quv qo'llanma. –T.: «Iqtisod-moliya», 2013, – 264 b.
9. X. Shennayev, G. Xalikulova. Sug'urta marketingi. O'quv qo'llanma. –T.: «Yangi nashr», 2012, – 128 b.
10. X. Shennayev, G. Xalikulova. Tashqi iqtisodiy faoliyat sug'urtasi. O'quv qo'llanma. –T.: «Yangi nashr», 2012, – 104 b.
11. X. Shennayev, I. Kenjayev. Chet mamlakatlar sug'urtasi. O'quv qo'llanma. –T.: «Yangi nashr», 2012, – 104 b.
12. Erkeyev O'. O'zbekiston Respublikasi sug'urta bozori. Ilmiy-ommobop kitob. –T.: «Navro'z», 2013, – 304 b.
13. Интернет сайтлари:
www.mf.uz.

www.UzReport.com.
www.alscom.uz.
www.uzbekinvest.uz.
www.kafolat.uz.
www.sug'urta.uz.
www.kapitalsug'urta.uz.
www.asiainsurance.uz.
www.allinsurance.ru.

MUNDARIJA

Kirish	3
1-MAVZU: Sugʻurtaning mohiyati va funksiyalari	5
2-MAVZU: Sugʻurta munosabatlarini ifodalovchi asosiy atama va tushunchalar	13
3-MAVZU: Sugʻurta faoliyatida risklar	22
4-MAVZU: Sugʻurta huquqi	30
5-MAVZU: Sugʻurta fondi va uning turlari	41
6-MAVZU: Sugʻurta tashkilotlarining tashkiliy-huquqiy shakllari	57
7-MAVZU: Oʻzbekiston sugʻurta bozori	65
8-MAVZU: Sugʻurtaning tasniflanishi	73
9-MAVZU: Sugʻurta tarifi va uning tarkibi	83
10-MAVZU: Shaxsiy sugʻurtaning mazmuni va turlari	91
11-MAVZU: Jismoniy shaxslar mol-mulkini ixtiyoriy sugʻurtalash	101
12-MAVZU: Yuridik shaxslarni mol-mulkini sugʻurta qilish	108
13-MAVZU: Garovaga qoʻyilgan mulkni sugʻurtalash qoidalari ...	114
14-MAVZU: Transport vositalarini ixtiyoriy sugʻurtalash	120
15-MAVZU: Yuklarni ixtiyoriy sugʻurta qilish tartibi	128
16-MAVZU: Kompyuter texnikasi va boshqa texnika vositalarini sugʻurtalash	136
17-MAVZU: Notariuslarning kasbiy javobgarligini sugʻurta qilish..	143
18-MAVZU: Auditorning kasbiy javobgarligini sugʻurtalash	149
19-MAVZU: Majburiy sugʻurta turlari va ularning oʻziga xos xususiyatlari	159
20-MAVZU: Harbiy xizmatchilar, soliq va bojxona idoralari xodimlarini majburiy davlat sugʻurtasi	169
21-MAVZU: Avtotransport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sugʻurtasi	179
22-MAVZU: Qayta sugʻurta	191
23-MAVZU: Sugʻurta tashkilotlarining investitsiya faoliyati	196
24-MAVZU: Buyuk Britaniyaning sugʻurta tizimi	203
25-MAVZU: Amerika Qoʻshma Shtatlarida sugʻurtaning rivojlanishi	214

X. Shennayev
T. Baymuratov

SUGʻURTA ISHI

Toshkent – TURON-IQBOL – 2013
100182. Toshkent sh., H. Boyqaro koʻchasi, 51-uy.
Tel.: 244-25-58. Faks: 244-20-19.

Muharrir *S. Alimboyeva*
Musahhih *S. Abdunabiyeva*
Texnik muharrir *T. Smirnova*
Kompyuterda sahifalovchi *A. Muhammadiyev*

Nashriyot litsenziyasi AI № 223. 16.11.12.
Bosishga 13.11.13 da ruxsat etildi. Bichimi 60×84¹/₁₆.
«Times» garniturasida ofset bosma usulida bosildi.
Shartli b.t. 13,02. Nashr t. 11,45. Adadi 665 nusxa.
-raqamli buyurtma.

Oʻzbekiston Matbuot va axborot agentligining Gʻafur Gʻulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.
100128. Toshkent, Shayxontohur koʻchasi, 86.